

VASI SZEMLE | 2024. 78. ÉVFOLYAM 2. SZÁM

A folyóirat a Nemzeti
Kulturális Alap támogatásával
jelenik meg.

Nemzeti
Kulturális
Alap

Ára: 900 Ft

VASI SZEMLE

• ALAPÍTVÁ 1933 •

2024. **2.** SZÁM

VASI SZEMLE | 2024. 2. SZÁM

FŐSZERKESZTŐ:

Farkas Csaba

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

Csapláros Andrea**Gráfik Imre****Majthényi László****Németh Sándor****Vig Károly**

KIADJA:

Savaria Múzeum

FELELŐS KIADÓ:

Csapláros Andrea

múzeumigazgató

SZERKESZTŐSÉG:

9700 Szombathely, Rákóczi Ferenc u. 12.

telefon: +36 20 241 2314

e-mail: vasiszemle@savariamuseum.hu

TERJESZTI: a szerkesztőség

egy szám ára 900 Ft

Megjelenik: háromhavonta

Világháló: www.vasiszemle.hu

BORÍTÓ- ÉS LAPTERV:

Bonyhádi Károly

NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS:

Geosits Zsolt

OLVASÓSZERKESZTŐ:

Bardi Erzsébet

KORREKTÚRA:

Bakos Ágnes

NYOMDAI MUNKÁK:

Göcsej Nyomda, Zalaegerszeg

89–1771 HU–ISSN 0505–0332

ARCKÉPCSARNOKBORSOS ÁRPÁD: *In memoriam Thold Dezső honvéd tábornok* 125**MAGYAR NYUGAT**CSISZÁR ZOLTÁN: *A hódoltság peremén. A török kori Alsó-Kemeneshát (16. század)* ... 141TÖRŐ BALÁZS: *Kétféle Őrség? Helyiek és beköltözők egymás tükrében* 157**A MÚLTNAK KÚTJA**DABÓCZI DÉNES: *Lakatos József művészete* 175HORVÁTH ANTAL: *A kulákkérdés Vas megyében II.* 184**MŰHELY**JOBST ÁGNES: *A vasfüggöny előtere: a nyugati határövezet* 200KNAPP ÉVA: *A dömlöki kegyszobor ábrázolásainak átalakuló ikonográfiája és történeti háttere* 212**KRÓNIKA**DR. LENNER TIBOR: *Jubileumához érkezett a Településföldrajzi Konferencia* 227**KÖNYVSZEMLE**CSAPÓ TAMÁS – LENNER TIBOR – KOVÁCS GÁBOR: *A megyei jogú városok történeti fejlődése és településmorfológiája*. Településföldrajzi Tudományos Egyesület, Szombathely, 2023. (Németh Sándor) 229BALLÓ LÁSZLÓ: *Értékes porcelánjaink. Európai porcelánkincseink gyűjteményeinkben*. Szülőföld Könyvkiadó, Szombathely, 2023. (Takács-Reichardt Gabriella) 231PESOVÁR ERNŐ: *Életem és a tánc. Pálffy Gyula életútinterjúja Pesovár Ernővel*. Szerk. Felföldi László. Nyugat-Magyarországi Néptáncszövetség, Körmend, 2023. (Gráfik Imre) ... 235H. NAGY KATALIN (SZERK.): *Regélők, regélők. 50 év értékmentésben és teremtésben a Béri Balogh Ádám Táncgyűttesben – egy közösségteremtő életszemlélet 50 év távlatából*. Béri Balogh Ádám Táncgyűttes Kulturális Egyesület, Körmend, 2023. (Gráfik Imre) 241**INHALT***Német nyelvű összefoglalók* (Ford. Bariska István) 243**CONTENT***Angol nyelvű összefoglalók* (Ford. Biró Zsolt) 245**SZERZŐINK** 247**BORÍTÓ**

Első borító: Csekei fejfák II. olaj, farost, 1975. (részlet) Fotó: Benkő Sándor

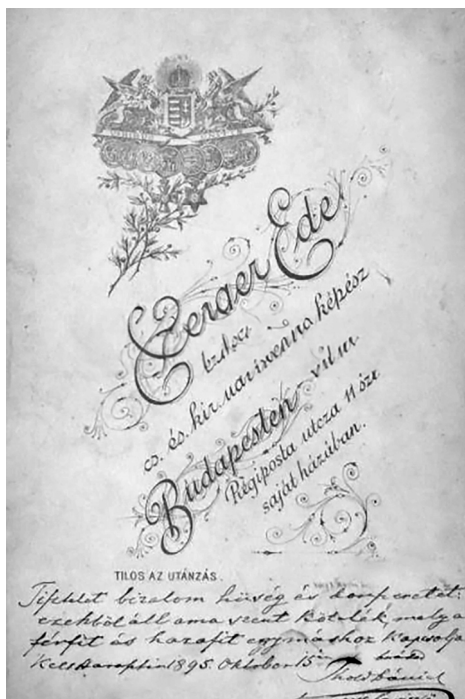
Hátsó borító: Ismeretlen Művész: A dömlöki kegyszobor, rézmetszet, 1744–1746 (közöletlen);

Fotó: Knapp Éva, 2024; magántulajdon

VAST SZEMLE

2024. 78. ÉVFOLYAM 2. SZÁM

BORSOS ÁRPÁD
In memoriam Thold Dezső
honvéd tábornok

1. kép. Thold Dániel díszmagyarban. A fotó hátlapján: „Tisztelet, bizalom, hűség és hazafi szeretet, ezekből áll ama szent kötélek, mely a férfit és hazafit egymáshoz kapcsolja.

Kelt Harasztiban 1895. október 15-én. Thold Dániel” Forrás: Wikipédia. Megtekintve: 2024. január 22.

Bármely locus polgárává válásának két útja van. Az egyik jogi, igazgatási aktus, a másik morális, szellemi, kulturális elkötelezettség. Az előbbi egyszerű lajstromba vétel, akár engedélyhez kötötten is. Ez utóbbi pedig az éppen a regnáló hatalom ideológiáfüggő értékítéletén alapuló identitás- és ideálkeresés, követendő példaképállítás függvénye. Vannak azonban történelmi korokon, politikai kurzusokon átívelő emberi értékek. Közülük nem egy mégis az enyészeté lesz.

Thold Dezső tábornok e tekintetben – több honvédtiszt társával – a feledés homályába merült, nem csupán globálisan, hanem azokban a locusokban is, ahol emlékezetre méltót, maradandót alkotott.¹

¹ Nem található a neve a Kőszegi Polgárok kötetben sem (Mátay A. szerk., Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, Kőszeg, 2021.), ahol jó néhány száz olyan személy neve is olvasható a név- és tárgymutatóban, akik még csak meg sem fordultak a városban, s tevékenységükkel gazdagították volna a város életét.

Kis- és nagyselmeczi Thold Dezső dunaharaszti kúriával rendelkező nemesi család sarja.

Édesapja Thold Dániel (1838–1912) ügyvéd és földbirtokos, országgyűlési képviselő (1. kép). Liptó megyében született, Kis-Selmecen. Lőcsén és Rozsnyón tanult, Budapesten tette le az ügyvédi vizsgát. „Eleinte Pesten praktizált, később, a hetvenes években – amikor meggazdagodott – Dunaharasztra vett egy jobbágytelket, apránként kb. 45–50 hold földet vett hozzá, amin gazdálkodott.”² A település közéletében kiemelkedő szerepet játszott. Nevéhez fűződött az állami leányiskola és a kisdedóví önzetlen létrehozása. Tevékenységi köre bővült, jelentős közéleti funkciókat töltött be. 1870-ben megválasztották Pest megye tiszteletbeli tiszti alügyészévé.³ 1892–1897-ig a Függetlenség Párt jó szociális érzékű, aktív országgyűlési képviselője. Korabeli sajtóorgánumok szerint legjelentősebb megnyilatkozásai a tanítók túrhételten javadalmazása ellen, a Duna holtágának szabályozása, siketnéma intézet működési feltételeinek javítása érdekében szóltak.

Édesanyja Batizfalvy Kornélia, kora ismert tanáregyéniségének, Batizfalvy Istvánnak⁴ a leánya. 1874. november 27-én kötöttek házasságot. Férje társadalmi státuszának megfelelő közösségi életet élt. Tagja volt a Budapesti Korcsolyázó Egyletnek, fővárosi rendezvények (pl. Magyar Athletikai Klub piknikje, Jogászmajális) és dunaharaszti – több esetben jótékonyági – báljainak résztvevője. A házaspárnak há-

2. kép. Thold Dániel és családja.

Elöl a Thold házaspár ül. Állnak (balról jobbra): Kálmán, Dezső és Margit⁵

rom gyermeke született: Kálmán, Margit és Dezső (2. kép).

Thold Dezső 1883. december 28-án született Dunaharaszttiban.⁶

A családi legendárium szerint: „... nagy szabadságban nőtt fel, mivel szülei nagyon elfoglaltak voltak. Eleinte a gazdálkodás, az állatok – ló, tehén, disznó, tyúk –, a kert, a szántó érdekelték és sokat csatangolt a Duna szigetein, vizein. Az iskolát nem

2 Családi legendárium a leszármazottak emlékeztetőből, tulajdonukban lévő írásos anyagokból.

3 Budapesti Hírlap, 1892. február 12-i szám.

4 Batizfalvy István 1863–1866 között a Budapesti Evangélikus Gimnázium igazgatói tisztségét töltötte be.

5 A forrásmegjelölés nélküli képek a leszármazottak gyűjteményéből valók.

6 Emberi, szakmai életútját a lábjegyzetekben megjelölt források alapján igyekeztünk rekonstruálni.

szerette.⁷⁷ „Gondtalanul, szabadon töltötte gyermekkorát testvéreivel. Nyáron sokat úsztak, eveztek, horgásztak barátaival a Dúnán.” Elemi iskoláit feltételezhetően szülőfalujában végezte, bár ennek dokumentumait a kutatás jelenlegi fázisáig nem sikerült megtalálni.

Viszonyát az iskolához középiskolai értesítői tanúsítják. Gimnáziumi tanulmányait Felsőlövőn kezdte meg az 1894/1895-ös tanévben.⁸ A második osztályt a Budapesti Református Főgimnáziumban eredménytelenül fejezte be, kimaradt. A második, harmadik osztályt Aszódon végezte az 1897/1898, 1898/1899-es tanévekben. Az iskolai évkönyvek itt már szorgalmas, több elismerésben részesített tanulóként említik.⁹ Gimnáziumi tanulmányait Rozsnyón fejezte be, a latin tárgyban nyújtott teljesítménye miatt sikertelenül.¹⁰ Felsőlövői iskolájába később más minőségben tért vissza. Az intézmény évkönyve szerint már a magyar királyi (továbbiakban: m. kir.) 18. honvéd gyalogezred hadnagyaként, VIII. osztályos magántanulóként tett sikeres vizsgát latinból.¹¹ Az érettségi vizsga esetleges letételének dokumentuma nem került elő. Később, az 1912/1913. tanévben, ugyanitt már kőszegi honvéd főhadnagyként, a honvédelmi minisztérium megbízásából 30 érdeklődő VI. és VIII. osztályos tanuló katonai kiképzését felügyelte, illetve

vezette.¹² Tevékenységét felettesei dicsérettel ismerték el.¹³

1900-ban adták be szülei a M. Kir. Nagyváradi Honvéd Hadapródiskolába.¹⁴ Viszonya a tanuláshoz, az iskolához gyökeresen megváltozott. Iskolai teljesítményét rögzítő „Osztályozási jegyzék” folyamatos és egyenletes testi, szellemi, jellembeli fejlődését rögzíti: komoly, őszinte, megbízható, igen következetes és illedelmes növendékként minősíti.

Tanulmányainak 1904. évi, jeles eredményű befejezését követően (44 fős végzős évfolyamon rangsorban a második helyen) került a M. Kir. soproni 18. honvéd gyalogezred tényleges állományába, a Kőszegen állomásozó a III. zászlóalj, 10. tábori századhoz.¹⁵

Személyiségének, honvédtiszti életútjának megismeréséhez alapul az állományba vételt követően kiállított „Minősítési táblázat” tekinthető (az értékelési szempontokat normál, a válaszokat dőlt betűvel emeltük ki), mely szerint:

„Kis- és nagyselmeczi Thold Dezső hadapród tiszthelyettes

– A m. kir. honvédségbe való belépése előtti személyes viszonyai, nevelése és tanulmányai: *ügyvéd fia, 4 gymnaziumi osztályt Rozsnyón, »elégtelen« eredménnyel végzett, 1900–1904-ben a nagyváradi m. kir. honvéd hadapródiskolát »jeles« eredménnyel végezte.*

7 Thold Dezső vezérezredes, reáliskolai tanár iratai, Kőszegi Levéltár XIV. 96. (A rendfokozat megjelölése helytelen, Thold Dezső tábornok (vezérőrnagy) volt.), illetve lásd a 2. lábjegyzetet.

8 Felsőlövői Ág. Hitv. Főgimnázium 1894–95. Évi Értesítője.

9 Aszódai Ágostai Hitv. Evang. Algymnasium Értesítője az 1897, illetve 1898–99. iskolai évekről.

10 Értesítő a Rozsnyói Állam. Seg. Ág. Hitv. Ev. Kerületi Főgymnasiumról az 1899–1900. években.

11 Felsőlövői Ág. Hitv. Főgimnázium 1907–08. Évi Értesítője.

12 Felsőlövői Ág. Hitv. Főgimnázium 1912–13. Évi Értesítője.

13 64. számú honvéd kerületi parancsnokság 3365/eln. 1913. számú parancsa, Pozsony, 1913. július 26.

14 A *Szabadság* – *Nagyvárad* 1901. október 15-ei száma a II. B. osztály névsorában említi; továbbá Szentessy J.: A Nagyváradi M. Kir. Honv. Hadapródiskola története 1898–1941. Nagyvárad, Baggossy Nyomdája, 1943.

15 A kinevezésről több hivatalos- és napilap is tudósít, pl.: *Budapesti Közlöny*, *Honvédségi Közlöny*, *Magyarországi, Pesti Hírlap*.

– Mikor és miként lépett a cs. és k. közös hadseregbe, illetőleg a m. kir. (cs. k.) honvédségbe: 1904. augusztus 18-án a m. kir. honvéd hadapródiskolából a törvényszabta szolgálati kötelezettség mellett 1904. szeptember 1-én 7 évi tényleges szolgálati kötelezettséggel a m. kir. soproni 18. honvéd gyalog ezredhez beosztott.

– Családi viszonyai: Nőtlen, atyja részéről némi segélyben részesül, pénzügyi viszonyai rendezettek.

– Különös ismeretei: 1904: Gömör, Liptó, Szepes, Pest-Pilis-Solt-Kis-Kún vármegyéket tartózkodás folytán.

– Különös ügyessége: tornász,¹⁶ vívó, úszó.

– Nyelvismeretei: magyarul tökéletesen beszél és ír. Németül a szolgálat igényeinek megfelelően beszél. Tótul szükségképpen beszél.

– Jellem-tulajdonságai, szellemi képessége, továbbá jelen hatáskörben való ismeretei, ügyessége és használhatósága: Komoly, csendes, törekvő, tiszta jellem. Jó szellemi tehetséggel és gyors felfogással. Szakaszt jól oktat és azt zárt rendben, valamint harcban úgy kötelességekben, mint önálló viszonylatban már elég ügyesen vezeti. Lövészetbeni ismeretei jók és azokat ügyesen alkalmazza, az iránt érdeklődik. Újonc szakaszt jól képezte ki.

– Szolgálati buzgalma, eredmény; – magasabb kiképzés utáni igyekezete: Buzgó, igen szorgalmas, jó eredménnyel.

– Magatartása szolgálatban: Elöljárók irányában engedelmes, nyílt, ragaszkodó. Egyenrangúak irányában barátságos, előzékeny. Alárendeltek irányában jóakaró, róluik gondoskodó. Szolgálati fegyelmet fenntartani tud;

– szolgálaton kívül: Jó bajtárs. Feljebbvalókkal szemben szerény, illedelmes. Alantasokkal szemben tapintatos. A társadalmi érintkezésben igen jó modorral bír. Jó körökben forog. A tisztikar nyilatkozata szerint az Előléptetési szabályzat 1. mellékletében foglalt feltételeknek megfelel.

– Egészségi viszonyai, hadiszolgálatra való alkalmassága: Nagy természetű, nyulánk, gyengébb testalkatú, különben békében és háborúban minden fáradalmak elviselésére alkalmas.

– Előléptetésre való minősültsége: Általában alkalmas.¹⁷

Nem sokkal több információt tartalmaz az 1905. évi minősítés. Az egyes vizsgálati szempontok többségében a „mint az elmúlt évben” bejegyzés szerepel. Az új elemek emberi, hivatásbéli fejlődésének minőségét emelik ki. (A terjedelmesebb szövegrészekben az azonos részeket kipontozással jeleltük.)

„– Rendfokozata: hadnagy

– Különös ismeretei: 1905: Nyirád, Tapolca környékét ezred összpontosítás folytán. Czellödömlök, Szentgál, Várpalota, Dég, Martonvásár útvonalát fegyvergyakorlat folytán.

– Jellem-tulajdonságai, szellemi képessége, továbbá jelen hatáskörben való ismeretei, ügyessége és használhatósága: Tiszta jellem, vigkedélyű, élénk. Igen jó szellemű. Hivatásszerű kötelességeinek teljesítésére szerzett ismeretei igen jók és ezeket megfelelően érvényesíteni is tudja. ... A terepen igen jól tájékozódik. ... ő maga is jó lövész. Mint járőrvezető ügyes.

– Magatartása szolgálaton kívül: Jó bajtárs. Feljebbvalókkal szemben szerény, illedelmes. Alantasokkal szemben tapintatos.

16 A Szabadság – Nagyvárad 1903. június 9-ei és július 10-ei száma is tudósít a hadapródiskolai tornaversenyen elért dicséretes eredményéről.

17 HM HIM Levéltára, Thold Dezső személyi anyaga (Tiszti Anyakönyvi Lapok 34219), illetve a HM Felülvizsgálati anyagok jegyzéke 1875–1940. 497. doboz, 36182 sz.

3-4. kép. Thold Dezső a fronton, 1914-ben

Társadalmi érintkezésben igen jó modorral bír. Jó körökben forog.

Előléptetésre való minősítése: rangsorban.”

1906. évi minősítése változást nem rögzít, az 1907-es folyamatos fejlődést mutat. Tartalmazza a 12. századhoz áthelyezés hozamaként szerzett rutint.

„– Jellem-tulajdonságai, szellemi képessége, továbbá jelen hatáskörben való ismeretei, ügyessége és használhatósága: megállapodott, tiszta jellem, vig kedélyű, élénk véralkatú. Igen jó szellemi tehetséggel és gyors felfogással. ... Szakaszt jól oktat és azt zártrendben biztosan és harcban – úgy kötetlenségben, mint önálló viszonyban – jól vezeti. ... Járőrszolgálatban ügyes és leleményes.

– Magatartása szolgálatban: egyenrangúaknak irányában határozott, szigorú; alárendeltjeiről gondoskodó, bizalmukat bírja; szolgálaton kívül: ... alantasok irányában előzékeny; bajtársi.

– Egészségi viszonyai, hadiszolgálatra való alkalmassága: magas termetű, nyulánk, gyengébb testalkatú; a folyó évben október hó 1-től számon tartandó 3 havi szabadságon egészségi tekintetből vérszegénység miatt, jelenleg hadi fáradalmak elviselésére nem alkalmas.

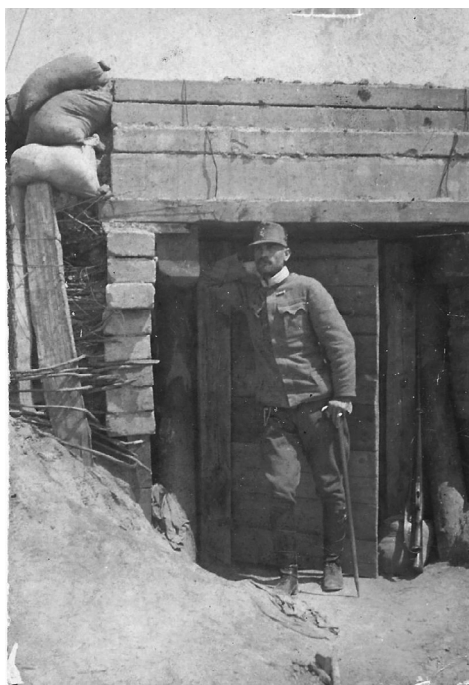
– Megjegyzés: Mivel betegsége nem súlyos természetű, és teljes felgyógyulása szabadságának leteltével várható.¹⁸

Az 1910-es évek magánéletében, honvédtiszti pályáján egyaránt jelentős változásokat hoztak. Hosszú jegyesség után – a kaució előteremtését követően – 1910-ben sikerült megnősülnie. Feleségül vehette Nagy Stefániát, a Kőszegi Evangélikus Felsőleányiskola rendes tanítónőjét, nevelőotthonának vezetőjét. Ugyanebben az évben visszavezényelték a 10. századhoz. 1911-ben főhadnaggyá léptették elő, s az év augusztusában megszületett Éva leánya.

Szakmai elismerésnek is tekinthető, hogy 1913. augusztus 1-én zászlóalja törzséhez helyezték át, és kinevezték zászlóalj segéd tiszté a 3. zászlóalj törzshöz. (A csapat egységek törzsének segéd tisztjei a parancsnok legközvetlenebb munkatársai voltak.) Az esztendő végén megszületett Dezső fia.

Néhány nappal a Szerbiának küldött hadüzenet után, 1914. augusztus 1-én vezényelték a keleti frontra. Egysége Zwardonnál lépte át a magyar határt, amit egy tábori levelezőlapon örökített meg (3-4. kép).

18 Sajnálatos módon az Anyakönyvi Lapok egyelőre fellelhető másolata csupán a szolgálati hely, rendfokozat, családi változások adatait tartalmazza. Használó értékelt nem.

A Berna-i állás figyelmébe
 küldök 1916. 11/4. in körvillan
 az magyar Apusilov halmadán
 küldök.

5-6. kép. Gyógyulás után újra a fronton¹⁹ és a fotó hátlapján olvasható írás

Rövid időn belül, november 18-án fegyveres szolgálatban, Szuchánál, megsebesült.²⁰ A hírt több sajtóorgánum is közreadta (*Magyarország, Az Est, Beregszász Határ-*

szél). November végétől, majd egy eszten-deig tartó gyógykezelést követően, már századosként, 1915. december 2-án – a pótkerethez bevonulva – a XVII. menetzászlóalj 1. századával ismét a fronton teljesített szolgálatot 1916. június 8-ig (5-6. kép). A frontszolgálat alatt is megőrzött mély lelkiismeretéről, emberségéről tanúskodik az 1916. húsvéti, lövészárokból töltött ünneplésről egy tudósítás, melyet egy beosztott honvédje küldött.²¹ Második sebesülése miatt, amit a gorlicei áttöréskor szerzett (a tényt a *Soproni Napló* is megerősítette) 1916. szeptember 15-ig a Budapesti Kurnik klinikán gyógykezeltek.

A regenerálódás idejére a családi emlékezet szerint Nagyváradra vezényelték. Családját is ide költöztette.²² A tényt megerősítő hivatalos dokumentum a kutatás ideje alatt nem került elő. Közvetett bizonyíték, hogy az „Anyakönyvi Lapok” viszont rögzítik, itt „született 1917. V. 22-én Mária Erzsébet nevű leánygyermeké”.

A harctéren harmadszor 1918. augusztusában – szeptemberében teljesített szolgálatot, ám ekkor már az olasz fronton, Piavenál. A tényről, a visszaútról a Sillianban feladott levelezőlap árulkodik (7. kép).

A magyar hadsereg végső összeomlása – ma már a személyes indíttatások nem deríthetők ki – félbeszakította a katonai szolgálatot, visszavonult Dunaharasztra, ahová a háború alatt családját is költöztette. Az utódok emlékezete szerint gazdálkodott, mellette fuvarozásból teremtette meg a létfenntartás költségeit.

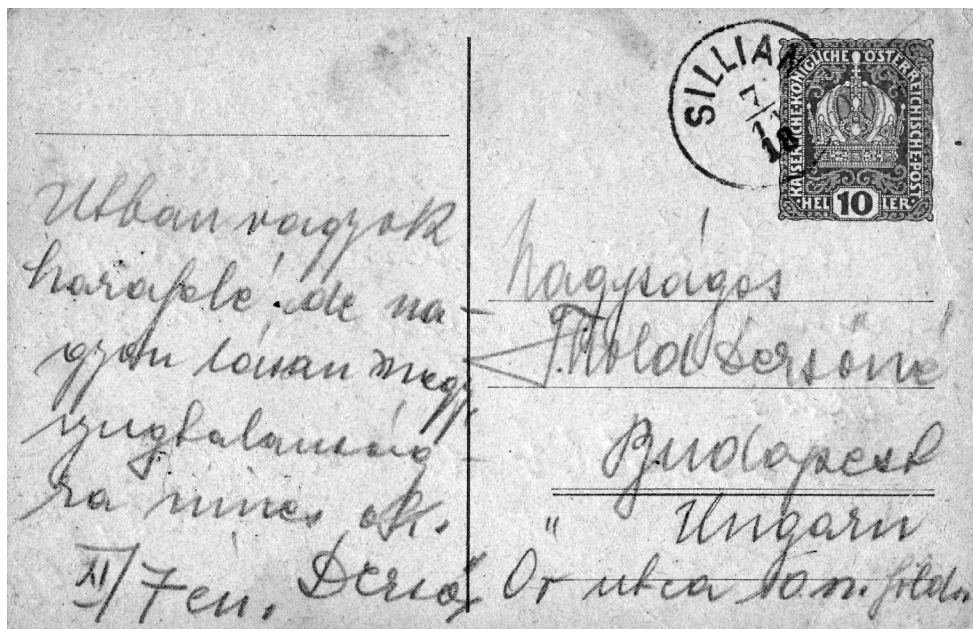
Hivatásérzete erősebb volt, feladta ezt az ideiglenesnek tartott állapotot. A leszármazottak emlékezete szerint 1919. márciusában családjával visszaköltözött Kőszegre, zászlóaljparancsnok lett. Ez utóbbi egyrészt

19 A fotó pár nappal második megsebesülése előtt készült. Első sérülésének nyoma, a bal kézben tartott bot, jól kivehető.

20 Az eseményt rögzíti az 1119/1815. sz. Honvéd orvosi bizonyítvány, a tényt az 1915. július 31-ei Veszteséglista tette közzé (K. u. K. Kriegsministerium, Verlustlisten Nr. XXXVI.),

21 Harangszó, 1916. július 9. szám, Kűhár István honvéd olvasói levele.

22 Ld. 2. és 7. lábjegyzet.

7. kép. A hazaúton, Ausztriában feladott tábori lap

azért sem valószínű, mert Mária nevű leánya visszaemlékezése szerint egy ideig itt is gazdálkodott: „egy nagy gyümölcsöst béreltünk a Kalkgraben nevezetű völgyben, amely a paktától a hegy tetejéig húzódott fel. Egy kis ház is volt a közepén. Ide jártunk ki, apám talicskán hordta haza a szénát, zöldséget, gyümölcsöt, és tolt minket haza a talicska tetején, ha elfáradtunk.”²³ Másrészt katonai pályafutását rögzítő iratok nem támasztják alá, azok szerint 1919. augusztus 1-én lépett be az új nemzeti hadseregbe, 1920. február 14-én leigazolták, hogy a forradalmak alatt szerepet nem vállalt, néhány héttel később március 11-én áthelyezték a 18. ezredből a kőszegi alreáliskolába.²⁴

23 Thold Dezső vezérezredes, reáliskolai tanár iratai, Kőszegi Levéltár XIV. 96. Balogh Ferencné kutatási céllal leadott családtörténeti írása.

24 HM Felülvizsgálati anyagok jegyzéke 1875–1940-ig. 497. doboz, 36182 sz. Anyakönyvi Lapok.

Tanári pályafutása a Kőszegi M. Kir. Reáliskolai Nevelőintézetbe történő áthelyezésével kezdődött. A döntés indokai aligha deríthetők ki. Szerepet játszhatott benne, hogy minősítéseiben 1904 óta szerepel, „szakaszt jól oktat”, ami pedagógiai érzékre vall, az is, hogy eredeti katonai állomáshelye közelében maradjon, s bármilyen szükségállapot bekövetkeztében azonnal reaktiválható legyen, nem utolsósorban, hogy megállapodott családosi ember lévén lakás- és életkörülményeinek változtatásával számtalan feladat hárulna a honvédség vezetésére. (Bár ez utóbbi egy-egy áthelyezés alkalmával a hivatásos tiszt, tiszthelyettesek, mi több, a MÁV-nál vezető beosztásban dolgozók esetében főszerepet nem játszott.) A megoldásban szakmailag addigi harctéri tapasztalatai, morálisan kétszer megsebesült háborús hős volta is nyomatékul szolgálhatott, amit – egy lehet-

séges revans reményében – a rendszer kiemelt gondoskodással kezelte.

Valószínűleg az átmentés és a rangrejtés kényszerével magyarázható az Anyakönyvi Lapok által rögzített, két esztendeig tartó – lehet, csupán formális – intézkedéssor:

„1921. I. 2.: beosztott az ezredtörzshöz, vezényelve – mint létszámfeletti – a kőszegi alreálba.

1921. I. 31.: áthelyezés a vasi 5. sz. gyalogezred parancsnokság állományába.

1921. VI. 29. áthelyeztetett a kőszegi alreáliskolába, ott állományba vétetett.”²⁵

Újabb családi örömet jelentett, hogy ezen esztendő április 1-én megint fiúgyermekük született, István.

1921. szeptember 1-jei hatállyal őrnagygyá neveztek ki.

A tanári státusz megerősítését szolgálta a polgári végzettség megszerzése. Annak érdekében, hogy tanári diplomát szerezzen, vezényelték 1921. szeptember 1-én tartósan a budapesti m. kir. főreáliskolai nevelőintézethez, és ideiglenesen a nevelő tanárok állományába került. Minden bizonnyal családja egzisztenciális biztonsága érdekében 1921. november 1-ével formálisan nyugállományba helyezték, „ellátás tekintetében az 1921. évi XXXV. t. c. hatálya alá tartozóan.”

Tudományos munkásságában fontos állomás, hogy 1921-ben budapesti illetékeségű századosként lett a Magyar Földrajzi Társaság tagja.²⁶

A családi legendárium szerint „beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetemre. Két évet beszámítottak neki, két évet lakott Pesten a testvérénél, onnan jár naplali egyetemre, majd földrajzból és történelemből tett szakvizsgát.”²⁷ A tény rész-

ben igazolja, hogy 1922. augusztus 1-jével a tartós vezényeltetésből bevonult a kőszegi alreálba; 13-án kifizették a Budapest–Kőszeg közötti átköltözési illetéket.

Közben őrnagy rendfokozatának megfelelően – a rangrejtés miatt – 1923. július 1-jével aligazgató tanárnak sorolták be. Intézeti évkönyvek tanúsítják, hogy további két évben földrajzot és történelmet tanított. Ez alatt az idő alatt ismerték el szolgálatát a III. osztályú tiszti katonai szolgálati jellel.

Az Anyakönyvi Lapok bejegyzése szerint Kőszegről „1925. IX. hó 1. napjával áthelyeztetett a V. K. M. [Vallási és Közoktatási Minisztérium] XIV. osztályának állományába, altanácsnokként [a rejtésben az őrnagyi rendfokozat hivatalos elnevezése] az ezredtörzshöz osztották be” (annak számát a bejegyzés nem tartalmazza.) Egy lexikon szerint²⁸ (a továbbiakban: Lexikon) ebben az esztendőben a m. kir. 6. honvéd gyalogezredhez osztották be. Azt követően 1931. augusztus 1-ig életútjával kapcsolatban különböző dokumentumokban²⁹ egymástól eltérő adatok találhatók.

A Lexikonban nem szerepel 1920-as esztendőre vonatkozó információ; nincs adat, hogy

– 1925-től meddig volt a m. kir. 6. honvéd gyalogezredbe beosztva, mikortól szolgált 1928-ig a m. kir. 5. honvéd gyalogezred III. zászlóaljának parancsnokaként;

– 1928-tól 1931-ig tartó szolgálatáról;

– meddig volt a Győr-Moson-Pozsony vármegye testnevelési felügyelője, ebből fakadóan mikor kezdődött az 1938. 5. hó 1-ig

28 Szakály S.: A magyar katonai felső vezetés 1938–1945. Lexikon/Adattár Bp., 2003. (továbbiakban: Szakály, 2003.)

29 Szakály, 2003. HM Felülvizsgálati anyagok jegyzéke 1875–1940. 497. doboz, 36182 sz., a M. Kir. „Hunyadi Mátyás” Alreáliskola tanévenkénti értesítői.

25 Uo.

26 Földrajzi Közlemények 1921. 49. kötet, 176. p.

27 Ld. 7. lábjeget.

tartó szolgálata a m. kir. „Szent László” 4. honvéd gyalogezred különleges alkalmazású törzstisztjeként, majd 1936-tól ezredparancsnokaként.

Az Anyakönyvi Lapok szerint viszont: „1920. III. 1-vel áthelyeztetett a volt soproni 18. sz. gyalogezred felszámoló póttest kerettől a kőszegi alreáliskolához;

– 1925. IX. hó 1. napjával áthelyeztetett a V. K. M. XIV. osztályának állományába, altanácsnokként az ezredtörzshöz osztották be” (annak számát a bejegyzés nem tartalmazza).

1926. V. hó 1.: felvétetett a tényleges állományba, beosztatott a m. kir. 6. gyalogezredhez, kineveztetett a II. zászlóalj parancsnokává;

– 1926. XI. hó 15-én áthelyeztetett a m. kir. 5. honvéd gyalogezred állományába, mint III. zászlóalj parancsnoka; Bár másutt fellelhető állítással szemben nem szolgált ott 1928-ig, mivel

– 1927. IX. 1.: áthelyeztetett a vallás és közoktatási minisztérium /: m. kir. Hunyadi Mátyás reáliskolai nevelőintézet:/ állományába, aligazgató tanárként állományba vétetett, ugyanekkor igazgató tanárrá kineveztetett (a rangrejtés időszakában alezredesi katonai rangnak felelt meg);

– 1931. VIII. 1.: áthelyeztetett a m. kir. „Szent László” 4. honvéd gyalogezred „Ny” állományába;

A Kőszegi M. Kir. „Hunyadi Mátyás” Alreáliskola tanévenkénti értesítői az Anyakönyvi Lapok adatait erősítik meg. Az 1922/1923-as tanévtől az 1924/1925-ös tanévvél bezárólag földrajzot, történelmet, testedzést és cserkészismeretet tanított, mellette a „földrajzi szertár órének” feladatát is ellátta. Kéttanévnyi megszakítás után, az 1927/1928-as oktatási esztendőre tért vissza korábbi állomáshelyére, a kőszegi alreálba. Ezt támasztja alá távozásakor, 1925-ben készített minősítése:

„Thold a magyar tisztikar nemes hagyományai szerint élve, példájával nevelt. Rátermettség, alapos felkészültség, fáradhatatlan buzgóság és lelkiismeretesség jellemzik tanári működését; míg a gyermekek lelkét megérintő nemes szív és jó indulat voltak ama tulajdonságai, amelyekkel növekedékei szeretetét és ragaszkodását magának biztosította.

Vitéz László, az intézet igazgatója”³⁰

Tanári és tudományos tevékenysége országosan ismertté vált a Magyar Turista Szövetség 1928. évi kőszegi vándorgyűlése kapcsán. Csúcspontja a Magyar Földrajzi Társaság Didaktikai Szakosztályának 1929. május 26–27-ei vándorgyűlése. Megszervezésében Thold Dezső oroszlanrészt vállalt. A vándorgyűlés apropóján rendezett kiállítás összeállításában is kivette részét. Az iskolai oktató-nevelő munkájának bemutatásához 11 tablót, fotókat, tanmenetet, óravázlatokat, módszertani útmutatásokat tartalmazó anyagot, szakmai bibliográfiát is közzétett (8. kép).

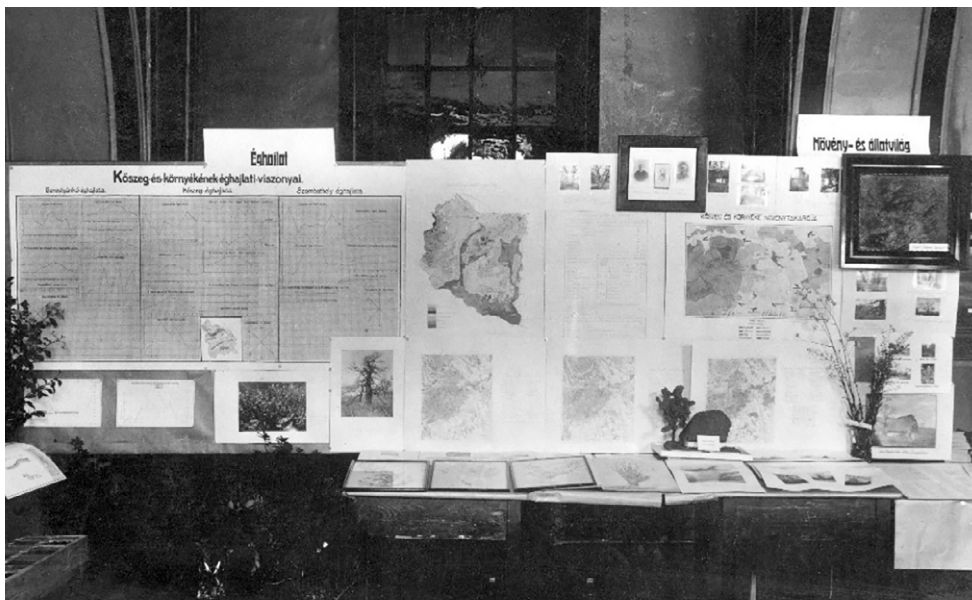
A kiállítás teljes anyagának útmutatóját több helyi intézmény is (Gyurác Ferenc Ág. Hit. Ev. Leánynevelőintézet, Evangélikus Leánygimnázium, Állami Tanítóképző Intézet, Polgári Fiú- és Leányiskola) közreadta tanévi értesítőjében. Megemlékezett róla és kiemelte a kiállítás és az oktató-nevelő munka értékét országos szakfolyóirat (*Országos Középiskolai Tanáregyesület Közlönye*), évek múltán a *Magyar Tanítóképző* 1934. évi száma is utalt rá (9. kép).

Nem csupán geográfusként, de testedzést oktató katonaként is tekintélyes szakembernek számított. Nyilván ebből fakadt, hogy a következő tanévben a város egyik társintézményének sportversenyén felkérték a bírálóbizottság elnökének és az érme átadójának. Az iskola értesítője

³⁰ Ld. 7. lábjegyzet.

8. kép. Thold Dezső a vándorgyűlési kiállítás „lelke”.
Forrás: Savaria Múzeum és Levéltár, Szombathely

9. kép. Thold Dezső tablójának egyike, az „Éghajlat”.
Forrás: Savaria Múzeum és Levéltár, Szombathely

nagyívű – elhivatottságot tükröző, kollégái munkájának értékét méltató – ünnepi beszédét hosszasan idézi.

A Szövetségek Katonai Ellenőrzési Bizottság 1927. májusi távozását követően fogalmazódott meg a kormányzati programban egy korszerű békehadrend létrehozásának terve. Ennek feltétele volt a zsoldos hadsereg leépítése, a hadkötelezettség visszaállítása, mely óhatatlanul szükségessé tette a tisztii állomány megerősítését. A legfelsőbb katonai vezetés Thold Dezső honvédtiszti kvalitásait csapatszolgálatban kívánta hasznosítani. Minősítése szerint nem véletlenül.

Thold Dezső 1931-ben (igazgató tanár):

„Széleskörű tudása, pedagógiai képzettsége, a nevelés és s közügy minden ágára kiterjedő érdeklődése, nemes becsvágytól sarkalt példaadó szorgalma, mindennek fölött pedig lángoló hazaszeretete, lovagias gondolkodása, példás családi élete tették igazán hivatott előjáróvá, kitűnő szakemberré és ideális bajtársá.

Ezek mellett szeretetre méltó modorával kitűnően értett hozzá, hogy a polgári társadalommal is megkedveltesse intézetünket s különféle testületekkel harmonikusan együttműködhessünk.

Képes Winkler főigazgató tanár, az intézet igazgatója³¹

A tanár az 1930/1931. tanév végével visszatért a katonai pályára. Az eddigi állomáshelyek sora – Kőszeg, Budapest, Kőszeg, Nagykanizsa, Körmend, Kőszeg – után Győr következett. Tanácsnoki besorolással a m. kir. „Szent László” 4. honvéd gyalogezredhez helyezték át, és a vezetői és törzskülönítményhez osztották be. 1932 szeptemberében átszervezés folytán az ezredtörzshöz osztották be, megbízták a lő- és fegyvertiszti teendők ellátására, decemberben már az I. zászlóalj parancsnokává nevezték ki.

31 Ld. 7. lábjegyzet.

Az általános rangretés ellenére 1933. május 1-jén átminősítettett alezredessé.

Szolgálati helye megváltozásával sem szakadt el Kőszegtől. Jambrits Lajos, a város polgármestere – mint arra legméltóbb személyt – hívta vissza a vár ostromának 400 éves jubileumához méltó megemlékezés megszervezésére. Az ünnepség alap gondolata egyébként is Thold Dezsőtől származott. A polgármester „felkéri Thold Dezső ig. tanárt, ki már előzetesen is fáradozott az ünnepség népszerűsítése körül, tegyen javaslatot a bizottságok megalakítására” – tudósított a Kőszeg és Vidéke 1932. május 18-i száma.

1934. V. 1-én új feladatkört kapott. Áthelyezték a Győr-Moson-Pozsony vármegyei Testnevelési és Népgondozó Felügyelőség³² állományába. Hivatali beosztásról lévén szó tanácsnoki titullussal vármegyei testnevelési felügyelővé, vele egy időben tanácsnokból főtanácsnokká (ezredessé) léptették elő. Munkájának gerincét az iskolán kívüli testi nevelés figyelemmel kísérése képezte. Feladatainak kiemelkedő elvégzéséért felettesei magas elismerésében részesült.³³

Másfél évnyi szolgálat leteltével visszatért korábbi csapattestéhez, a m. kir. 4. honvéd gyalogezred állományába az ezredtörzshöz, lő- és fegyvertörzstisztként, soproni állomáshellyel. Fél év sem telt el, 1936.

32 1931.január 20-án vármegyénként, illetve törvényhatósági jogú városokként felállították a testnevelési és népgondozó felügyelősegeket. A felügyelősegek látszólag a Belügyminisztérium alárendeltségébe tartoztak, és hivatalosan a népesség nyilvántartásával, az iskolai és iskolán kívüli testi neveléssel foglalkoztak, valójában azonban kiegészítő parancsnokságként, a haderőn kívüli kiképzés irányítói-ként, valamint a katonaság és a helyi polgári hatóságok közti összekötő kapocsként működtek (hadiözvegyek és -árvák, hadisírok gondozása).

33 1. sz. törzstiszti parancs, Székesfehérvár, 1935. október 25. „Legfelső szolgálat nevében elismerés és köszönet.”

május 1-jével a honvédelmi miniszter kinevezte az ezred parancsnokának.

Beosztásának megfelelően Sopronban is részese volt a város közéletének. 1937 augusztusában, a Rákóczi Ferenc Főreáliskolába érkező olasz katonaiskolások fogadásán a városban állomásozó honvédelmi alakulatokat képviselte (10. kép). Minderről a korabeli napilapok is tudósítottak.

Tiszti karrierje továbbra is felfelé ívelt. 1938. május 1-jével a kormányzó áthelyezte, egyben kinevezte a m. kir. székesfehérvári 2. honvéd vegyesdandár gyalogsági parancsnokának. Itt érte a bécsi döntés, s lett a történelmi események aktív résztvevője. „Részt vett a Felvidék visszafoglalásában, nagyapa ezrede lépte át elsőként a határt a Csallóközben. A korabeli filmhíradó megörökítette lelkes beszédét.³⁴

A győri utászok, köztük Győry László és ifj. Thold Dezső (leendő veje és fia) érték az ideiglenes hidat a Dunán az átkeléshez Medvénél. Pistuka írta ekkor az édesapjának a fiatal Thold lelkes önbizalmával: Milyen szép lesz majd Apukának a Tholdok ősi földjére bevonulni. Nagyapa az érsekújvári körzet katonai parancsnoka lett³⁵ (11. kép).

1939. május 1-jével tábornokká lépett elő, augusztus 1-jével kinevezték a Honvéd Főparancsnoksághoz, gyalogsági szemlélő mellé beosztott tábornokká. 1940 márciusával újabb magas pozíciót érdemelt ki, a M. Kir. Honvéd Képességvizsgáló Intézetének parancsnokává nevezte ki a kormányzó.

A második bécsi döntést követően ismét történelmet író esemény főszereplője. 1940 szeptemberétől a polgári közigazgatás helyreállításáig Szolnok-Doboka vármegye katonai parancsnoka (12. kép).

Ekkor bontakozik ki s éri el tetőpontját társadalmi, közéleti aktivitása. A szórvány-magyarország helyzetéről, az egykor tősgyökeres magyar családok elrománosodásáról szerzett személyes tapasztalataira alapozva szinte egy hónap múltán indította el a „Zúgjanak az elnémult harangok” mozgalmat, melynek híre az egész magyar és erdélyi sajtóban központi helyet kapott. A *Keleti Újság*, az *Ellenzék*, a *Magyar Nép*, a *Magyar Nemzet*, az *Új Magyarország*, a *Függetlenség*, a *Somogyi Újság* is tudósított a mozgalom eseményeiről, Thold Dezső előadásairól, közölték megrázó hangú felhívását, cikkeit. Désen a *Vármegyei Közélet* külön kis füzetet jelentet meg a Thold-program kapcsán. Jelentős szerepet vállalt a nagy múltú, de évek óta csak vegetáló dési „Tőrekvés” Közművelődési Egyesület újjáalakításában. Tevékenysége jelentőségét hangsúlyozva a díszelnökség tagjává választották. Mély nyomot hagyott az ott élők emlékében, lelkében. „Évek múlva is bizalommal keresték meg különböző kérésekkel Budapesten az itteniek. Kackóról, Golgoról, Blenkemezről, Érkeserüről, Monosetiről, Nagyiklandról, Székről írt leveleket őrzünk, melyekben közbenjárását kérik állás, polgári iskola alapítása, régi adósság behajtása és más ügyekben. »Kérem, kegyeskedjék felkarolni községünk igen nagy fontosságú ügyét, mert nincs nekünk a Méltóságos Úron kívül senki pártfogónk« – írta például a széki ref. lelkész.”³⁶

Az észak-erdélyi polgári közigazgatás megalakulásával katonai funkciója megszűnt, visszatért Budapestre. Folytatta

34 A hivatkozott riport: „Büszke örömmel tölt el ez a szép feladat, mely dandárunknak osztályrésztül jutott. Büszke vagyok, mert tudom, hogy olyan csapatok, olyan erkölcsi értékkel, amelyek e nagy katonai feladatot kifogástalanul hajtják végre. És mindnyájunk kivétel nélkül azzal a gondolatlall kelünk át a Duna vizén, hogy mindent visszavevünk.”

35 Ld. 7. lábjegyzet.

36 Ld. 7. lábjegyzet.

10. kép. A fotó hátlapján Erdélyi Tibor őrnagy kézírásával olvasható: „(Szakadó esőben) Üdvözlés a Déli Pályaudvaron 1937. aug. 21. Balról: Gerstlauer Kornél ales, isk. pk. h., Bacsó alezredes, Thold Dezső ezr., ezr. pk. és áll. pk., Mattioli alezr. olasz katonai attasé.”

11. kép. Bevonulás Galántára

12. kép. Thold Dezső (első sor közepén a bajuszos tiszt) Désen, a városháza nagytermében

az általa indított „Zúgjanak az elnémult harangok” mozgalom népszerűsítését. Több rangos fórumon tartott előadást.³⁷ Közben egészségi állapotára tekintettel – gyomorproblémái miatt – a kormányzó 1940. október 8-ai hatállyal nyugállományba helyezte. Két tudományos munka megírása foglalkoztatta. Az egyik a szórványmagyar-ság történeti, gazdasági és kulturális helyzetét összefoglaló tanulmány, a Szolnok-Doboka vármegye települési és szírvárgási térképei a 13. századtól (ez utóbbi Teleki Pál etnika térképe mellett s második jelentős népesedésföldrajzi munka lehetett volna). A készülő könyvet a Vitézi Rend Zrínyi Csoportjának ajánlotta fel kiadásra. Korai halála miatt nem tudta befejezni. Felesége a kéziratot egy fiatal történésznek adta lek-

torálásra, aki a háborúban a kézirattal együtt eltűnt.³⁸

A másik, ami szintén csak terv maradt, a 18. gyalogezred történetének megírása volt. Mivel az ezred iratanyaga a forradalmak alatt elpusztult, a megalakult szervező bizottság felhívást adott közre az ott egykor szolgálatot ellátókhoz, osszák meg emlékeiket, dokumentumaikat a munkához, melynek összefogója Thold tábornok lett volna.³⁹

Thold Dezső honvédtiszti pályáját pillanatnyi rangjától, beosztásától függetlenül, mind a polgári, mind a szakmai közeg, felettesei élénk figyelemmel és elismeréssel követték. Előbbit a napilapok cikkeinek, híradásainak száma, utóbbit a kiténtetése sora bizonyítja:

³⁸ Ld. 7. lábjegyzet.

³⁹ A felhívás többek között vidéken a *Kárpáti Magyar Hírlapban*, a *Pécsi Naplóban*, az *Orosházi Friss Hírekben*, a *Szentesi Naplóban* is megjelent.

³⁷ Pl. a Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet igazgatója 1941. március 8-án kérte fel előadás tartására.

1908: Katonai jubileumi kereszt
 1915: Signum Laudis az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartása elismeréséül
 1916: 3. osztályú érdemkereszt hadidíszítménnyel az ellenség előtt tanúsított magatartása elismeréséül
 1918: Signum Laudis (másodsor) a háború idején teljesített kitűnő szolgálatai elismeréséül
 1918: Sebesültek érme a két középsávval
 1924: Tiszti katonai szolgálati jel III. osztálya
 1926: Ezredparancsnoki dicséret a 6. honvéd gyalogezredben
 1930: Kormányzói dicséror elismerés a nevelésügy terén kifejtett kiváló és eredményes szolgálatáért
 1930: Háborús emlékérem a karddal és sisakkal
 1934: II. osztályú katonai szolgálati jel
 1935: Osztrák Háborús Emlékérem a kardokkal
 1935: Károly csapatkereszt
 1937: Magyar Érdemkereszt tiszti-keresztje
 Korai halála döbbenetet váltott ki. A sajtó – nyugattól keletig – méltó módon búcsúzott tőle.
Soproni Hírlap, 1942. szeptember 22.: Thold Dezső vezérőrnagy
 „Szikár, magas alakja itt lebeg előttem. Megismertem Kőszegen: megismertem benne már ott a kiváló katonáembert és a kiváló tudóst, pedagógust.
 Hatalmas haza- és ember magyarszeretetet lobogott lelkében. Ez világította azt a magasan ívelő utat, amelyen járt s amelyen maradandót alkotott. Kardra tett kézzel mélyedt a tudományokba, kutatott a magyar föld értékei után. Vezette az ifjúságot és a reá-bízott honvédeket Jurisics ősi városában, Kőszegen az ő munkáját, az ő elgondolását dicséri a néhány évvel ezelőtt megépült múzeum. Az ő lobogó lelke adta a szikrát, az ő

tudása adta a fundamentumot, amely révén látható anyaggá formálódott egy város múltja, hogy biztatást adjon a jövőre.

Katona volt és tanár. Katona-tanár volt Kőszegen, ahol nevelte a honvédség vezetőinek, a magyar tisztikarnak jövő generációját erélyes katonalélekkel és tündöklő mély tudással. Hatalmas földrajzi kiállítások rendezésével bámulatba ejtette a főváros szakembereit is.

És Sopronban teljes szívvel katona volt: a házi gyalogezred parancsnoka, akiért lelkesedett bajtárs, honvéd és polgári lakosság.

A nyugati végvárból előléptetésével magasabb helyre, a fővárosba helyezték s most a magyar honvédség egyik kiválóságát jelentkezésre magához hívta az Úr.

Elment közülünk és a nagy útrakelésről így számol a fekete keretes kis papír:

„Fájdalomtól megtört szívvel jelentjük, kis- és nagyselmeczi Thold Dezső ny. vezérőrnagy, a Magyar Érdemrend Középkereszt, a Magyar Érdemrend Tisztikereszt a hadidíszítményes III. o. Katonai Érdemkereszt, az Ezüst és Bronz Katonai Érdemérem stb. stb. tulajdonosa életének 59., boldog házasságának 32. évében 1942. szeptember 17-én hajnali 2 órakor nemes lelkét visszaadta Teremtőjének.”

Elment, de alkotásai, emléke a baráti szívekben és a magyar tudományos világban élni fog örökké.”

Keleti Újság, 1942. szeptember 29.: Thold Dezső ny. vezérőrnagy

„Váratlanul érkezett a hír Déstre: ötvenkilenc éves korában Budapesten elhunyt kis- és nagyselmeczi Thold Dezső ny. tábornok, Szolnok-Doboka vármegye volt felszabadító katonai parancsnoka.

1940. szeptember nyolcadikán jelent meg ez a szikár, tiszta kékszemu katona Désen, erélyes, de rokonszenves intézke-

13. kép. Thold Dezső temetése

désekkel átvette a megyét, beindította az új magyar életet, úgy, hogy semmi kisiklás, hiba, zökkenő nem történt, bár a nemzeti-ségi vidék magában rejtette sötét titkait. Bejárta a falvakat, mindenkit megkeresett és összefogott. Erővel, szívvel, pénzzel segített, életre keltette a lebunkózott magyar társadalmat. A vármegyeháza dísztermében ércesen hirdette: »Fel a fejjel, az a föld most már újra magyar és az is marad.« Falvakat járva döbönt rá, hogy a hajdani Szepesi, Rákóczi, Kiss és Varga nevű magyarok ma már nem azok s égő szívvel elsőnek indította el mozgalmát a szétszórtan élő magyarok megsegítésére.

A fővárosi lapokban cikket írt, toborzott és lelkesített e vidék szegény magyar népe felemeléséért. Az ősi Szolnok-Doboka magyarsága rajongásig megszerette a lángoló lelkű katonát, aki pár héttel ezelőtt felkereste »civilben« az ősi megyét s elbeszélgetett a magyar élet kormányosaival.

Sajtó alá akarta rendezni Szolnok-Doboka magyarságának tragikus pusztulásáról írott jegyzeteit.

A magyar ügy nagy erőt vett benne.”

„A Kerepesi úti temetőben katonai pompával helyezték nyugalomra (13. kép). De nem a végsőre, mert 1953-ban a kommunisták kidobálták a csontjait, mondván: »Nem nyugodhat a haza nagyjai között.« Akkor nagymamám és gyerekei a haraszi temetőbe vitték csontjait. Onnan hoztuk be nagymamáéval és édesapáéval együtt a Farkasréti temetőbe, édesanya mellé.”⁴⁰

Thold Dezsőről hivatalosan szeretett városa sem emlékezett meg ez ideig méltó módon.⁴¹ Egyre fogyatkozó, egykori tanítványai elevenítik fel emlékét. Hamvait szerényen szereteteivel közös családi sírja rejtli.

Ideje, hogy az utókor méltó módon tisztelegjen emléke előtt.

40 Ld. 7. sz. lábjegyzet.

41 Vö. 1. sz. lábjegyzet.

CSISZÁR ZOLTÁN

A hódoltság peremén

A TÖRÖK KORI ALSÓ-KEMENESHÁT (16. SZÁZAD)

Bevezető

A *Vasi Szemle* 2023. évi 1. és 3. számában két részletben közölt tanulmányom az Alsó-Kemeneshát (történelmi Kemenes-vidék) középkori településeit vette számba, 47 feltételezhetően lakott helyet (*villa* 'falu'; *possessio* 'birtok, földbirtok'; *praedium* 'majorság, puszta'; *terra* 'föld, birtok') nevez meg a Magyar Nemzeti Levéltár középkori oklevéltára és középkori okmánytárai alapján. A középkori oklevelek településekre vonatkozó információtartalma kicsi, főként csak birtoklástörténeti jellegű részadatokat tartalmaznak, szerencsés esetben is csak a település birtoklástörténete rekonstruálható.

A történelmi Kemenes-vidék középkori településeinek hivatkozásait tekintve nincs okunk kételkedni abban, hogy ezek nagy része túlélhette a középkort. A hazai köztudat az ország állapotának romlását a mohácsi vész utáni török dúlásokhoz köti. Az Alsó-Kemeneshát jelenleg létező 17 településének kivételével, a többi az újkorban szinte teljesen eltűnt. Jelen tanulmány ennek nyomába ered, megpróbálja feltárni, hogy ez a változás kimutatható-e a török kori dokumentumokban.

A török kor (török hódoltság) Buda 1541. évi bevételével vette kezdetét, Szulejmán szultán kihasználva szövetségese, I. János magyar király 1540. évi váratlan halálát, a Magyar Királyság elfoglalását tűzte ki célul. Az ezt követő események az ország közismert háromfelé szakadásához vezettek, az oszmán fennhatóság alatti terület (hó-

doltság) központja, mint beglerbégység,¹ Buda (budai vilájet) lett.

A 16. századi török hódoltságra vonatkozó történelmi térképek általában a három országrészt eltérő színekkel és éles határvonallal ábrázolják. A határvonal az Észak-Dunántúlon a Balaton déli partjának folytatásában Palota (Várpalota) és Csókakő irányában Tatát megkerülve tart északkeletre, a Dunát Komárom és Esztergom között éri el. Ezen térképek alapján joggal gondolhatnánk, hogy a határvonaltól 70–80 km-re nyugatra lévő, a „Marcal és mellék-vizeinek mocsarai által védett” Kemenes-vidék még jelentős károk nélkül átvészelhette a 16. századi eseményeket.

A részleteket vizsgálva azonban más kép bontakozik ki. Valójában nem voltak megállapított és főként nem tiszteletben tartott határok, a térképeken ábrázolt határvonal nem más, mint illúzió, valóságnak tetsző látszat – valószínűleg a drinápolyi békekötés (1568) során képviselt területi igényre alapozott jelölés.

Egy kistérség és a hozzá tartozó egy-egy település életét meghatározó történetekről csak ritkán találunk érdemi, részletes információt, ezekre inkább csak a jelentősebb helyekre vonatkozó eseményekből, illetve a nagyobb teret és időszakot átfogó folyamatokból következtethetünk. Így egy kistérség vagy egy kisebb település történetét érintően csak nagyvonalú, vázlatos képet tudunk kialakítani és csak valószínűsíthető jellegű megállapításokat tehetünk.

¹ Beglerbég (kormányzó) vezette tartomány.

De talán van más lehetőség is: a korabeli közigazgatás dokumentumainak feldolgozása és értékelése.

A szócikk – tekintettel a területi korlátokra – csak a települések török kori státuszára vonatkozó adatokat tárgyalja, nem célja a 16. századi birtoktörténet feltárása, sem a részletes demográfiai elemzés.

A Kemenes-vidéki települések a török defterekben

A Vas megye múltjából-sorozat Levéltári Évkönyvének egyik tanulmányában² vélhetőleg töröknek behódolt kemenesi falvak (KIS SITKE³, NAGY SITKE⁴, KECSKE⁵, MARTONFALVA⁶, SZENTMIKLÓS⁷, TOKORCSI⁸, VIZCSEGE⁹)¹⁰ is előkerültek.

A magyarországi szandzsákok¹¹ összeírását a törökök már 1540-ben megkezdték, a hódoltság területét szandzsákokra, ezeket pedig náhijékre¹² osztották. Fehérvár 1543. szeptemberi elfoglalását követően a fehérvári (korabeli török nevén: *Isztolni Belgrád*) szandzsák megszervezése is megtörtént, részletes leírása Vass Előd egy későbbi ta-

nulmányában¹³ található. Ez a munka a szandzsák szervezetének ismertetésén túl, három adóösszeírásból (1563–1566. évi dzsizje [fejadó] -defter¹⁴, 1570. évi idzsmál [birtok] -defter, 1574–1595 közötti tahrír [részletes] -defter¹⁵) tartalmaz adatokat.

Már az 1563–1566. éviben megtalálható a pápai náhije, amihez 33 helység tartozik.

A részletesen ismertetett 1570. évi defterben, a jelen cikkben vizsgált kistérséget és közvetlen környezetét érintően már öt náhije (pápai, sárvári, vasvári, jánosházi, rábai) található, összesen 133 helységgel.

A pápai náhijébe sorolt ASSZONFALVA¹⁶, KECSKÉD¹⁷, KEMENESMAGASI¹⁸, {KENYÉRI, KISSITKE, MIHÁLFALVA, NAGYSITKE, SZENTMIKLÓS és VONOK}¹⁹ valószínűleg kemenesháti települések.

A pápai, sárvári, rábai nahijékben az Alsó-Kemeneshát szomszédságába eső Rábán túli települések is előfordulnak. Ilyen a pápai nahijében SEBES, a rábaihoz tartozóan pedig RÁBA-KECSŐL (üres és lakatlan megjegyzéssel és 1000 akcse adóval), VÁGA (Vág), PÁLFALU (véltetően: Páli) és SZAN (Szany).

Az 1574–1595 közötti defterben a fenti öt náhijéhez már 186 helység tartozik. A defterekben felvett helységek két csoportra bonthatók, a becslés alapján felvett és a részletes felmérésen alapuló adózókra.

2 Vass Előd: Vas megyei helységek III. Murad szultán korabeli adóösszeírása 1574–1595. Vas megye múltjából. Levéltári Évkönyv 2., 1982. (továbbiakban: Vass, 1982.) 33–53. p.

3 Vass, 1982. 44., 45. p.

4 Vass, 1982. 44. p.

5 Vass, 1982. 42. p.

6 Vass, 1982. 41. p.

7 Vass, 1982. 43. p.

8 Vass, 1982. 41., 42. p.

9 Vass, 1982. 42. p.

10 Megjegyzés: a szerző szerint „A közlés módja az eredeti török arab betűs szöveg átírása a jelenlegi magyar helyesírásra, illetve szó szerinti lefordítása.”, így ezeket a jelen szócikkben azonos formában adtam meg.

11 Az oszmán katonai és közigazgatás területi egysége, a vilájet része.

12 A szandzsák részét képező közigazgatási egység.

13 Vass Előd: Források a Székesfehérvári szandzsák történetéhez 1543–1688. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 19., 1989. 69–200. p. (továbbiakban: Vass, 1989.)

14 Összeírás.

15 Mostani elérhetősége: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. A székesfehérvári (Isztolni Belgrád) szandzsák adóösszeírása, X 44 16 – No. 657./1595.

16 Vass, 1989. 114. p.

17 Vass, 1989. 114. p.

18 Vass, 1989. 107. p.

19 Vass, 1989. 101. p.

Náhije	1563–1566. évi defter	1570. évi defter			1574–1595 közötti defter		
	Helység-szám	Helység-szám	Becslés szerinti	Részletes	Helység-szám	Becslés szerinti	Részletes
pápai	33	86	38	48	67	?	?
sárvári	–	9	8	1	20 (?)	7 (?)	14 (?)
vasvári	–	3	2	1	73 (?)	10 (?)	65 (?)
rábai	–	26	11	15	6	?	?
jánosházi	–	9	5	4	21 (?)	3 (?)	16 (?)

1. táblázat

A fenti két forrásból vett adatok és azok megoszlása táblázatos formában összefoglalva²⁰ (1. táblázat).

A szerző összefoglaló megállapításai szerint:

„A török összeírások alapján a székesfehérvári szandzsák és egyben az Oszmán-török Birodalom legnyugatibb határvonala az 1582 körüli években a Rába folyó vonala volt: Gyórtól–Szentgotthárdig ... ; A fehérvári szandzsák területét a török adóösszeírók, „becslés szerint”, két részre bontják fel: mégpedig Fejér és Veszprém megyék területén – egy állandó adózó – úgynevezett belső területre; és Zala, Vas, Győr s Komárom megyékben pedig – csupán időszakonként adózó – külső területre.”²¹

Sz. Simon Éva a 16. századi délnyugaton túli oszmán terjeszkedésre vonatkozó monografikus igényű, hiánypótló munkájában²² közölte, a szigetvári szan-

dzsák kanizsai náhijére vonatkozó 1579. évi összeírásban, a vizsgált kistérséghez tartozóan három helység (SITKA²³, KAGYRAT²⁴ és SIMON²⁵ falu) azonosítható.

Mindhárom helység „ráják²⁶ nélkül”, SITKA a „Sárvár körzetében” megjegyzéssel, SITKA és KAGYRAT 100-100 akcse²⁷, SIMON pedig 500 akcse megállapított adóval szerepeltetett. Sz. Simon Éva szerint a „ráják nélküli” kifejezést az 1579. évi szandzsákösszeírásban a kanizsai náhije területén, a „hódolatlan lakott településekre használták” – „oszmán igényterületek”.²⁸ A fehérvári összeírásokban is hivatkozott „becslés szerint” terminust (javarészt felégetett, nem túl népes, nem adóztatható falvak) szintén oszmán igényterületként értelmezi.²⁹

Amennyiben a három helység lokalizációja helytálló³⁰ (ez SITKA esetében a „Sárvár körzetében” meghatározás³¹ miatt nem

20 A két hivatkozott forrásban az 1574–1595 közötti defterre vonatkozó adatok eltérnek, a helységszámnál az utóbbi forrásból vett adat szerepel: – (?); a forrásban nincs részletezve: – ?.

21 Vass, 1989. 89. p.

22 Sz. Simon Éva: A hódoltságon kívüli „hódoltság”. Oszmán terjeszkedés a Délnyugat–Dunántúlon a 16. század második felében. Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések. Bp., 2014. (továbbiakban: Sz. Simon, 2014.)

23 Sz. Simon, 2014. 68., 273. p.

24 Sz. Simon, 2014. 68., 258. p.

25 Sz. Simon, 2014. 68., 273. p.

26 Behódolt adófizetők.

27 Az adóelszámolásnál használt oszmán pénznem.

28 Sz. Simon, 2014. 99. p.

29 Sz. Simon, 2014. 101. p.

30 Sitka (DL 7996.) és Simon falu (jelenleg: Somogy-simonyi) Somogy megyében is volt.

31 Sz. Simon, 2014. 76. p.

vonható kétségbe), akkor ez egyben arra is utal, hogy az oszmán-török katonai és közigazgatási egységei (a szandzsákok) a hódoltatást egymástól függetlenül végezték. De még így sem életszerű, hogy a feltételezhetően hódoltató céllal portyázó török Sitkétől *Kagymatig* (*Karimath*)³² végigdúlták a Kemeneshátat, de csak a két végére eső (három) falvat vették fel a defterbe.

A probléma nem egyedi, az 1579. évi (szigetvári szandzsák) összeírásban rendre megtalálhatók a „Körmend-, Vasvár-, Rábahidvég-, Sárvár-, Csorna-körzetében” hivatkozású helységek, az 1570. évi fehérvári szandzsákba újonnan felvett körmendi, vasvári, sárvári, rábai náhijék ellenére.

A mellékletként³³ közölt összeírás Sárvár körzetében megjelöléssel 18 helységet tartalmaz, ezek között némelyet földrajzilag is ellentmondásosan (pl. SOPRON város, NAGYSZONBOT város, CSŐPREG falu és SZIL falu Sárvár körzetébe tartozóan). Mindez azt a benyomást kelti, hogy ebbe az összeírásba minden olyan helységet felvettek, amit Nyugat-Dunántúlon valamilyen esemény kapcsán már regisztráltak – talán egy régebbi lista beillesztése.

Ezzel szemben a fehérvári szandzsák Vass Előd által ismertetett defterei a szervezettség benyomását keltik, a székesfehérvári törökség nyugati irányú terjeszkedésének megfelelően új náhijék felvétele történik. 1574–1595 között a vizsgált térséget érintő helységeket részben átsorolták az új sárvári (*KECSKE*³⁴, *MARTONFALVA*³⁵, *SZENTMIKLÓS*³⁶, *TOKORCSI*³⁷, *VISZCSEGE*³⁸) és vasvári (*KIS SITKE*³⁹, *NAGY*

*SITKE*⁴⁰) náhijékbe. Ezek részletes adatait (adózők neve, kapuk száma, adóérték, lokalizációs adatok) Vass Előd cikkének függeléké⁴¹ tartalmazza.

Az itt közölt beazonosítás azonban a *SZENTMIKLÓS* és *VISZCSEGE* esetében megkérdőjelezhető, így a már az eredetileg is vagylagosan megadott *MARTONFALVA* nélkül, a fenti török összeírásokból a vizsgált térségben hét helység *SITKA* (*KIS-SITKE*, *NAGYSITKE*), *ASSZONFALVA*, *KECSKÉD* (*KECSKE*), *KEMENES-MAGASI*, *KENYÉRI*, *MIHÁLFALVA* és *VONOK* létezése igazolható.

Az oszmán-török defterek a fentiekben részletezett ellentmondások, tartalmi és egyéb korlátok (pl. olvashatósági, lokalizációs problémák) miatt a kitűzött cél (a történelmi Kemenes-vidék 16. századi státuszának feltárása) elérésére mint egyedüli források nem igazán alkalmasak.

Acsády Ignác – a történelmi statisztika hazai megalapozója – az 1892–1893. évi *Magyar Könyvszemle*ben⁴² az Országos Levéltár dicális összeírásainak gyűjteményére hívta fel a figyelmet, a 64 kötet tartalmának vázlatos ismertetésén túl kitért a forrásanyag sokoldalúságára és a 16–17. századi, helyi és nemzeti történetkutatásban való hasznosságára.

Ez a nagy méretű adatbázis az Elektronikus Levéltári Portálról közvetlenül is elérhető, a képfájlokat 2013-ban archiválták.⁴³ A Vas vármegyei adatok a 10., 11., 12–1., 12–2. kötetekben találhatóak, ebből a 16. szá-

32 Vasi Szemle, 2023. 3. sz. (továbbiakban: VSZ) 354. p.

33 Sz. Simon, 2014. 219–280. p.

34 Vass, 1982. 42. p.

35 Vass, 1982. 41. p.

36 Vass, 1982. 43. p.

37 Vass, 1982. 41., 42. p.

38 Vass, 1982. 42. p.

39 Vass, 1982. 44., 45. p.

40 Vass, 1982. 44. p.

41 Vass, 1982. 41–48. p.

42 Acsády Ignác: A dicális összeírások gyűjteménye az Országos Levéltárban. = Magyar Könyvszemle. Új folyam 1892–1893. 1. köt. 195–216. p.

43 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Magyar Kamara Archivuma, Összeírások, Conscriptiones portarum (E 158). (továbbiakban: MNL OL CP E158)

zadra vonatkozó feljegyzések közel 2700 oldalt tesznek ki.

A történelmi Kemenes-vidék hódoltságbeli valós státusza

A Magyar Királyságban az állami adóztatás a 16. századtól rovásadó formájában történt, melyhez alapul az országgyűlések által elrendelt dikális összeírások (*dicales conscriptiones*) szolgáltak. Az alábbiakban részlezett adatok forrása ezen összeírások gyűjteménye, a fent már hivatkozott *Conscriptiones portarum* (E 158).

Az általam végzett kigyűjtés az 1548. évvel indul, ennek oka a korábbi összeírások nehéz olvashatósága. A közel fél évszázadot átfogó időszak 1582-ig tartó részét 15 éves bontásban vizsgáltam, az adatok stabilitásának vizsgálatára és a változások megállapíthatósága miatt évpárokat alkalmaztam. Az 1582 utáni időszak felbontása sűrűbb, próbáltam a változásokat jól mutató éveket kiválasztani. A lényegesnek ítélt részadatokat a könnyű áttekinthetőség céljából táblázatos formában közlöm. A táblázatok végén (utolsó sor vagy sorok) az összegzett adatokat is feltüntettem.

Az adatok részletezését tartalmazó táblázatokban használt jelölések: (*) /későbbi rájegyzés szerint; (?) /bizonytalan olvasat; – /a hivatkozott évben nincs adat; √ /nem szerepel az összeírásokban; < /összevont adat (*Himeskeő et Merse* együtt); **Sub.** /kettős adózású (behódolt) település.

A táblázatok a településeket a könnyebb áttekinthetőség miatt a földrajzi helyzetük alapján, a Kemeneshát északi részétől indulva az óramutató járásának megfelelő sorrendben tartalmazzák. Az első táblázatban minden jelenleg is létező település megtalálható, a továbbiakban csak az adathozható helységek szerepelnek.

Az adózó porták és házak száma

A fentiekben behatárolt közel fél évszázadban Acsády megállapítása szerint⁴⁴ a falusi közösség még tisztán földesúri intézménynek tekinthető, az adózásnak pedig a telek (*sessio*) és a kapu (*porta*) volt a közvetlen alapja – az egész jobbágYTELEK azonosnak vehető portával, a telek tisztán földesúri, a porta pedig tisztán adóügyi fogalom. Változtatás csak 1598-tól (és csak akkor is átmeneti jelleggel) történt, ekkor az adózás alapja a ház (*domus*) lett.

A történelmi Kemenes-vidék településeire vonatkozó adózási alapadatok (porta: „p” ; domus: „do.”) az összeírásokból jól meghatározhatóak, bár az adatok feljegyzése általában nem arab számmal történt.

A táblázat helységeit számba véve feltűnő Kemenesszentpéter teljes hiánya, a bizonyítottan középkori településre nézve azonban ez valójában csak azt jelenti, hogy 1548 és 1596 között nem voltak adóztatható állapotú portái – csak ezt a megállapítást tehetjük más hiányzó helységekre is. 1598–1599-ben pedig Magyargencshez és Egyházaskeszőhöz hasonlóan nem voltak adóztatható házaik sem – ezek a települések a 16. század végére valószínűleg teljesen elnéptelenedtek.

Más okból nincs adat Vönöcköt érintően: értelmezésem szerint Vönöck nem esett adózási kötelezettség alá, mivel a vizsgált időszakban még tisztán egytelkes nemesek lakták, erre más helyeken található adatok.

Sitke adatai kezdetben (bár nem következetesen) összevontan, később pedig már településrészei szerint bontva szerepelnek.

44 Acsády Ignác: A magyar jobbágnépesség száma a mohácsi vész után. Bp., 1889. 11., 23. p. (Értekezések a történeti tudományok köréből: 14/3.)

1548-ban még Ostffyasszonyfa is Csöngével összevontan található, ennek oka talán birtokosaik azonossága lehet.

Az 1548. évi adatokat tekintve nagy a valószínűsége, hogy a térség már átért egy vagy több jelentős dűlást, a néha (1553-ban, 1555-ben) még *opp.*-ként (*oppidum*)⁴⁵ feltüntetett Pápoc ekkor már csupán nyolc adózó portával rendelkezett, 1552-ben még őrséggel védett – Nádasdy Tamás familiárisa *Pernezyth Egidio* még nyolc lovassal szolgált Pápocon.⁴⁶

Az adózó porták számát tekintve 1556-ig egyértelmű növekedés tapasztalható – békes évek, de még 1556-ban erős támadás érthette a térséget. A jóval későbbi iratok között ugyanis található egy 1556/1557. évi összeírás (*Defectus Regesti Dicatoris Comitatus Castriferrei anni 1557.*)⁴⁷, amelyben szereplő adózó portaszám csak 36½, hiányzó helységek: Kemenesszentmárton, Kemenessömjén, Kemenesmihályfa, Tokorcs, Nagysimonyi és Egyházaskesző. Értelmezése nem egyértelmű, valószínűleg ez a felmérés csak a változásban érintett helységek felülvizsgált adatait tartalmazza, erre utalhat a „*Respectu Regesti anni prioris 1556.*”⁴⁸ kiegészítés. Így a táblázat szerinti az 1556. évi portaszámot a felülvizsgálat 78½ portával csökkentette, a változásban érintett (feldűlt) helységek: Magyargencs, Kemeneshőgyész, Kemenesmagasi, Sitke, Ostffyasszonyfa, Csöngé, Kenyeri, *Kechked*, *Mikulosfalua* és Pápoc.

Az így korrigált portaszám jó egyezést mutat az 1570. és 1572. évivel. 1582-ig még nő az adózó portaszám, de már nem éri el

az 1556/1557 előtti legmagasabb értéket. Az első év, amiben a kettős adózásra utaló „*Sub*” (*subjectus*)⁴⁹ jelzés felkerült a települések neve mellé, az 1582-es, ez évben csak Kemenesmihályfa, *Mikulosfalua* és Egyházaskesző nem volt behódolt státuszú. A hódoltság első hatéves szakasza nyugalmasnak tűnik, az adózó és behódolt porták száma kismértékben nő, ennek oka, hogy a török célja ekkor már az adóztatás fenntartása lehetett.

1588 utáni adatokból ismét erős dűlásra következtethetünk, a behódolt státusz ellenére az adóztatható portaszám a kezdeti érték közel ötödére csökkent le. Magyargencsen, *Mikulosfalua*-n, Pápocon, Egyházaskeszőn és *Hymusku*-n már nincs adóztatható porta, Kemenesmihályfán pedig csak ½ portát jegyeztek fel. A növekvő kényszer hatására már Kemenesmihályfa is behódolt, Magyargencs, *Kechked* és Egyházaskesző pedig valószínűleg teljesen elnéptelenedett, ugyanis itt 1598-ban már adóztatható házakat sem találtak.

1598-tól már házak összeírása történt, a házak száma az 1596-os portaszámnak több mint tízszerese, ebben az évben összeírt települések mind behódolt státuszúak. 1599-ben a házak száma kismértékű növekedést mutat, a török alávetettségre utaló „*Sub*” jelölés ekkor már nincs feltüntetve a települések neve mellett.

Az 1582 körüli defterben szereplő helységek adózó kapu (*porta*) számai: *KIS-SITKE*: 2, *NAGYSITKE*: 5, *KECSKE*: 3,

45 Mezőváros.

46 Kárfy Ödön: Tinódi Sebestyén halála. = Századok 1908. 275. p.

47 MNL OL CP E158 11. köt. 803. p.

48 MNL OL CP E158 11. köt. 805. p.

49 Alávetett, behódolt.

TELEPÜ- LÉS	ÉVSZÁM										
	1548 ⁵⁰	1549 ⁵¹	1555 ⁵²	1556 ⁵³	1570 ⁵⁴	1572 ⁵⁵	1582 ⁵⁶	1588 ⁵⁷	1596 ⁵⁸	1598 ⁵⁹	1599 ⁶⁰
	ADÓZÓ PORTÁK SZÁMA									ADÓZÓ HÁZAK SZÁMA	
Magyar- gencs	15½	11 (10)	18	18	4½	6½	8 Sub.	8 Sub.	–	–	–
Kemenes- hőgyész	12½	15½ (7)	18½	18½	8½	8½	11½ Sub.	11½ Sub.	1	11 Sub.	11
Kemenes- magasi	2½	3½	3	3	3½	3½	3½ Sub.	3½ Sub.	1½ Sub.	10 (?) Sub.	20 (?)
Vönöck	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kemenes- szentmárton	2	2 (1)	7	7	5	3½	2½ Sub.	2 Sub.	½ Sub.	7 Sub.	7
Kemenes- sömjén	5	6½ (4)	11½	11½	6	6	9½ Sub.	9½ Sub.	2 Sub.	18 Sub.	18
Kemenes- mihályfa	9	14½ (7)	13½	13½	8	7½	7	7	½	25 Sub.	25
Tokorcs	13½	16½ (15½)	12½	12½	4½	4	3 Sub.	5 Sub.	3 Sub.	26 Sub.	26
Nagysimo- nyi	4½	6½ (3) (?)	4	4	4½	3	2½ Sub.	2½ Sub.	1½ Sub.	19 Sub.	19
Sitke (Kissitke)	16	–	15½	15½	–	–	–	–	–	8 Sub.	8
Sitke (Nagysitke)		10 (?) (9)			4½	5	8 Sub.	8 Sub.	7 Sub.	30 Sub.	30
Ostffyasz- szonyfa	22½	11	15	15	6	5½	5½ Sub.	5 Sub.	3 Sub.	26 Sub.	26
Csönge		11½	11½	11½	4	5	6½ Sub.	7½ Sub.	2 Sub.	46 Sub.	46
Kenyeri	2	6	7	7	7½	7½	8 Sub.	8 Sub.	3 Sub.	28 Sub.	28
Kechked	17	15 (17)	9	9	7½	7	7½ Sub.	7½ Sub.	2 Sub.	–	–
Mikulos- falua	4	5	8	8	6	5½	5½	5½ Sub.	–	10 Sub.	10
Pápoc	8	14	9½	9½	6½	6½	7 Sub.	6 Sub.	–	6 Sub.	6
Kemenes- szentpéter	√	√	√	√	√	√	√	√	√	√	√
Egyházas- kesző	3½	3	4½	4½	4	4	4	4½	–	–	–
Hymusku (et Merse)	–	–	–	–	–	–	2½ Sub.	2½ Sub.	–	<11 Sub.	<11
	137½	151½ (127½)	168	168	90½	88½	102 Sub.: 85½	103½ Sub.: 92	27 Sub.: 25½	<281 Sub.: <211	<291

2. táblázat

- 50 MNL OL CP E158 10. köt. 226–230. p.
51 MNL OL CP E158 10. köt. 460–462. p.
52 MNL OL CP E158 10. köt. 857–860. p.
53 MNL OL CP E158 10. köt. 981–983. p.
54 MNL OL CP E158 11. köt. 11–17. p.
55 MNL OL CP E158 11. köt. 346–348. p.

- 56 MNL OL CP E158 11. köt. 818–821. p.
57 MNL OL CP E158 11. köt. 961–968. p.
58 MNL OL CP E158 11. köt. 1051–1054. p.
59 MNL OL CP E158 11. 11. köt. 1135–1138. p.
60 MNL OL CP E158 12-1. köt. 229–232. p.

TELEPÜLÉS	ÉVSZÁM ⁶¹										
	1548	1549	1555	1556	1570	1572	1582	1588	1596	1598	1599
	BIRTOKOSOK SZÁMA										
Magyar-gencs	1	1	2	1	1	1	1	1	–	–	–
Kemeneshőgyész	3	3	3	3	3	3	3	3	1	1	1
Kemenesmagasi	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Vönöck	Tisztán egytelkes nemesek lakta település.										
Kemenes-szentmárton	1	1	1	1	1	3	2	2	1	1	1
Kemenes-sömjén	3	3	4	4	4	4	4	4	3	2	2
Kemenesmihályfa	3	3	3	3	3	3	3	3	2	1	1
Tokorcs	4	5	5	5	5	5	3	4	2	3	3
Nagysimonyi	4	3	1	1	5	3	3	3	2	1	1
Sitke (Kissitke)	3	–	6	6	–	–	–	–	–	1	1
Sitke (Nagysitke)		4			5	5	4	4	5	3	3
Ostffyasszonyfa	7	5	7	7	6	6	8	5	4	1	1
Csöngge		3	3	3	3	3	3	3	2	1	1
Kenyeri	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Kechked	1	1	1	1	1	1	1	1	1	–	–
Mikulosfalva	1	1	1	1	1	1	1	1	–	1	1
Pápoc	5	5	4	4	2	2	2	2	–	1	1
Egyházaskesző	1	1	1	1	1	1	1	1	–	–	–
Hymusku (et Merse)	–	–	–	–	–	–	1	1	–	1	1
	40	41	44	43	43	43	42	40	25	20	20

3. táblázat

61 Vrbarium Castri Kezew Anno 1587. HU MNL OL E
156 – a. – Fasc. 055. – No. 064. 2., 5. p.

(MARTONFALVA: 1, SZENTMIKLÓS: 3), TOKORCSI: 3, (VISZCSEGE: 4).⁶²

A keszői vár (*Castri Kezew*) 1587. évi urbáriumából is ismerünk portaszámokat a győri püspökség falvaira: Egyházaskesző (*Eghazas Kezew*): 11½, Mikulosfalua (*Zentt Mýklos ffallwa*): 10½.⁶³

Ezen adatokból úgy tűnik, hogy az egyházi összeírás jóval szigorúbb lehetett, mint a vármegyei és a török.

A Kemeneshát birtokosai

A dikális összeírások az adóztatható porták és házak összeírását birtokosokhoz rendelt tartalmazzák, a részadatok minden esetben a birtokos neve alatt vannak feltüntetve. A birtokosok számának kigyűjtésével és elemzésével pontos kép kapható a kistérség adóztatható helységeinek birtokosonkénti megoszlásáról, illetve ennek változásáról.

A táblázat adataiból megállapítható, hogy 1588-ig a térség adóztatható portáihoz (házaihoz) tartozó birtokszám csak természetesen tekinthető kismértékű ingadozást mutat, 1596 körül erős változás tapasztalható, majd a század végére némi csökkenés után állandósul.

A térség birtokállománya a feljegyzések szerint egyházi és magánföldesúri birtokokra osztható. Vannak tisztán egyházi települések (*Mikulosfalua*, Egyházaskesző, 1588-tól Pápoc), vegyes (Pápoc 1588 előtt), és tisztán magánföldesúri helységek (ide sorolva a teljes egészében vagy csak részben az egytelkes nemesei által is lakott helységeket is).

1584-ben⁶⁴ Vönöckön 19, Kemenesmagasiban 14, Nagysimonyiban 9 egytelkes nemest (*nobiles unis sessionis*) jegyezték fel, 1599-ben⁶⁵ Vönöckön 14, Kemenesmagasiban 15, Nagysimonyiban 5, Kemenes-szentmártonban 3, Ostffyasszonyfán 1 az egytelkesek száma.

A térség egyházi birtokosai a Győri püspökség és a Pápoci prépostság, a magánföldesúri birtokok nagyrészt az Ostffy, Sitkey, enyingi Török, Nádasdy, Ládony, Sárkány és Sibrik családok (*nobiles possessionis*) kezén voltak (nem minden birtokos neve olvasható). A két fenti táblázatból egyértelműen kitűnik, hogy a legnagyobb pusztulás főként az egyházi birtokú falvakat érte.

A nem adózók száma és megoszlása

Némely évben nagyobb részletességű összeírások készültek, ezekben a nem adózókat is összeírták. Az adatok több szempontból is igen beszédesek, ezért több táblázatba rendezve részletesebben közlöm.

A nem adózók száma a vizsgált éveket tekintve jelentős ingadozást mutat, egy adózó portára vetítve több mint harmincszoros eltérés is tapasztalható. Ennek oka nem csak az elnéptelenedés, elköltözés, vagy visszatelepülés-betelepítés lehet, hiszen az egyes években végzett összeírások csoportszáma⁶⁶ is változó. 1555-ben 5, 1570-ben 7, 1588-ban már 12 (némelyek nem olvashatók), 1596-ban pedig újra öt csoportba tartozóan történt az összeírás.

64 MNL OL CP E158 11. köt. 318–320. p.

65 MNL OL CP E158 12–1. köt. 124–130. p.

66 *Libertini* 'félszabad'; *inquilini* 'zsellér'; *pauper* 'szegény'; *deseta* 'elhagyott'; *combusta* 'felégett'; *officialis* 'birtokkezelő'; *servitor* 'szolga'; *nova* (...), *novuni*, *nova aedificia* 'új, új házas'.

62 Az évenkénti bontásban szereplő adatok forrása az első táblázat azonos évi adatainál hivatkozással egyező.

63 (*) – bizonytalan azonosítású helységek.

TELEPÜLÉS	ÉVSZÁM ⁶⁷				
	1548	1555	1570	1588	1596
	NEM ADÓZÓK (PORTA) ⁶⁸ SZÁMA				
Magyargencs	15	10	36	14	–
Kemeneshőgyész	18	–	46	27	2
Kemenesmagasi	9	3	12	11	8
Vönöck	–	–	–	–	–
Kemenesszentmárton	12	3	11	13	14
Kemenessömjén	14	–	42	30	23
Kemenesmihályfa	25	–	32	42	41
Tokorcs	12	–	39	16	7
Nagysimonyi	10	3	14	6	5
Sitke (Kissitke)	39	7	17	–	–
Sitke (Nagysitke)			68	37	21
Ostffyasszonyfa	22½ (?)	4	42	33	21
Csönge		–	52	43	26
Kenyeri	14	–	18	17	27
Kechked	8	3	27	30	13
Mikulosfalua	4 (?)	3	16	19	–
Pápoc	6	2	29	32	–
Egyházaskesző	15	1	20	16	–
Hymusku	–	–	–	5	–
	223½	39	521	391	208

4. táblázat

TELEPÜLÉS	NEM ADÓZÓK MEGOSZLÁSA (1555) ⁶⁹				
	<i>libertini</i>	<i>inquilini</i>	<i>pauper</i>	<i>deserta</i>	<i>combusta</i>
Magyargencs	–	6	–	4	–
Kemenesmagasi	1	–	2	–	–
Kemenesszentmárton	–	–	3	–	–
Nagysimonyi	–	–	–	2	1
Sitke	2	5	–	–	–
Ostffyasszonyfa	4	–	–	–	–
Kechked	1	–	2	–	–
Mikulosfalua	–	3	–	–	–
Pápoc	–	–	1	1	–
Egyházaskesző	1	–	–	–	–
	9	14	8	7	1

5. táblázat

A hiányzó településeken nincsenek nem adózók. A viszonylagos „békeévek” egyikében, 1555-ben már találunk elhagyott és felégetett portát is.

67 Az évenkénti bontásban szereplő adatok forrása az első táblázat azonos évi adatainál hivatkozással egyező.

68 Az adatok portánként történő értelmezése nem egyértelmű, a portára utaló „p” jelzés csak ritkán és ellentmondásosan szerepel.

69 Az adatok forrása az első táblázat azonos évi adatainál hivatkozással egyező.

TELEPÜLÉS	NEM ADÓZÓK MEGOSZLÁSA (1570) ⁷⁰						
	<i>officialis</i>	<i>servitor</i>	<i>inquilini</i>	<i>pauper</i>	<i>nova ...</i>	<i>deserta</i>	<i>combusta</i>
Magyargencs	–	4	8	9	–	15	–
Kemenes- hőgyész	–	4	25	13	2	2	–
Kemenes- magasi	–	1	3	–	3	5	–
Kemenes- szentmárton	–	3	4	4	–	–	–
Kemenes- sömjén	–	6	11	10	1	5	9
Kemenesmi- hályfa		10	4	7	3	8	–
Tokorcs	–	5	4	15	–	13	2
Nagysimonyi	–	–	5	3	–	6	–
Sitke (Kissitke)	–	8	–	3	–	6	–
Sitke (Nagysitke)	–	7	20	15	–	23	3
Ostffyasz- szonyfa	–	12	14	3	–	12	1
Csöngge	–	8	24	9	–	5	6
Kenyeri	–	–	4	–	14	–	–
<i>Kechked</i>	–	–	12	7	–	–	–
<i>Mikulosfalua</i>	–	–	12	4	–	–	–
Pápoc	1	–	8	11	3	6	–
Egyházaske- sző	–	8 (?)	10	2	–	–	–
	1	76	176	115	26	106	21

6. táblázat

1570-ben már sok az elhagyott porta, meghaladja az ez évi adóztatható portaszámot, de ennek ellenére még elég sok az új házas (valószínűleg beköltöző), bár nem a felégett helységekben.

⁷⁰ Az adatok forrása az első táblázat azonos évi adatánál hivatkozással egyező.

TELEPÜLÉS	AZ ÚJ HÁZAS, ELHAGYOTT ÉS FELÉGETETT PORTÁK SZÁMA ÉS MEGOSZLÁSA					
	1588 ⁷¹			1596 ⁷²		
	<i>novuni; nova aedificia</i>	<i>deserta</i>	<i>combusta</i>	<i>novuni; nova aedificia</i>	<i>deserta</i>	<i>combusta</i>
Magyargencs	–	2	–	–	–	–
Kemenes-hógyész	5	3	–	–	2	–
Kemenesmagasi	2	3	–	–	8	–
Kemenesszentmárton	–	6	–	–	14	–
Kemenes-sömjén	2	11	2	–	23	–
Kemenes-mihályfa	3	14	1	–	41	–
Tokorcs	3	4	–	–	7	–
Nagysimonyi	–	5	–	–	5	–
Sitke (Nagysitke)	2	10	–	–	15	–
Ostffyasszonyfa	1	14	–	–	18	–
Csönge	3	12	–	–	–	24
Kenyeri	–	4	–	–	16	–
<i>Kechked</i>	4	8	–	–	17	–
<i>Mikulosfalva</i>	–	2	–	–	–	–
Pápoc	1	10	–	–	–	–
<i>Hymusku</i>	2	–	–	–	–	–
	28	108	3	–	166	24

7. táblázat

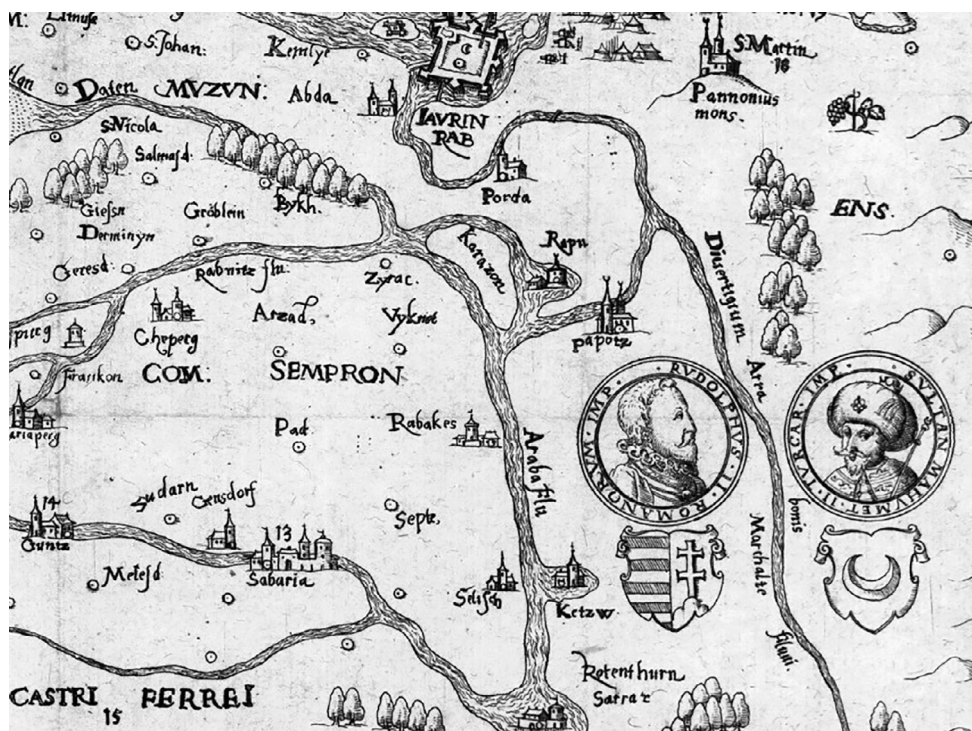
1588-ban még az új házas és az elhagyott porták száma is közel azonos az 1570. évvel. 1596-ra már jelentős a pusztulás, egy adózó portára 6½ elhagyott porta jut, a felégetett porták száma pedig megközelíti, illetve a behódoltakat nézve egyezik az adóztatható portaszámmal.

Ezt a hódoltsági helyzetet szemlélteti *Levinus Hulsius* (1550–1606) „*id: Septemb.*

1595.” dátumozással ellátott térképe, melyen a hódolt részeket a tornyokon látható (Győr esetében a várban lévő) félhold jelzi. A térkép tanúbizonyossága szerint ekkor *IAVRIN RAB* (Győr), *Abda* (Abda), *Kapu* (Kapuvár), *Papotz* (Pápoc) és *Papa* (Pápa), *S. Martin* (Pannonhalma), illetve ezek térsége a hódoltság részét képezte.

71 Az adatok forrása az első táblázat azonos évi adatainál hivatkozással egyező.

72 Az adatok forrása az első táblázat azonos évi adatainál hivatkozással egyező.

1. kép. 1595. évi térképrészlet

<https://mapy.mzk.cz/mzk03/001/052/245/2619316426/> (Megtekintve: 2024. február 7.)

A térképről hiányzik a győri püspök keszői végvára, amelyről 1596. január végén Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyve még azt írja, hogy a püspök úr „nem tudja elegendő élelmiszerral ellátni az ellenség végein levő, Kesző nevű várában állomásozó őrséget”⁷³, a későbbi adatok már a megépítését sürgetik.

79 Tóth Péter: Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. 1., 1595–1600. Szombathely, 1989. (továbbiakban: Tóth, 1989.) 54. p. (Vas megyei levéltári füzetek; 2.)

Azonosítási problémák

A vizsgált években az egyes települések névalakjait szemügyre véve (visszatérve az első szakaszban felvetett azonosítási problémákra) az alábbiak állapíthatók meg.

Kemenesszentmárton: a vizsgált években *Zenthmarton*, *Zentmarton*, *Zenth Marton*, *Szent Marton*, *Zent Marthon* névalakokban szereplő helység. Így az 1574–1595 közötti defterben található **MARTONFALVA** minden bizonnyal a Jánosháza melletti Martonfával (*Martonfalwa*)⁷⁴ azonos – ez

74 MNL OL CP E158 11. köt. 826. p. („Török Bálint deákja” Martonfalvay Imre születési helye, kinek emlékirata a kor értékes dokumentuma – az adózó személyek egyikét is azonos néven említik.)

estben nem világos, hogy miért nem a já-nosházi náhijébe sorolták.

Mikulosfalua: a vizsgált években *Zenthmyklosfalwa*, *Zentmyklos*, *Zenthmiklos*, *Zent Myklos falwa*, *Zenthmyklosfalua*, *Zenth Myklosfalwa*, *Zenth Miklossfalwa* névalakokban szereplő helység. Nem zárható ki az azonosság, de a két defter szerinti SZENTMIKLÓS máshol is lehet. Az 1570. évi defterben a pápai náhijéhez tartozóan két SZENTMIKLÓS is található eltérő adóval, az 1574–1595 közöttiben a sárvári náhijéhez tartozóan egy szerepel, valószínűleg az egyik 1570. évi áthelyezése (ugyanis ez az adóérték alapján egyezik a 1589. november 13-i tímár⁷⁵-változásban szereplővel: „Szentmiklós (tartozik Sárvárhoz) 500 akcse tímár⁷⁶); de az 1590. október 8-i változásban⁷⁷ újra előkerül egy Pápához tartozó Szentmiklós 500 akcse adóval. Karácson lábjegyzetei szerint az elsőként említett Sárszentmiklóssal (Fejér megye), a másik pedig „talán” Tápszentmiklóssal (Győr megye) lehet azonos.

Megítélésem szerint a keresett SZENTMIKLÓS a vizsgált kistérséghez tartozó, de nem *Mikulosfalua*, hanem az 1496. évi oklevélben említett Szentmiklós (*Zenthmyklos-e.1496*⁷⁸) Sitke térségében. Ezt egyébként az időbeliség vizsgálata is igazolni látszik – *Mikulosfalua* csak 1588-tól tekinthető behódolt helységnek.

Kérdéseket vet még fel a Vönöckként azonosított VISZCSEGE és VONOK, vala-

mint érzésem szerint *KEMENES-MAGASI* sincs teljesen rendben.

Vönöck: a vizsgált két évben *Vin(n)izk* (?), *Veneczk* névalakokban szereplő helység (o betűs írásmód a középkorban csak 1265-ben fordul elő)⁷⁹. Így *VONOK* azonossága nem zárható ki, *VISZCSEGE* azonban nem csak névtanilag problémás – a hivatkozott defterben *VISZCSEGE* négy adózó kapuval (portával) szerepel, viszont a vönöcki egytelkesek száma ennek közel ötszöröse. Arra egyébként máshol⁸⁰ is van példa, hogy a törökök az egytelkeseket is adóztatták.

Kemenesmagasi: a vizsgált években *Magasy*, *Magassj*, *Magassaj*, *Maghassj* névalakokban szereplő helység. A Kemenes előtag használata 1906 utáni⁸¹, elképzelhető azonban, hogy a defterben azonosított *KEMENES-MAGASI* ekkor is két települést takar (mint később: Magasit, és az 1906-ban is hozzátartozó Kemenes pusztát).

Lánkapusztá: a „NAGY SITKE” tartozékaként említett „La(n)ka pusztá”⁸² problémája is hasonló. A jelenlegi Lánkapusztával csak akkor lehet azonos, ha a *Lanka* víznév másodlagos név – a 18. században a településnévből keletkezett. Ennek oka, hogy a 16. században a mai Lánkapusztá térségében még nem a Lánka patak folyt, hanem a Herpenyő.⁸³ Lehetséges az is, hogy a 16. századi „La(n)ka pusztá” volt máshol (az akkori Lánka Herpenyővel való összefolyása előtt, Sitke mellett).

75 Kisebb jövedelmű szolgálati birtok.

76 Karácson Imre: Török–Magyar Oklevéltár (1533–1789). Bp., 1914. (továbbiakban: Karácson, 1914.) 156. p.

77 Karácson, 1914. 169. p.

78 A Magyar Nemzeti Levéltár adatbázisai. Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiad. (DL–DF 5.1) Bp., 2009. (továbbiakban: DL) 46367. (Megtekintve: 2024. február 6.)

79 Csizsár Zoltán: A történelmi Kemenes–vidék ómagyar településnevei. = VSZ, 2023. 1. sz. 79., 80. p.

80 Sz. Simon, 2014. 76., 77. p.

81 Csizsár Zoltán: Kemenes. = VSZ, 2020. 4. sz. 439. p.

82 Vass, 1982. 44. p.

83 Csizsár Zoltán: Vulgo Herpenye dicta. = VSZ, 2018. 2. sz. 201. p.

Összegzés

A közigazgatás korabeli adatai alapján, a 16. század közepétől jól követhető a történelmi Kemenes-vidék török kori státusza. Az Oszmán Birodalom és a Magyar Királyság területe között egy széles területsáv hódoltsági peremvidék (török–magyar *condominium*⁸⁴ vagy Sz. Simon Éva találó könyvcíme szerint: hódoltságon kívüli „hódoltság”) jött létre, melynek kiterjedése az események függvényében változott.

Egy 1577. évi naplóbejegyzés szerint a hódoltatás módszere: „a portyázó törökök nagyobb csoportjai rajtaütöttek egy-egy területre, ahonnan a lakosság egy részét elhurcolták, majd megkezdődött az alkudozás, tűzzel, karddal vagy ígérettel”⁸⁵.

A hódoltatás már Buda 1541. évi bevételével kezdetét vehette, hogy mikor érte el a Kemenes-vidéket pontosan nem tudjuk. Török támadás már ezt megelőzően is érte a térséget, első esetben talán 1529 késő őszén a Bécs alól Budára visszavonuló török főerőt kísérő csapatok portyázásai érthették el. Pápa bevételével is próbálkoztak, de mivel Pápa várát nem tudták elfoglalni, a környező falvakat égették fel.⁸⁶

A fenti adatok 1557 körül (1556 végén) és a dokumentált 1582. évi behódolást követően, az 1596 körüli években mutatnak jelentős változást.

Az 1556. évi támadás talán kapcsolatban lehet Bedy Vince egy téves adatával: „1566-ban *Thuigon budai basa elfoglalta Pápócot*”⁸⁷. Bedy ezt Keresztély Ágost (1666–1725) győri püspök és esztergomi érsek irataira hivat-

kozva közölte, a megadott év és *Thuigon* (Tujgun) budai pasa⁸⁸ összetartozása azonban kizárható, mivel Tujgun már 1559-ben meghalt.⁸⁹ Valószínűleg az évszám megadása téves – 1556 helyett 1566 kerülhetett valamelyik iratba.

Későbbi támadásról is tudunk, egy 1570. augusztus elején kelt jelentés szerint „a *Rába folyón túli rész a török által elpusztított*”⁹⁰ – a Rába folyón túli részen a Rábától keletre eső terület értendő.

1582-ből két eset ismert: télen a törökök a Balaton jegén átkelve a rabolták a Kemenesalját,⁹¹ a június végi nagy előkészületek⁹² után pedig Kara Ali fehérvári bég csapatai már a Rábát is átlépték.

A térség „teljes feldúlása” azonban csak Szinan pasa nagyvezír hadjáratában, a „tizenötéves háború” elején történt. 1594 nyaráról a hadműveletek a Dunántúl északnyugati felét is elérték, szeptember 15-én Szentmárton (Pannonhalma), majd 29-én Győr is megadta magát, október végén a nagyvezír fia, Mehmed beglerbég Pápát is bevette.⁹³ 1594-re tehető a győri–pápai beglerbégység létesítése is, amely a várak visszafoglalásáig (három, illetve négy évig) létezhetett, az ekkori állapotot mutatja a fenti 1595. évi térképrészlet.

1596-ban Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveiben is van utalás „a törökök és a tatárok az elmúlt esztendőben teljesen feldúlták és végigpusztították ezt a területet, s azt mondják csak némely adófizető tért vissza”; „némelyik falu népe már elhagyta a lakhelyét, s mások is költözöben vannak”⁹⁴

84 Közös birtok.

85 Sz. Simon, 2014. 213. p.

86 Veress D. Csaba: Várak a Bakonyban. A veszprémi, pápai és palotai vár hadtörténete. Bp., 1983. (továbbiakban: Veress D., 1983.) 31. p.

87 Bedy Vince: A pápói prépostság és perjelség története. Győr, 1939. (továbbiakban: Bedy, 1939.) 14. p. (Győregyházmegye múltjából; 6.)

88 'Katonai-közigazgatási tisztségnév' – köznyelvi megfelelője: basa.

89 Csiszár Zoltán: Pápoc településtörténete (13–19. század). = VSZ, 2020. 3. sz. 280. p.

90 Vass, 1982. 36. p.

91 Sz. Simon, 2014. 190. p.

92 Vass, 1989. 217. p.

93 Veress D., 1983. 143. p.

94 Tóth, 1989. 62. p.

Bár két török történetíró szerint Szinan basa az elfoglalt területek pusztítását és feladását személyesen tiltotta, biztosan tudjuk, hogy voltak kivételek. Erre nem csak a fenti 1596–1598. évi adatok utalnak, Ankerreith Ádám pápoci prépost 1599. május 24-én Vas vármegye törvényszéke előtt „kéri a Pápóc possessióban lévő jószágaira vonatkozó házösszeírások helyesbítését, tekintettel arra, hogy ezek a jószágok Győr várának az ostroma idején teljesen elpusztultak és még mostanra sem épültek újjá, hanem pusztán állnak”.⁹⁵

1599-re a dikális összeírásokban a hódolt státuszra már nincs utalás. A török erőfölénye azonban továbbra is meghatározó tényező maradt, a 17. század Kanizsa (Nagykanizsa) 1600. évi elfoglalásával veszi kezdetét.

A magyar és török közigazgatás fennmaradt dokumentumainak köszönhetően 19 (a kérdéses KAGYRAT⁹⁶ számbavételével pedig 20) 16. századi település létezéséről van adatunk, ezek között Kemenesszentpéter kivételével minden mai helység, ekkor is létező nagyobb település volt.

A bevezető részben említett 47 feltételezhetően lakott helyből 27 (vagy 28) helységre a fent hivatkozott közigazgatási iratokban nem lelünk adatot, bár ezek némelyike más forrásban még megtalálható pl.: *Chataber folua* (Csatabér –1567⁹⁷).

A tanulmány részét képező azonosítások hozadékaként, két vélhetően a történelmi Kemenes-vidékhez tartozó vagy ezzel határos település *Zenthmyklos* -e.1496, és az ennek közelébe eső *Bayth* -e.1422⁹⁸ is

előkerült. Viszont a Mersével néha együtt kezelt *Hymusku*, úgy tűnik, hogy inkább Marcal-menti település lehetett.⁹⁹

Meglepetésemre a fehérvári szandzsák 1570. évi defterében két máshol fekvő „Kemenes” is fellelhető, a sárvári körzetbe sorolt *KEMENES-ISTVÁN(D)*¹⁰⁰ és a somlói körzetű *KEMENES*.¹⁰¹ Megítélésem szerint ez a két településnév is arra utal, hogy a középkori Magyarországon az ómagyar *kemen* névszóból vagy személynévből származtatható „Kemenes”¹⁰² helynévként való használata elég gyakori lehetett.

99 A térséghez tartozás pontos megállapítása nem mindig lehetséges, pl. a fenti Szentmiklós és Bajt bár biztosan a jelenlegi Alsó-Kemeneshát területén volt, a történelmi Kemenes-vidékhez tartozása mégsem egyértelmű. A VSZ 2023. évi 1. és 3. számában közölt tanulmány azokat a helységeket próbálta számba venni, amelyek a történelmi Kemenes-vidék részét képezhették, vagy legalább ezzel határosak lehettek (pl. *Kanatha*). A Marcal melléki települések (pl. Merse) esetében ez már nem valószínűsíthető, elképzelhető, hogy a VSZ 2023. évi 3. számában szerepeltettek között több Marcal-menti település is lehet.

100 Vass, 1989. 103., 127. p. (Megjegyzés: a két helyen nem azonos alak szerepel.)

101 Vass, 1989. 117., 127. p. (Megjegyzés: a somlói náhi-jéhez való tartozása csak a helynévmutatóban van feltüntetve.)

102 Csizsár Zoltán: Kemenes. = VSZ, 2020. 4. sz. 430–439. p. (Megjegyzés: jelenlegi ismereteink szerint az ómagyar *kemen* szóból származtatható 12–16. századi helynevek száma meghaladja a harmincat.)

95 Tóth, 1989. 193. p.

96 Sz. Simon, 2014. 68., 258. p.

97 A pápoci prépostság iratai. Schriften der pápocer Propstei. Szerk. Vajk Ádám. Győr, 2003. (továbbiakban: Vajk, 2003.) 24. p. (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Segédletek; 2.)

98 DL 68339.

TÖRŐ BALÁZS
Kétféle Órség?

HELYIEK ÉS BEKÖLTÖZŐK EGYMÁS TÜKRÉBEN

Terep(élmények), módszer, célkitűzés

Az Órség tipikusan egy olyan magyarországi régió, amelynek közbeszédben történő használatakor nem a meghatározás földrajzi, történeti vagy néprajzi vonatkozása az elsődleges, hanem sokkal inkább a benne meghúzódó mentális, társadalmi, kulturális és gazdasági igények, valamint vélekedések.¹ „Tehát Órség, mint Adidas!”² – hangzik egy órségi „öndefiníció” vagy inkább önreflexió arra az elmúlt nagyjából másfél évtizedben lezajló társadalmi folyamatra, amely a turizmus mind nagyobb térségbeli térnyerésével és egy új lakónépesség beköltözésével jellemezhető. Ezen összetett jelenség eredményeképp napjainkra sokak számára az Órség is egy „márkajeggyé” változott. Az Órség térbeli elhatárolási lehetőségeinek dilemmáit veszi számba tanulmányában Csapó Olga, kísérletet téve az Órség településeinek meghatározására.³ Az az analitikus kérdés tehát,

hogyan miképpen és hol húzható meg a terület határa, párosítható egy olyan külső és belső igénnyel, amely az Órségre nem egy lecövekelt térbeliséggel rendelkező entitásként tekint, hanem egy brandként, hívószóként, amely sokkal inkább érzéseket és reprezentációkat hordoz, mintsem konkrét térbeli kiterjedést.

Tanulmányom elkészítéséhez⁴ öt⁵ településen végeztem terepmunkát 2018–2019-ben, és készítettem strukturált interjúkat „bázisomból”, Bajánsenyéről kiindulva a környező falvakban.⁶ Első interjúalanyaimat informátoraim (rokonságom) útmutatása alapján, valamint saját ismeretségeből választottam, majd a hólabdamódszer elve alapján kerestem fel további személyeket. Vizsgálódásom súlypontja, kutatási té-

2018. július 16. Egy-egy néprajzi tájegységünk területi meghatározását sokféle szempont befolyásolja, ráadásul koronként is változhatnak e területek határai, melyek annak függvényében is eltérőek lehetnek, hogy azt kik határozzák meg: az ott élők vagy az étikus nézőpontron lévő kutatók. Mindezt remekül körüljárja Paládi-Kovács Attila, a Barkóságról szóló monográfiájában. Paládi-Kovács Attila: A Barkóság és népe. Miskolc, 1982. 5–23. p.

1 Vö. Keményfi Róbert: Földrajzi tér és etnicitás. A kritikai geográfia tanulságai az etnikai viszonyok tanulmányozása számára. = Feischmidt Margit (szerk.) Etnicitás. Különbségteremtő társadalom. Bp., 2010. 107. p.

2 <http://mek.oszk.hu/16900/16939/16939.pdf> (Megtekintve: 2018. augusztus 15.). Szijártó Zsolt: Turizmus és regionalizmus a Káli-medencében. Egy kutatás tapasztalatai. = Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (szerk.) Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli-medencéről. Bp., 2002. (továbbiakban: Szijártó, 2002) 16–17. p.

3 Adatközlő: Soós Kálmáné Hermán Gyöngyi (továbbiakban: S. K.-né H. Gy.) – Velemér.

4 Csapó Olga: Az Órség térbeli elhatárolási problémái. = Földrajzi Értesítő (2008) LVII. évf. 3-4. füzet, 313–333. p. http://www.mtafki.hu/konyvtar/kiadv/FE2008/FE20083-4_313-333.pdf Megtekintve:

4 A tanulmány megjelenését és a kutatást az NKFIH SNN 126230 számú „Protected areas at the Hungarian-Slovenian border area. Challenges of cooperation and sustainable development” elnevezésű kutatási program támogatta.

5 Bajánsenye, Kercaszomor, Kerkáskápolna, Magyarzombatfa, Velemér.

6 A tanulmány lényegi lezárása 2020-ban történt, így a szövegben megfogalmazott értelmezés az addig vizsgált jelenségekre vonatkozik. Az azóta eltelt időszakban történt esetleges változások egyes témákban adott esetben teljesen más eredményre vezethetnek, gondolok itt elsősorban az iskolaválasztás jelenségére. E tanulmány tehát mintegy előmunkaként fogható fel, egy a közeljövőben tervezett összehasonlító vizsgálathoz.

mámnak megfelelően lassanként a helyiek által a – Kerkához viszonyítva, Bajánsenyéről nézve Kerkán túli – besű-vidéknek nevezett Magyarszombatfára⁷ és Velemérre tolódott át. Kutatásomban sokat segített az a tény, hogy apai ágon őrségi származású vagyok, hiszen nagyapám és a rokonságom máig élő kapcsolatrendszere révén idősebb beszélgetőtársaim és gyakorlatilag minden felkeresett őslakos⁸ – valamint több beköltöző is – alapvető bizalommal fogadott.

A vizsgált falvak lakosság száma a 2017-es adatok⁹ szerint alig haladta meg az ezer főt, így nem csoda, hogy az Őrségben tulajdonképpen „mindenki ismer mindenkit”. A sűrűn szőtt helyi kapcsolatháló egyaránt támaszkodik a rokonsági, valamint a térszidőszakban szövődött munkakapcsolatokra, vagy a 2007-ig nyolcosztályosként működő bajánsenyei általános iskolában töltött közös tanévekre. A települések népessége a 20. század második felében jelentős mértékben csökkent. Ezt a kedvezőtlen demográfiai folyamatot csak a beköltözők tudták némi mértékben enyhíteni.¹⁰ Ez a demográfiai hely-

zet magyarázza (legalábbis részben) a turizmusra, illetve a beköltözésre adott helyi reakciókat.

A vizsgált településeken a lakosság szám a 2011-es¹¹ és 2017-es¹² adatok szerint lassanként csökken.¹³ A térségen belül különösen Magyarszombatfán, Kercaszomoron, Kerkáskápolnán és Veleméren jelentős mértékű az elnéptelenedés. Egyedül Bajánsenye népessége nőtt – ha minimális mértékben is – ezen időszakban.¹⁴ Megállapítható tehát, hogy Kerkáskápolna és Velemér törpefalunak, míg a további három említett település aprófalunak számít.¹⁵ A vizsgált települések közül a betelepülés leginkább Veleméren hozta el a legnagyobb változást, ebben a faluban a beköltözők száma már túllépte az őslakosokét, ezért a betelepülők és őslakosok közötti kapcsolat tanulmányozásának ideális helyszíne. A másik négy te-

mutatóval bírt, így 249 főről 57 főre csökkent a lakosság száma, a falu lakóházait pedig – már ekkor – hétvégi üdülési céllal vásárolták meg, olvashatjuk Csizsár Károly 1987-es tanulmányában. Csizsár Károly: Az aprófalvak létrejöttének gazdasági feltételei Vas megyében. = Zalai Gyűjtemény 27. A déldunántúli aprófalvak és sztrárványok település- és társadalomtörténete. 99. p.

7 A Magyarszombatfához tartozó, korábban különálló Gödörháza is szerepelt a felkeresett települések, településrészek között, aminek annyiban van jelentősége, hogy úgy tűnik, az ott lakók rendelkeznek bizonyos fokú, a szombatfain kívüli, vagy azon túli, gödörházi öntudattal.

8 Bár logikai bukfencet rejt magában – hiszen a beköltözők is helyiek –, én mégis, a túlzott szóismetések elkerülése miatt, az *őslakos* szó szinonimájaként használom a *helyi* kifejezést.

9 A Magyar Köztársaság helységnevkönyve, 2017. január 1. http://www.ksh.hu/apps/shop.kiadvany?p_kiadvany_id=977943&p_temakor_kod=KSH&p_lang=HU (Megtekintve: 2018. augusztus 10.)

10 Vegyük például Velemér népességszámának mutatóit, ami 1870-től 1941-ig nem változott drasztikusan (408, valamint 372 fő), ám a második világháború, a kitelepítések, valamint a határsávból történő elvándorlás – munkalehetőségek hiányában – máig ható folyamatos népességcsökkenést eredményezett. A leglátványosabb talán Ispánk elnéptelenedése, amely 1949 és 1976 között 61,5%-os

11 A Magyar Köztársaság helységnevkönyve, 2011. január 1. http://www.ksh.hu/apps/shop.kiadvany?p_kiadvany_id=8827&p_temakor_kod=KSH&p_lang=HU (Megtekintve: 2018. augusztus 10.)

12 A Magyar Köztársaság helységnevkönyve, 2017. január 1. http://www.ksh.hu/apps/shop.kiadvany?p_kiadvany_id=977943&p_temakor_kod=KSH&p_lang=HU (Megtekintve: 2018. augusztus 10.)

13 A vizsgált falvakban cigány népességgel csak Bajánsenyén találkozunk, ott is tulajdonképpen egy családdal, akik főként „vaszásból” élnek, valamint többen közülük Angliában dolgoznak. A Bajánsenye és Kercaszomor közt lévő *Bőröce* nevű oláhcigánytelep mára szinte teljesen elpusztult és elnéptelenedett, csupán egy lakóházban él egy testvérpár.

14 Bajánsenye 475 fő és 480 fő, Kercaszomor: 198–180 fő, Kerkáskápolna: 97–71 fő, Magyarszombatfa: 264–257 fő, Velemér: 89–70 fő.

15 Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Bp., 2001. 69. p.

lepülésen nem ennyire egyértelmű a helyzet, és a falvakban lejátszódó demográfiai folyamatokban nem ennyire domináns a betelepülés jelensége. E falvakban tehát a betelepülésen túl egyéb tényezők is jelentős mértékben meghatározzák a másságról alkotott helyi elképzeléseket. Egyebek mellett ilyennek számít a turizmus jelensége.¹⁶

A vizsgálat alá vont településeken tapasztalható népességsökkenés az Őrség többi – általam nem vizsgált – falujára is jellemző. Igaz ez annak ellenére is, hogy e csökkenéssel párhuzamosan a tájegységben – a beköltözők révén – egy eltérő irányú migrációs folyamat is zajlik. Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy ezt a fajta „eltérő irányú migrációs folyamatot” bemutassam, különös tekintettel az Őrségben letelepedő, az „Őrségben újrakezdő” személyek motivációira, stratégiáira. Céлом, hogy rámutassak azokra a konfliktusokkal terhelt helyekre és kérdésekre, amelyek esetében a helyiek és a beköltözők gyakorlatai közt megfigyelhető értékrendbeli különbségek rendre felszínre kerülnek. Azonban túlságosan behatárolná a megfigyelt jelenségek értelmezését, ha azokat csupán egy kétpólusú, a közösséget helyiekre és betelepülőkre osztó keretben értelmezném. Nyilvánvalóan nem létezik tisztán kétpólusú társadalom, ennél jóval színesebb lokalitástudat jellemez minden települést.¹⁷ Ennek megfelelően a tósgyökeres helyiek és beköltözők kapcsolatát mérlegre tevő tanulmányomban én is árnyalni fogom a tanulmány címében sugallta kettős lokalitást és identitást.

Idegenek az Őrségben – előzmények és kategóriák

Az idegenség kategóriáinak meghatározására alkalmasak lehetnek az őslakosok által használt fogalmak. Ebben a fejezetben azt a három helyi kategóriát kívánom számba venni, amely nemcsak a helyi kommunikációban jelenik meg, hanem jelentős hatással van a térségbeli életstratégiákra és kapcsolati hálókra.

E kategóriák közül némelyiket a beköltözők is elfogadnak, sőt azonosulnak is vele. „Tudjuk, hogy mindig „gyüttmentek” leszünk, de mindenkinek van egy címkéje!”¹⁸ – fogalmazott egyikőjük, míg előfordult, hogy a beköltözők egy közösségi alkalmukat a „gyüttek” elnevezéssel hirdették egymás között.¹⁹

A „gyüttek” csoportjának mára komoly múltja van az Őrségben, ugyanis a kiköltözés gyakorlata már évtizedekkel ezelőtt megkezdődött. A beköltözés előzményének tekinthető annak az üdülőnépességnek – elsősorban értelmiségiek – a megjelenése, akik az 1970-es évektől „jöttek ide, akiknek pénzük volt, hogy szebbé tegyék a portákat”.²⁰

Az elvándorlás és előregedés „ellentétes irányú folyamatoként az 1970-es évektől kezdődően a turisták és városi tehetősek felfedezik az Őrséget, amikor is az addig elzárt területek felértékelődnek határmentiségük, archaikus vonásaik és természeti szépségük által. (...) Ez a beköltözési hullám a nyolcvanas években mérséklődik, majd az ezredforduló táján ismét felerősödik. (...) Különösen a budapesti értelmiség körében válik divattá házat vásárolni az Őrségben. Házvásárlásukkal egyúttal biztosítják a települések kontinuitását, az épületek állag-

16 Szarvas Zsuzsa (szerk.): Migráció és turizmus. Bp., 2007. 10. p.

17 Lásd: A. Gergely András: Urbanizált méhkas, avagy a helyi társadalom. Bp., 1993. 53. p.

18 Adatközlő: Szabó Perpétua – Kercaszomor.

19 Adatközlő: Bodorkós Zsófi (továbbiakban: B. Zs.) – Velemér.

20 Adatközlő: S. K.-né H. Gy.

megóvását, ugyanakkor portáik rendszerint rendezettek, házaik felújítottak, körülöttük díszkerti vonások érzékelhetőek, egyfajta kertvárosi miliőt teremtenek²¹ – fogalmaz disszertációjában Baranyai Olga.

Az elnéptelenedő falvak üresen álló portái tehát mindinkább magukra irányították a vidékies élményre vágyók figyelmét, akik házaikat időszakosan, aktív koruként főként a hétvégéken és a nyári időszakban, később, nyugdíjba vonulásukat követően pedig tavasztól ősziig lakják. Ez a fajta életmód közel áll ahhoz, amit a turizmusantropológiai kutatások a *second home*, azaz második otthon kifejezéssel jellemeznek.²² Mindebben a „hagyományos” iránti vágyódást, az archaikushoz, a népihez, a természeteshez történő visszatalálás igényét lehet felfedezni,²³ de úgy, hogy kétlakiságukról mindenképpen nem mondanak le. E folyamat vezetett oda lassanként, hogy egyre többen már nemcsak második, hanem első otthonként is tekintettek az Őrségre. Baranyai Olganak a 2010-es évek elején végzett kérdőíves felméréséből kitűnik, hogy a válaszadó Őrségiek csaknem egyharmada vallotta magát beköltözőnek.²⁴

21 Baranyai Olga: A változó Őrség fejlesztésének természeti és társadalmi alapjai. PhD-értekezés, Pécsi Tudományegyetem, Földtudományok Doktori Iskola, 2012. (továbbiakban: Baranyai, 2012.) 86–88. p. http://foldrajz.ttk.pte.hu/files/doktori-iskola/nv/disszertacio/disszert_baranyai_olga.pdf (Megtekintve: 2019. június 27.)

22 Wahlström, Iina: Second Homes and Summer Cottages in Finland. = Pirjo Korkiakangas – Tiina – Ritta Lappi – Heli Niskanen (ed.) *Touching Things. Ethnological aspects of modern material culture.* Helsinki, Finnish Literature Society. 2008. 238–247. p.

23 Hasonló „igényekről” Mód László is beszámol a Kisújbányán nyaralót fenntartó, vagy letelepülő családok motivációi kapcsán. Mód László: „Kiháló faluból – üdülőfaluba”. *Gazdasági-társadalmi változások egy dél-dunántúli kistelepülésen (1970–2005).* = Szarvas Zsuzsa (szerk.) *Migráció és turizmus.* Bp., 2007. 125. p.

24 Baranyai, 2012. 89. p.

Az idegenségnek egy további, helyi szinten sajátos jelentéstartalommal felövezett fogalma: a turista. A turizmus jelensége nem egyik napról a másikra jelent meg az Őrségben, hiszen a térség már 1986-ban is Magyarország kiemelt üdülőkörzeti és idegenforgalmi tájegységei között szerepelt, ám igazi fellendülést csak a határsáv megszűnése hozott.²⁵ A statisztikákból látszik, hogy a fő szálláshelytípusnak a falusi magán szálláshelyek számítanak,²⁶ ám az elmúlt évtizedben a panziók száma is megnövekedett. Ezek a szálláshelyek elsősorban a jómódú látogatókat igyekeznek megszólítani.²⁷ 2000 és 2010 között az Őrségben eltöltött vendégéjszakák száma a magán szálláshelyeken megháromszorozódott, míg a kereskedelmi típusú szálláshelyeken némiképp csökkent.²⁸ A turistákhoz, valamint a turizmus jelenségéhez társítható óslakos és beköltöző stratégiákat is szeretném a dolgozat során körüljárni.

A térségben megjelent „idegenség” harmadik típusát az Őrségi Nemzeti Park személyzete képviseli. A helyiek talán az ő szerepüket látják a leginkább kritikusan. A Nemzeti Park kialakulása és személyi állományának növekedése egy olyan jelenség, amely számos konfliktus forrása. Azonban a Nemzeti Park sem egyik napról a másikra jelent meg a területen, és kialakulása, megerősödése szorosan összefügg a turizmus jelenségkörével. „Az Őrségi Nemzeti Park 2002-ben alakult meg, a térségben 44 település határát öleli fel. A nemzeti parkok sajátossága, hogy miközben meghatározó szerepet játszanak a természetvédelemben,

25 Baranyai, 2012. 101. p.

26 Baranyai, 2012. 102. p.

27 Gondolok itt elsősorban a magyarszombatfai Kosbor Panzióra, mely magát mint luxus falusi szálláshely aposztrofálja, és válik egyre népszerűbbé. A panzió megnyitása óta számos magas minőségű elismerésben részesült.

28 Baranyai, 2012. 105. p.

élményszerzésre alkalmas teret biztosítanak az ökoturizmusban és a természetjárásban részt vevők számára.²⁹ Az Őrségi Nemzeti Park szállást is kínál a térségbe érkezőknek.

Röviden, az idegeneknek e három fő csoportja, vagyis a beköltözők, a turisták és a Nemzeti Park (és annak munkatársai, de elsősorban maga a szervezet) hozzák létre azt az értelmezési keretet, amelyben a helyiek a mássággal kapcsolatos mindennapos konfliktusait elhelyezik. Tanulmányomban amellet kívánok érvelni, hogy e három csoportot létrehozó társadalmi hajtóerők, vagyis a kitelepülés, a természetvédelem és a turizmus jelensége, nemcsak szorosan összefüggenek egymással, de az őslakos helyiek számára idegen és nehezen elfogadható értékrendet közvetítenek. Az értékrendek közötti különbség, ahogyan azt a továbbiakban esettanulmányokon keresztül demonstrálni kívánom – a hétköznapi során jól artikulált konfliktusokhoz vezet.

**„Ez a község halálra van ítéelve!”³⁰
„Még álmodni se tudtunk volna olyat,
ami itt összeállt nekünk!”³¹ (1. kép)**

Mindkét fent idézett mondat Veleméren hangzott el, egymástól nagyjából száz méter távolságra, 2018-ban egy őslakos és egy beköltöző szájából. Feltehető a kérdés: ennyire más világok találkozása az Őrség? Ennyire máshogy tekintenek a közös tér nyújtotta lehetőségekre az őslakos és a beköltözők? Az alábbiakban azt kívánom megvizsgálni, hogy az Őrségben letelepedők milyen motivációk mentén érkeztek ezekbe a „halálra ítélt falvakba”. Ezzel párhuzamosan arra is

kíváncsi vagyok, hogy miképp és hogyan szült e folyamat a „jövőkésztetés” átitatott helyiekben értetlenséget,³² hiszen a részükre – még ha ezt „saját” fiataljaik esetében sajnálják is – az elvándorlás vált az elfogadott és célravezetőnek vélt életstratégiává.

„A vidékre költözés mögött (...) számos (...) új életérzés megvalósításának vágya húzódik”³³ – állapítja meg Simon Veronika és Szőke Alexandra Somogyacsa példáján. Ezt a megállapítást igazolják interjúalanyaim is, akik egytől egyig valami nagyon más szerettek volna kezdeni az életükkel, mint amit előző lakhelyükön – „a városban” – otthagytak.³⁴ Az általam megkérdezett beköltözők mindegyike kiemelte ideérkezésük motiváló tényezői között az Őrségi táj érintettségét, szelidségét. Érdekes adalék ehhez, hogy a legtöbb esetben megfigyelhető az is, hogy az eredeti elképzeléseiket olykor nem kifejezetten az Őrség motiválta, hanem egy olyan más élet iránti vágyakozás, amelyet az ország más pontjain is kerestek – kutatva az elképzeléseiknek megfelelő környezetet, hátteret, sőt „díszletet” – és végül itt akadtak rá. A legtöbben jártak a Balaton-felvidéken is, ám ott vagy az árak nem voltak megfelelőek, vagy a zsúfoltságot érzékelték már túlzottnak, míg egy esetben a nem megfelelőnek vélt iskola tántorította el őket a Balaton északi partjától.

Az Őrségbe költözők – vagy ahogyan magukat előszeretettel nevezik, újrakezdők

32 „Nem vagytok normálisak, hogy a pláza tövéből ideköltöztök!” – mondta egy szomszéd a Szattára költöző Kiss-Bodorkós családnak.

33 Simon Veronika – Szőke Alexandra: „Kinek az, minek az...” Migrációs folyamatok hatásai egy somogyi aprófaluban. = Szarvas Zsuzsa (szerk.) Migráció és turizmus. Bp., 2007. 143. p.

34 Tíz beköltözővel készítettem interjút, akik közül a legrégebb óta az Őrségben élő 18 éve, míg a legrövidebb ideje ott tartózkodó akkor két éve költözött a területre. A tíz fő közül három házaspár volt, az egyik pár hölgy tagja helyi származású.

29 Uo.

30 Balogh Ernő őslakos, polgármester.

31 Bodorkós Zsófi és Kiss Attila a tanulmány írásakor öt éve az Őrségben élők.

– a helyi falvakat is megkülönböztetik egymástól, mindegyikőjük kizártnak tartotta, hogy egy zárt szerkezetű településben lévő kockaházba költözzön, vagy egy olyanba, amelyet nagy táblás területek, szántók vesznek körül. Így nem véletlen, hogy nem Bajánsenyére vagy Kerkáskápolnára, hanem Velemérrre (és kisebb mértékben Kercaszomorra, valamint Magyarorszombatfára) költöztek be, e falvakban vásároltak ingatlant. A tér, a szabadság, a peremhelyzet mind visszatérő jelzői annak, hogy mi tetszett meg az adott településben, az adott portában a későbbi tulajdonosoknak.³⁵ Ha az öt falu településszerkezetét röviden összevetjük, megállapítható, hogy a két, nagyobb gépjármű- és esetenként teherforgalmat lebonyolító útfalu nem oly vonzó, míg a szét-szórt, szeres jegyeket is magán viselő falvak szellősebb szerkezete jobban megfelel a beköltözők igényeinek.

A beköltözők döntő többségének döntése megragadható azzal az alternatív életstratégiával, „zöld” ideológiával,³⁶ amely a 20. század végén hangsúlyosan megjelent Magyarországon. A beköltözőkkel folytatott interjúim alapján elmondható, hogy az Őrség döntően az efféle életstratégiák mentén gondolkodó személyek számára vált vonzóvá, bár néhány, a fogyasztói mentalitást, vagy épp a (kert)városi eredetű eszméket képviselő példával is találkozhatunk. (2. kép) Kérdés lehet a továbbiakra nézve, hogy az Őrség mennyire tudja megőrizni azt a ma még valóban falusias arculatát, amely a régió márkajegyévé vált, és amely azóta is vonzó célpontként jelenik meg a beköl-

tözők és turisták számára. A jövő demográfiai folyamatai döntik el, hogy tömegesen megérkezik-e ide is egy olyan lakó- és/vagy nyaralónépesség, amely a párhuzamul hozott Balaton-felvidéki tájat jelentős mértékben megváltoztatta, urbanizálta. Egyelőre a tanulmány elején hivatkozott népességi adatok azt sugallják, hogy csak egy-egy kisebb, különösen peremhelyzetű település lakosságösszetételét alakította át a beköltözés jelensége.

A beköltözők közössége(?)

A beköltözők központi identitáseleme – és ezt többük az interjúk során ki is hangsúlyozta –, hogy más életet szeretnének élni az Őrségben, mint ahogy azt korábbi lakóhelyeiken tették. Azonban ezt a „más” egyéneknél, családonként másképp és másképp képzelik el, vagy legalábbis a hangsúlyok eltérő helyeken szerepelnek. Az Őrség rurális térré váló használata a városi életmódjukhoz képest kíván újat nyújtani, azaz e mögött egy alternatív életforma kulturális modellje rejtőzik.³⁷ A beköltözők heterogén csoportjában a közösségépítés két fő irányvonala ragadható meg. Ezek egyike az online térben szerveződő kapcsolatok, a másik pedig a közös életmódhoz kötődő, az értékrendek hasonlóságából fakadó kisebb-nagyobb, elsősorban női közösségek, amelyeket a beköltöző családok nőtagjai ápolnak.

„Az Őrségben újakezdők 2.”³⁸ elnevezésű, közösségi médiában szerveződő és

35 Vö. Márkus Hajnalka: Vállalkozások – vidéken. A nagy áttörés a Káli-medencében. = Fejős Zoltán – Sziujártó Zsolt (szerk.) Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli-medencéről. Bp., 2002. 84–101.

36 Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: Alternatív életstratégiák. Bp., 2014. (továbbiakban: Kapitány Á. – Kapitány G., 2014) 17. p.

37 Bódi hivatkozik Mormontra. Bódi Jenő: Kövek és képzetek. Az építészet szimbolikus funkciói a Káli-medencében. = Fejős Zoltán – Sziujártó Zsolt (szerk.) Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli-medencéről. Bp., 2002. 24. p.

38 Létezett korábban is ilyen elnevezésű csoport, ám azt a jelenlegi admin és az ő ismeretségi köre komolytalannak tartotta, így került megalapításra a 2-es számmal jelzett csoportosulás.

működő csoportnak³⁹ nagyjából kétezer tagja van. Ez a szám persze nem ad reális képet az Őrségben letelepedett újrakezdők számáról, hiszen bárki, lakóhelytől függetlenül, a csoport tagja lehet, de azt jól illusztrálja, hogy a beköltözők java része – interjúalanyaim közül pedig mindenki – jelen van a közösségi média különféle felületén, és mindannyian tagjai is az említett online csoportnak. Vagyis az Őrségi környezetben is fontosnak tartják a közösségi média használatát és élnek azzal a lehetőséggel, hogy azt alkotó, közösségszervező módon használják.

A csoport létrehozójának célja egy olyan fórum kialakítása volt, ahol információk és javak cseréje, valamint ismerkedés folyhat, kizárva az anonimitást és minden olyan zavaró jelenséget, amely az Őrségi újrakezdők hétköznapi életét nem érinti, vagy nem érdekelheti. A bejegyzések legnagyobb része a cserekereskedelemre épít: amíg valaki tavirózsáinak fölösleges részét osztogatná bárkinek „bármiért”, addig más a megunt gyermekjátékokat cserélné befőttre. (A sor a végtelenségig folytatható.) A csoport alkalmas arra is, hogy kilépve a virtuális térből „valódi” találkozásokra buzdítson, így invitáltak bárkit, akár személyes ismeretség nélkül „növényismereti túrára”, amiről aztán fényképes beszámolót is közzé tettek a csoport üzenőfalán.

A fent említett csoport online adminisztrátora⁴⁰ a belső-vidéki beköltözők egyik központi alakja, kulcsembere, aki nemcsak a virtuális csoportszervezésből veszi ki a részét, hanem nála gyűlnek össze a környék „anyukái” is, akik egyebek mellett egy vegán főzőklubot is létrehoztak.

Az interjúk tanúsága szerint 2018–2019-ben a beköltözők megélhetési stratégiáiban a következő főbb irányvonalak ismerhetők fel: a turizmusban újrakezdők, a mezőgazdaságból élők, a szolgáltatásban dolgozók, a helyhez nem kötött, „home office” tevékenységet végzők, valamint a kézműves terméket előállítók csoportja. A megélhetési stratégiák változatos értékrendekkel és világgépekkel járnak együtt, amely a jogázástól az ősmagyar szellemiség kutatásán át a bioételek előállításáig nagyon színes képet mutat. Ez a sokféleség egyúttal azt is eredményezi, hogy az értékrendbeli átfedések mellett a beköltözők valójában nagyon is eltérő igényekkel és elképzelésekkel vágtak bele új életformájukba, és emiatt nehezen alkotnak egységes közösséget, sőt „a különbségek folytán közülük sokan talán nem is fogadnák el, hogy közös nevezőre hozzák őket”.⁴¹

Mivel egy viszonylag friss jelenségről beszélünk, a beköltözőknek, vagy – ahogy Kapitányék nevezik – kivonulóknak⁴² olykor nem is volt idejük arra, hogy szorosabbra fűzzék egymással kapcsolataikat. Éppen ezért csupán egy-egy konfliktus esetében körvonalazódik egységesen a betelepülők csoportja. Ahogyan a következő fejezetben bemutatom, a helyi nyilvánosság ütközőzónái eltérő mértékben rajzolják ki az őslakos helyiek és a betelepülők (mint viszonylag egységes csoport) közötti határokat.

Ütközőzónák az őslakosok és a beköltözők értelmezésében

Miben fejeződik ki, miképp érhető tetten az a másság, amely az eltérő értékrendben és életstratégiákban gyökerezik, és amelyek a helyieket és a beköltözőket megkülönböztetik?

39 <https://www.facebook.com/search/top/?q=%C5%91rs%C3%A9gben%20%C3%BAjrakezd%C5%91k%202>. (Megtekintve: 2024. január 17.)

40 Adatközlő: B. Zs. – Velemér.

41 Kapitány Á. – Kapitány G., 2014. 40. p.

42 Uo.

tetik egymástól? Hol, mely témák kapcsán ragadhatók meg az ütközőzónák, ahol a különbségek a felszínre hozhatók? A konfliktusok megjelenésének értelmezéséhez négy rövid esettanulmányt kívánok bemutatni. Olyan esettanulmányokat, amelyeket a helyiek akut, jelentős problémának érznek.

A Nemzeti Park tevékenysége a helyiek szemében

A terepmunka során többször éreztem, hogy egy-egy téma említése kapcsán darázs-fészekbe nyúltam. Az idegenség kontextusában az egyik ilyen legintenzívebb reakció az Őrségi Nemzeti Park ténykedése kapcsán tapasztalható. A téma érzékenységet jelzi, hogy a Nemzeti Parkra vonatkozó kérdéseim kapcsán akadt, aki gyakorlatilag megtiltotta, hogy diktafonra vegyem azt, amit a „zöldek”⁴³ kapcsán mond, sőt leírni se írjam le, mert úgyis mindent letagad.⁴⁴

Amit Mészáros Csaba a szomszédos vendvidéki szlovén falvakban a Nemzeti Parkkal kapcsolatban megállapít⁴⁵, az az Őrségi települések őslakosságának értékítéletére is jellemző, döntően negatív felhangú vélekedésekben érhető tetten. A probléma társadalmi beágyazottságát jól illusztrálja, hogy a 2018-as parlamenti választások során az egyik ellenzéki párt a helyiek és a Nemzeti Park közti létező konfliktusból kívánt politikai tőkét kovácsolni, s programjukban hirdették a következőt: „Meg-

szüntetjük az Őrségi Nemzeti Park működésével kapcsolatos visszásságokat, nekem az Őrségiek érdeke az első!”⁴⁶

A leggyakrabban elhangzó kritika a park ténykedése kapcsán az, hogy kívülről, felülről próbálja megmondani a helyieknek azt, hogy miként használják területeiket – elsősorban a kaszálók kezelésére és az erdők használatára reflektálnak –, melyeket az őseik alakítottak ki hasonló módszerekkel és elvek mentén, mint amit ők is alkalmaznának. Paradox helyzetet eredményez a helyiek, de sokszor a beköltözők számára is, hogy éppen tőlük kívánja megvédeni a Nemzeti Park azt az élővilágot, ami tulajdonképpen az ő ténykedésük révén vált olyanná, amilyen. A beszélgetések alapján úgy tűnik, hogy a kaszálás, a hagyományosan állattartásból élő Őrségi őslakosok számára, presztízstényező. A jó kaszásokat a mai napig számon tartják, illetve büszkéik az effajta tudásra, még úgy is, hogy a kézi kaszálást tulajdonképpen már fél évszázada felváltotta a gépi eljárás. Azzal, hogy a kaszálások időpontját és módszerét is szabályozza a park, a helyi értékrend egy érzékeny és fontos elemén gázol át, „okoskodik bele” egy kívülről jövő fél. Ez pedig nyilvánvalóan ellenszenvet kelt a helyiekben. A rétek kezelésében megkívánt bűvósávok megtartása az egyik olyan eleme a szabályozásnak, amelynek alapján a park szakmai felkészültsége is megkérdőjeleződik a helyiek szemében, mondván: az a gyomok szaporodását serkentve a rét minőségét rontja.

„Régen sem foglalkoztak semmilyen madárral vagy lepkékkel, mégis voltak!” – ilyen és hasonló vélekedések alapján megállapíthatjuk, hogy az őslakosok többsége egyértelműen elutasítja a természetvédelem

43 Az őslakosok így nevezik a Nemzeti Park munkatársait, egyúttal a Nemzeti Park kifejezést is ezzel a szóval helyettesítik.

44 E miatt az erősen konfliktusos helyzet miatt az egyes véleményformáló személyek nevét anonimításuk megőrzése okán nem közlöm.

45 Mészáros Csaba: A kvalitatív kutatás esélyei a magyar–osztrák–szlovén hármashatár térségében. = Turai Tünde (szerk.) Hármashatár néprajzi értelmezésben. Bp., 2015. 80–81. p.

46 Idézet Bana Tibor, a Jobbik Magyarországért Mozgalom körzeti jelöltjének szórólappjáról.

szerintük eltúlzott gyakorlatát, azt gyakran kifigurázzák, például többek is értelmetlen időtöltésként vélekedtek a „hálóval rohangáló lepkevadászokról”, amit sokan, főként, ha férfi az illető, teljesen „idióta” viselkedésnek tartanak. A park ténykedésével kapcsolatban egy nagygazda említette, hogy szeretné látni a zöldek példáját, miként kell kíméletesen földet művelni és kaszálni, visszásnak érzi ugyanis, hogy amit a park elvár a helyi gazdáktól, azt tulajdonképpen ők sem tartják be, „ugyanúgy gépekkel kaszálnak le több hektárt pillanatok alatt (...) akkor most mi van?!”

Az Őrségi határhasználatra, illetve annak tulajdonviszonyaira egyre inkább az a jellemző, hogy a családok bérbe adják vagy eladják területeiket, amit néhány helyi nagygazda, egy-egy külföldi, jellemzően osztrák tulajdonos, vagy a Nemzeti Park használ. Azonban az egykori családi területeket a helyiek ma is számon tartják, és rendkívül kritikusan szemlélik a Nemzeti Park értékrendjüknek nem megfelelő gyepgazdálkodását. Legtöbbször ez az elhanyagolt, elgazosodott legelők számon tartását jelenti, melyeknek kapcsán megjegyzi, hogy a parknak már olyan hatalmas területe van, hogy azt képtelen normálisan kezelni. Megállapítható, hogy a helyiek rétekre és kaszálókra vonatkozó elképzelései, vagyis a szép és gondozott környezet, amely a jó gazdát dicséri, nem hozható összhangba az Őrségi Nemzeti Park tevékenységével. A Nemzeti Park működése a helyiek számára emiatt nemcsak gazdálkodási, hanem esztétikai normákat is sért.

A Nemzeti Park folyamatos fejlődése, növekedése – mind területi, mind infrastrukturális értelemben – szintén negatív visszhangokat szül. A Nemzeti Park számára elérhető erőforrások a helyi gazdálkodók számára túlzónak tűnnek. Ez a lehetőségbeli különbség egy másik fontos helyi értékrendet sért meg, a hagyományos

paraszti gazdálkodásra jellemző takarékoskodást, és a beosztással éleést. Emiatt a „nagy pénzköltést, a luxuscikkek használatát” emelik ki és tartják elfogadhatatlannak a helyi őslakosok.

A konfliktusforrások további terepe az erdőgazdálkodás. Az erdei haszonvétel során ugyanis a madarak költési időszakához kell igazodnia az adott erdőtulajdonosnak: vagyis az erdészetnek, vagy a közbirtokosságoknak. Egy-egy terület kitermelésének megfiúsulását, vagy annak késleltetését gyakran a Nemzeti Park tevékenységével (és közvetve a madarakkal) társítják, még akkor is, ha a depóba rakott fát a szélsőséges időjárás okozta körülmények miatt nem sikerül az erdőből elszállítani. Mára oly mértékben negatív a megítélése a Nemzeti Park tevékenységének az őslakos helyiek (és olykor a beköltözők) között, amely sok esetben mindkét fél munkáját akadályozhatja. Ennek javítására egy lehetséges mód az lenne, ha a Nemzeti Park hasonló érzékenységgel tudná a helyieket megszólítani, mint az Őrségbe érkező turistákat.

Amiképp látható, ebben a valós helyi konfliktushelyzetben nem a beköltözők és a helyiek között jön létre konfliktus, hanem a Nemzeti Park mint hatóság (és egyúttal intézmény), valamint a helyi lakosok között. Ebben a kontextusban is artikulálódnak a beköltözők és helyiek közötti értékrendbeli eltérések, hiszen bár a beköltözők számára is nyilvánvaló a park ténykedésének „visszássága”, ők a szervezet különféle szolgáltatásaira (vezetett túrák, tanfolyamok stb.) is vevők, ám a természetvédelem őslakosok számára „furcsa” módjaitól (búvósávok meghagyása, madárvédelmi intézkedések stb.) sem idegenkednek oly mértékben. Igaz ez főként akkor, ha az adott beköltözőknek sem kaszálójuk, sem erdőterületeik nincsenek, így közvetlenül nem is érintettek a konfliktusos helyzetekben.

Iskola a határon

Ahogy arra korábban már utaltam, a gyerekek megfelelő értékrend szerinti nevelése, és ezen értékrend szerinti iskoláztatása egyike a legfontosabb céloknak a beköltözők életében. Az az önszerveződés, amely a megfelelő iskoláztatás biztosítását segíti elő, jelentős érdekkülönbségeket eredményez a helyiek és a beköltözők között.

Az általam megkérdezett általános iskolás korú gyermeket nevelő beköltözők⁴⁷ iskolaválasztásában fő szerepet játszik az, hogy gyermekeik ne a magyarországi alapfokú oktatásban vegyenek részt. Egyöntetűen valami másra vágytak, ám ezt a mást, mint sok mindent, szintén eltérően képzeltek el. Több szülőben felmerült az otthon tanulás lehetősége, ám „ez a lehetőség korán megbukott”,⁴⁸ hiszen kiderült, hogy minden szülő máshova helyezné a hangsúlyt gyermeke oktatásában. Szlovénia és hazánk között létezik egy egyezmény, amely szerint egymás országainak alapfokú oktatási intézményeit ingyen látogathatják a gyermekek. Így adódott, hogy a magyar oktatás- és neveléspolitikával elégedetlen szülők a Magyarszombatfával határos szlovéniai pártosfalvi általános iskolába (DOS Prosenjakovci – Kétnyelvű Általános Iskola, Pártosfalva) íratják be gyermekeiket. Ennek a néhány éve kezdődő folyamatnak olyan visszhangja volt (és van) a helyi társadalomban, hogy jómagam is már évekkel ezelőtt értesültem rokonságom elbeszélésében erről „a furcsa divatról”⁴⁹, amit a helyiek egyértelműen a „gyüttmentekhez” kötnek.

Mi is adja tehát ennek a szlovéniai kisiskolának a vonzerejét a körzetileg adott bajánsenyei általános iskolával és a magyar oktatással szemben? A pártosfalvi iskola a szlovén rendszerben sem számít „hétköznapi” intézménynek, ugyanis tulajdonképpen egy kísérleti, úgynevezett laboriskola, ahol a skandináv modellek szerinti oktatás zajlik. Ebben a különféle műhelymunkák, tematikus napok, kültéri tantermek, kertészkedés, méhészkedés mellett a legfőbb vonzerőt az nyújtja, hogy az oktatás szerkezete olyan, amely minden gyermeket a saját képességeihez képest fejleszti. (3–4. kép) „Hagyják a gyermeket a saját képessége szerint kibontakozni”,⁵⁰ „Boldogabb a gyerek”,⁵¹ mikor hazatér az iskolából. Ezt szembeállítják a magyarországi oktatás a gyermeket lefárasztó, túlterhelő módszereivel. „Lényeg, hogy a gyerek jól érzi magát, nincs izgalom.” [A gyermek] „rossz tanuló, kicsit sem izgatja a tanulás, de nem az alapján értékkelik, nem stresszelik, ugyanúgy járhat szakkörre.”⁵²

Volt, aki utalt rá, hogy azért is szimpatikus számára az intézmény, mert emlékezteti az alapítványi iskolák – például Waldorf – működésére.⁵³ A Kiss-Bodorkós család mobilitásáról és vállalkozószelleműségéről adva tanúbizonyságot álmaik portáját és Szattáját, valamint megélhetésüknek egy részét jelentő vendégházukat hagyta ott a pártosfalvi iskola, pontosabban gyermekeik kedvéért, hiszen a Szattáról történő bejárás olyannyira megterhelő volt a család számára, hogy azt értelmetlen lett volna vállalni. „Nem azért költöztünk az Ör-

47 Minden általam meginterjúvolt beköltözőnek a gyermeke a pártosfalvi iskolába jár, sőt akinek nagyobbak voltak a gyerekei, az a személy is azt mondta, hogy ha ők állnának iskolaválasztás előtt, akkor biztosan ők is oda járatnák őket.

48 Adatközlő: B. Zs. – Velemér.

49 Adatközlők: Törő Teréz és Törő Ferenc – Bajánsenye.

50 Adatközlő: Rozgonyi Emőke (továbbiakban: R. E.) – Pártosfalva.

51 Adatközlő: Ábrahám Klaudia (továbbiakban: Á. K.) – Hodos.

52 Adatközlő: B. Zs. – Velemér.

53 Adatközlő: Kövi Zsófi (továbbiakban: K. Zs.) – Magyarszombatfa-Gödörháza.

ségbe, hogy napi két órát az autóban ülünk”,⁵⁴ így a közelebbi Velemérré költöztek, ahonnan bizonyos konfliktusokkal terhelve ugyan, de működik a rendszer, miszerint a családok közösen hordják a gyermekeket Szlovéniába.

Az igazgatónő közösségszervező szerepét többen kiemelték: „az igazgatónővel folytatott beszélgetés alatt három mondat után nem volt kérdés, hogy ide fog-e járni”,⁵⁵ bár volt, aki szlovéniai magyarként a kezdetektől figyelemmel kísérte az anyaországi gyermekek Pártosfalvára érkezését, ami kapcsán megjegyzi, hogy „az iskola vezetésének fenntartásai voltak, de most már egyértelműen örülnek neki, hiszen egyre több a gyermek”.⁵⁶ A diákok három, triádnak nevezett szakaszban tanulják végig a kilencéves általános iskolai tananyagot differenciált oktatás keretében,⁵⁷ ami azt jelenti, hogy két tanár foglalkozik egyszerre a gyermekekkel, szlovén és magyar nyelven felváltva.

Érdekes adaléku szolgál a pártosfalvi iskola esetében, hogy a szlovéniai (magyar) reformátusság pásztorálásával megbízott Bódis Tamás és felesége, Rozgonyi Emőke (aki a szentgyörgyvölgyi gyülekezetben szolgált) lelkipásztorok 2019-ig az intézmény szomszédságában éltek, Pártosfalváról látták el a szentlászlói templomi szolgálatot. Mivel az ő gyermekeik is a helyi általános iskolába jártak, több magyarországi szülő először velük vette fel a kapcsolatot – illetve velük is –, hogy tanácsot kérjenek az iskolaválasztással kapcsolatban.

Emőke szerepe még inkább összetettebb, hiszen beszél szlovénül, így ő a szülői közösség szemében gyakran egyfajta nyelvi kapocsként, „híd szerepben” ténykedik, annak ellenére, hogy az állami fenntartású iskolában szigorúan csak mint szülő jelenhet meg, hiszen a szlovén iskolákból számúzták a vallásgyakorlat minden formáját.⁵⁸ Míg ez a lelkész házaspárban és többekben per sze ellenérzéseket kelt, addig vannak, akik számára az is vonzóvá teszi a szlovén oktatást, hogy sem a vallást, sem a szerintük átpolitizált nemzeti ünnepeket nem erőltetik a gyermekekre, hanem egyfajta „görcsmentes identitást”⁵⁹ kapnak útravalóul.

Ennek megfelelően hittanoktatás sem létezik iskolai keretek között, ám a lelkész asszony saját lakásukban heti egy alkalommal szakkör szerűen tartott a gyermekeknek foglalkozást, amire annak a szülőnek a gyermekei is jártak, aki egyáltalán nem híve a kötelező hittanoktatásnak, de a közösség és a lelkész asszony személye miatt örömmel engedte gyermekét az órákra.

A magyarországi szülők józanul tekintenek az iskola oktatási módszereire és színvonalára, valamint igyekeznek minden szerintük negatív jelenségre azonnal reflektálni. Véleményük szerint az ezekre adott válaszreakciók is bizonyítják, a megfelelő helyen tanulnak gyermekeik, hiszen például sikerült elérni, hogy az anyaországi gyermekek számára délutáni foglalkozás keretében szlovén nyelvből korrepetálást tartsanak. A tanárok⁶⁰ közt van, aki hibásan beszél magyarul, így a szülők azt próbálják

54 Adatközlők: Kiss Attila (továbbiakban: K. A.) és B. Zs. – Velemér.

55 Adatközlő: B. Zs. – Velemér.

56 Adatközlő: Ábrahám Borisz (továbbiakban: Á. B.) – Hodos.

57 A magyarországi szülőknél (és gyermekeknek) egyelőre csupán az első, döntően játékos oktatást tartalmazó triádról van rendkívül pozitív tapasztalatuk.

58 Adatközlő: R. E. – Pártosfalva.

59 Adatközlő: Ruhász Sarolta – Magyarszombatfa-Gödörháza.

60 Ugyan próbálkozott már anyaországi pedagógus is elhelyezkedni az iskolában, de a szlovén nyelv ismeretének hiányában erre nincs lehetőség. Kutatásom folytatásában célokom, hogy a tanári kar egyes tagjainak motivációit és vélekedését is megismerjem.

elérni, hogy legyen lektora a könyveknek, dolgozatoknak. Ennek kapcsán volt, aki hozzátette: „egyetlen dolog, amiben tudok segíteni az a magyarság, a magyar nyelv”⁶¹ – az esetleges hiányosságokat igyekeznek otthon is pótolni, javítani.

A nyelvi dilemmák ellenére a szülők a tanári kart kiválónak, ambiciózusnak tartják, tudják, hogy a pártosfalvi iskola képviselte oktatási rendszer a tanárok részéről is több felkészülést, belefektetett munkát igényel, amire úgy vélik, egy átlagos képességű oktató nem is lenne alkalmas. Többen kiemelték Kósa Ferenc – a térségben neves történész – szerepét, aki mint óraadó történelemtanár több előadásával bilincselte már le az anyaországból járó, egyelőre még alsó tagozatos gyermekeket.

Az elsőként beíratott legidősebb gyermekek a következő években lépnek abba a korba – a második triádba –, ahol a játékos foglalkozások szerepét egyre inkább a tudásra alapozó órák veszik át, melyek során a tananyagot szlovén nyelven is el kell sajátítaniuk, így egyfajta vízváltáshoz érkeznek, ám „most még kérdés, hogy szlovénből elvéreznék-e a gyerekek”⁶²

A szlovéniai iskolába járó gyermekek szerepe több szempontból is érdekes, melyek révén az etnicitás problémaköre is felszínre kerül.⁶³

A jelenség alapvetően kétpólusú, ugyanis a vélekedések szerint az itt élő magyaroknak – a gyermekek révén – segít, hogy „megtalálják az identitásukat”,⁶⁴ és a helyi nyelvhasználatra is – magyar szempontból – pozitív hatással van az anya-

országi és szlovéniai magyar gyermekek érintkezése.

A kétnyelvű oktatás ugyanakkor Szlovéniában elutasítást is szül. Tendencia, hogy a Pártosfalvával szomszédos szlovén lakosságú Berkeházáról a szülők máshova íratják a gyermekeket. A határ túloldalán élő lelkész házaspár szerint helyi hatókörű lapok is írtak már az iskoláról uszító tartalmú, a magyar nyelv térnyerését vizionáló cikket.⁶⁵ Előfordult, hogy egy-két szlovén szülő már rossz néven vette, hogy gyermeke az osztályában kisebbségbe került, így ezek a tanulók már máshova járnak iskolába.⁶⁶ Az egyik beköltöző anyuka szerint kisebbik gyermeke kilencfős osztályába „nem merték” beírni a szlovén nemzetiségű szülők a gyermeküket, mert féltek, hogy így szlovén nyelvtudása nem fejlődne megfelelő mértékben.⁶⁷

Úgy tűnik, hogy a Nemzeti Park ténykedése mellett a gyerekek pártosfalvi iskolába történő járatása egy másik olyan kérdés, amely a helyieket (legyenek akár őslakosok vagy betelepültek) egyaránt foglalkoztatja. Interjúim során azt tapasztaltam, hogy szinte mindenkinek volt hozzáfűznivalója a kérdéshez.

Természetesen találkozni teljesen szélsőséges véleményekkel és megnyilvánulásokkal, volt, akire nyilvános helyen támadt rá – verbálisan – egy falubeli szülő, mondván, hogyan merészeli külföldre járatni a gyermekét, közben a helyi – bajánsényei⁶⁸

61 Adatközlő: B. Zs. – Velemér.

62 Adatközlő: R. E. – Pártosfalva.

63 Hylland Eriksen, Thomas: *Etnicitás és nacionalizmus*. PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. Bp.–Pécs, 2008. 28. p.

64 Adatközlők: Á. B. és Á. K. – Hodos, valamint Bódis Tamás (továbbiakban: B. T.) és R. E. – Pártosfalva.

65 Adatközlők: B. T. és R. E. – Pártosfalva.

66 Érdekes lehet és a kutatás további részében célom, hogy a gyermekek attitűdjét is megismerjem a szlovéniai tanulmányaik kapcsán.

67 Adatközlő: K. Zs. – Magyarszombatfa-Gödörháza.

68 Az iskolába 2007 óta csak az első négy osztályig járnak a gyermekek, az általam is vizsgált öt településről. A felső tagozat Óriszentpéteren található. A terepmunka idején az iskola tanulóinak létszáma 35 fő körüli volt.

– iskola pedig a megszűnés szélén táncol.⁶⁹ Másvalaki egy idősebb falubelitől kapta meg, hogy csalódott benne, és azt gondolta, normálisabb annál, mintsem Pártosfalvára járassa a gyermekét. Egy megkérdezett helyi pedagógus úgy látja, „a tősgyökeres lakosság becsületből sem viszi el a gyereket máshova, illetve a hordozgatást sem tudja mindenki kivitelezni.”⁷⁰

Ahogy Pártosfalván, úgy a bajánsenyei iskola esetében is a helyi lelkész házaspár – Szakál Anikó, Szakál Zoltán – a motorja az önszerveződésnek. Ők ketten állnak ki talán a legkarakteresebben a helyi oktatási intézmény mellett, és igyekeznek minden iskolaválasztás előtt álló, az ő ismeretségi körükbe tartozó beköltöző szülővel megértetni, hogy számukra, illetve a közösség számára mennyire fontos az iskola megmaradása. Ilyenkor gyakran a szlovéniai jellemzőkhöz hasonló előnyöket hangsúlyoznak: nem egy intézményi darálóról van szó, a bajánsenyei iskola családias légkört ad, nagyon jó a tanári kar, stb.⁷¹

Az őslakos válaszadók vélekedéseiből számomra az derült ki – és ez a két csoport teljes viszonyrendszerére jellemző –, hogy tulajdonképpen nincsenek tisztában azzal, hogy a beköltözők valójában miért is járatják Pártosfalvára gyermekeiket. A helyiek – és ezzel azt gondolom, részben önmagukat nyugtatják – szinte kivétel nélkül ezt a nyelvtanulás fontosságával magyarázzák, szerintük a beköltözők így akarnak „világpolgárt” faragni gyermekeikből. Többen úgy vélik, hogy ez egy új divat, egy hóbort, ami előbb-utóbb lecseng.

Benyomásom szerint a másik oldal is küzd valamiféle önigazolással, „önnyugtatóssal”, hiszen – mintegy mentegetőzve – interjúim során mindenki a pártosfalvi iskolának a magyar hagyományok ápolásába fektetett energiáit, a helyi néptáncoktatás és népi játékok megismertetésének magas színvonalát és fontosságát hangsúlyozta.

A jelenség kapcsán talán leginkább érintett magyarszombatfai polgármester⁷² – bár nem ért egyet azokkal a szülőkkel, akik Szlovéniába járatják gyermekeiket – azt el sem tudná képzelni, hogy emiatt a gyermekeket bármiféle megkülönböztetés érje. Amellett, hogy az iskolakezdési támogatást a Pártosfalvára járó gyermekek is megkapják, igyekeznek úgy nevelni gyermekeiket, és a falu közösségi rendezvényeit is olyan irányba terelik, hogy a különféle településeken tanuló gyermekek minél többet lehessenek együtt, és az eltérő iskolaválasztásból fakadóan semmilyen konfliktus ne alakulhasson ki közöttük.

Az oktatás területén hozott radikális átlásfoglalás remekül alkalmas arra, hogy az alternatív életstratégiák képviselői saját értékrendjüket a helyiek számára a helyi nyilvánosság terein megjelenítsék. A pártosfalvi iskoláztatás jelensége körül kristályosodnak ki legtisztábban a helyiek és a beköltözők közti értékrendbeli különbségek. A beköltözők közül – egyelőre – senki sem bánta meg a szlovéniai iskolaválasztást, mindegyikük jó döntésként tekint rá.⁷³ Az őslakosok szkeptikus érdeklődéssel várják a folyamat végkimenetelét, ugyanakkor aggodalmukat fejezik ki saját iskolájuk vélhető elvesztése miatt.

69 Hasonló népességű mikrorégióban zajló folyamatokra például lásd: Baumann Tímea: „Kinek kell ez az iskola?” = Váradai Mónika Mária (szerk.) Kistélepülések lépéskényszerben. Bp., 2008. 568. p.

70 Adatközlő: Dobriné Németh Rita – Bajánsenye.

71 Adatközlő: Szakál Zoltán – Bajánsenye.

72 Adatközlő: Albert Attila – Magyarszombatfa.

73 Egyikőjük, Fenesi Gabriella egy népszerűsítő cikket is közölt az iskoláról a „Világ iskolái” elnevezésű blogon: <https://vilagiskolai.wordpress.com/2015/12/19/iskola-a-hataron-szlovenia/> (Megtekintve: 2024. január 15.)

A turizmus jelensége

Az iskoláztatást és a Nemzeti Park tevékenységét övező gyakorlatok és nézetek két eltérő lehetőségét mutatták a helyiek és a betelepülők közötti értékkülönbségeknek. A turizmus jelensége rendkívül tanulságos példát ad arra, hogy e különbségek miképp szólalhatnak meg polifón módon.

A múlt század utolsó évtizedeiben a turizmusiparban egy új, modernségkritikát megfogalmazó ellenvalóság jött létre, melyet szelíd vagy lágy turizmusnak szokás nevezni.⁷⁴ Az Őrség – adottságai révén – ezt a fajta turizmusstílust hivatott és képes befogadni. Ezt megelőzően (és manapság is) a régiót a tömegturizmus elkerülte, és napjainkban sem ostromolja. Mégis kik azok a helyiek és beköltözők – a Nemzeti Parkot és a nagy Őrségi fesztiválokat (Hétrét, Tökfesztivál) most figyelmen kívül hagyva –, akik ezt a fajta turizmust működtetik és előnyeit élvezik? Megragadható-e bármiféle különbség abban, ahogy a helyiek és beköltözők a turizmushoz viszonyulnak?

A beköltözők – azáltal, hogy jobban tudják egy kívülálló, „turistaszemüvegen” keresztül szemlélni az Őrséget – több olyan lehetőségre hívják fel a figyelmet, amelyek révén – a terményfelesleg, vagy a tojás háznál történő árusítása,⁷⁵ tematikus hon- és természetismereti séták szervezése,⁷⁶ stb. – a turizmusból jövedelemre lehet(ne) szert tenni. Az így létrejövő szolgáltatásokból pedig nemcsak ők, hanem a helyiek is hasznot húzhatnak. A turisták ellátásában a helyi, meglehetősen alacsony minőséget képviselő boltok, üzletek pedig nem jelentenek jelentős konkurenciát. (5. kép)

Mind a beköltöző, mind az őslakos, szálláskiadással foglalkozó interjúalanyom ese-

tében megfigyelhető volt az a vendégfogadói stratégia, amely „aktívan” képzelettel a kapcsolatot a vendég és a vendéglátó között. Az efféle falusi élményre vágyó turisták a napi teendők bármelyikében részt vehetnek, állatokat etethetnek, lucernát kaszálhatnak, stb. Ezzel a népszerűnek számító, a kulisszák mögé betekintő „módszerrel” a bensőséges érzését teremtik meg, mellyel képesek az Őrségi táj hangulatát még átélhetőbbé tenni.⁷⁷

„Miként tekintenek (...) az őslakosok ezekre a kezdeményezésekre, a körülöttük lévő, az életük kereteként szolgáló földrajzi tér hirtelen „felértékelődésére”, divatba jöttére?”⁷⁸ Több őslakos úgy érzi, hogy a helyi történelmi és néprajzi épített örökség, valamint a természeti látnivalók önmagukban nem nyújtanak elég látványosságot, „nincs itt más semmi csak a nagy csend”,⁷⁹ – vélekednek, amit szerintük például egy fürdő építése ellensúlyozhatna és a turisták szélesebb rétegét is az Őrségbe csábíthatná.⁸⁰

Az Őrség igen népszerű szálláshelye a széles turisztikai portfólióval rendelkező, Magyarországon található Kosbor panzió. A 2010-ben létrehozott vállalkozás tulajdonosa⁸¹ olyan minőségű vendéglátóhely megteremtésén és fenntartásán fáradozik, amely magas színvonalú szolgáltatást nyújt a vendégeknek. Bár több téren a Kosbor is kiszolgáltatottja az egyéb helyi adottságoknak – látnivalók, programok, gasztronómia –, a tulajdonos igyekszik állandó és magas színvonalú, valamint sokszínű élményt nyújtani. Ugyanakkor aki eljön a Kosborba, nem kizárólag az Őrség valódiságára kíváncsi; a helyszín kontroll nélküli befoga-

77 Vö. Márkus, 2002. 89. p.

78 Szijártó, 2002. 17. p.

79 Adatközlő: Balogh Ernő – Velemér.

80 Adatközlő: Jankó Róbert – Bajánsenye.

81 Adatközlő: Molnár-Mersitz Ágnes – Magyar-szombatfa.

74 Szijártó, 2002. 10. p.

75 Adatközlő: Kelemen Andor – Velemér.

76 U. a.

dására nem hajlandóak, hanem az „otthoni” kultúrát is keresik, például az ételek minőségének tekintetében.

A megfelelő színvonalú munkaerő alkalmazása, illetve annak megtalálása szintén olyan tényező, amely a terület emberi erőforrásokban való szűkölködése miatt igen nehéz feladat. A panzió tulajdonosának és a „fazekas falu” vezetésének célja, hogy együttműködve, egymás előnyeire építve rendszerbe gyúrják a helyi értékeket és látványosságokat, programként kínálva azt a hozzájuk látogató szállóvendégeknek, turistáknak. A panzió tulajdonosa szerint egy jól működő rendszer megvalósításához ezen még évekig együtt kell dolgoznia a helyi termelőkkel és kézművesekkel.

A turizmus egy olyan összetett terület, amely mind a helyiek, mind a beköltözők számára lehetőségeket ad(hat) arra, hogy saját „őrségiségüket”, azaz lokalitásukat megtermeljék, vagy a helyiek esetében újratermeljék azt saját meglátásaik, elképzeléseik mentén. Ebben, a lokalitás termelésében – bár már elindultak biztató folyamatok, ami örvendetes módon gyümölcsöző kapcsolatokat hozott létre a helyiek és a beköltözők között – még van hová fejlődniük, további közös célokat jelentve mind a őslakosok, mind a beköltözők számára.⁸²

A munka, ami alapján befogadnak(?)

Az Őrség hagyományosan állattartó régió volt.⁸³ Hogy mennyire volt az, arról még nekem is vannak gyermekkori élményeim,

82 Vö. Appadurai, Arjun: A lokalitás teremtése. = *Regio* 2001. 3. sz. 19. p.

http://epa.oszk.hu/00000/00036/00042/pdf/Regio2001_3.pdf Megtekintve: 2018. augusztus 25.

83 Jó füvelő vidék lévén főleg állattenyésztéssel foglalkozott az Őrség népe. Kardos László hivatkozik Nemes-Népi Zakál Györgyre. Kardos László: Az Őrség népi táplálkozása. Bp., 2006. 12. p.

és nagyapám⁸⁴ – aki háztáji ágazatvezetőként tizenöt éven keresztül tulajdonképpen a bajánsenyei mgtsz-hez tartozó, az összes háznál tartott sertést és szarvasmarhát „név szerint ismerte” – anekdotáiból is sokszor hallottam az állattartás helyi sajátosságairól.

Nem meglepő tehát, hogy több beköltöző is azért választotta magának a vidéki életet, hogy gazdálkodhasson, állatot tartthasson.⁸⁵ Közülük azok, akiknek szarvasmarháik is vannak, nagyjóságaikat kivétel nélkül szabadtartásos rendszerben nevelik. Ez az eljárás a helyi megszokott gyakorlattól – amely szinte kizárólag istállózó jellegű – eltér. Ezt a tartásmódot következképpen az állattartásban jártas őslakosok rossz szemmel nézik és értetlenül szemlélik, bár sokat nem töprengenek a megfejtésén, inkább magyarázzák a beköltözők általános hozzá nem értésével. Minderre a kritikára a beköltözők is reflektálnak, mondván, nem értik, hogy a helyiek minek vágják le fölösleges energiabefektetéssel azt a füvet, amit ugyanúgy nyersen a legelőn is lelegelhet az állat. Úgy látják, a helyiek rutinból dolgoznak sokat, egyszerűen ezt szokták meg. Hozzátehetjük, hogy a beköltözők nem feltétlenül vannak tisztában azzal, hogy a lekaszált rét a helyiek számára mind esztétikai, mind munkaerkölcsi szempontból önmagában is értéknek számít.

Azonban nemcsak különbségek vannak a gazdálkodásban, hanem konfliktusmentes és egymás tiszteletén alapuló törekvések is. Többen megemlítették: ahhoz, hogy az Őrség képe megmaradjon olyanak, amilyen, nekik, a beköltözőknek rengeteget kell tanulniuk a helyiektől. „Olyan alaptudásuk van, hogy még agrármérnökként sem tudom fogni utolérni, nagyon specifi-

84 Id. Törő Ferenc.

85 Adatközlők: Balla Ildikó és Balla László – Velemér, valamint K. Zs. – Magyarszombatfa-Gödörháza.

kusak a tulajdonságai a helynek.⁸⁶ Ezt az alaptudást igyekeznek is elsajátítani, elmondásuk alapján többen kértek már segítséget például az egyes gyümölcsfák beazonosításakor, vagy jártak a Nemzeti Park által meghirdetett gyümölcsész tanfolyamra.

Az emberi erőforrás hiánya a mezőgazdaságban hasonlóképpen gondot jelent, mint a turizmus területén. A beköltöző gazdálkodók gyakran megjegyzik, hogy helyben nagyon nehéz munkást vagy segítséget találni, egy állattartással foglalkozó beköltöző hölgy pedig kiemelte, hogy úgy érzi, az ő személye – tehát, hogy nő – kapcsolatai kiépítését nagyban korlátozza. Egyszerűen gazdaként, a gazdaság irányítójaként nem veszik komolyan.⁸⁷

Úgy tűnik, a helyiek alapvetően szigorúbbak a beköltözőkkel, és ez együtt jár egy nagyfokú bizalmatlansággal is. A kulturális másság igen gyakran a társadalmi táborok közötti olyan különbségeken alapszik, melyekben az életesélyek növeléséhez szükséges anyagiak egyenlőtlensége fejeződik ki.⁸⁸ Esetünkben ez a tisztességes munkavégzéshez kapcsolódó elképzelésekhez kapcsolódik, hiszen az őslakosok több esetben nem tudják elképzelni, hogy az adott család miből él, honnan van a pénzük. Nem látják őket az udvaron ténykedni – hiszen az udvart eltakarja az utcafronton lévő élő sövény, amit szintén rossz szemmel néznek, gondozatlannak vélik – a „home office”, vagy egyéb szellemi tevékenységeket pedig vagy nem is ismerik, vagy nem tartják valódi munkának.

Még az a házaspár is olykor beleesik ebbe a kategóriába, akiket szűk környezetük – az örökösök, akiketől házukat vásároltak – elfogad, mert tisztelettel viseltetnek a porta iránt, amit eredeti stílusában újítottak fel, ezzel mintegy megőrizve a lokalitás korábbi formáit.⁸⁹ Őket a maguk módján dolgoznak is tartják, ám a különféle innovációs és életüket megkönnyítő gyakorlatoktól idegenkednek. Ide tartozik például az önetető alkalmazása, vagy a fácánháló tyúkudvar fölé történő felszerelése, melyek őket mobilabbá teszi, ezek révén nem szükséges „állandóan” jelen lenniük. (6. kép) Az időbeosztásuk így szabadabb, de aki nem kel hajnalban az állataihoz és nem kaszál nekik friss fűvet minden délelőtt, az a helyi – és egyben hagyományos falusi – értékítélet szerint nem számít dolgoznak.⁹⁰

Az elsősorban a helyieknél tapasztalható bizalmatlanság és elzárkózás a gátja – egyelőre – annak, hogy a falakat az érdekelt beköltözők mihamarabb ledöntsék, pedig mindkét fél nyilvánvaló érdeke lenne, hogy minél jobban megismerje a másikat, hogy kölcsönösen okulhassanak egymás tudásából és hasznos gyakorlataiból.

Összegzés

Az Örség, mint társadalomtörténetileg megformálódott hagyományos régió, mint viszonylag frissen létrejött márkajegy és szimbolikus táj egyszerre, egymás mellett él. A két entitás közötti eltérések és kapcsol-

86 Adatközlő: K. Zs.

87 Ua.

88 Kaschuba, Wolfgang: Bevezetés az európai etnológiába. Debrecen, 2004. 113. p.

89 Vö. Lovas Kiss Antal biharkeresztesi és bedői példájával, ahol Appaduraira hivatkozik. Lovas Kiss Antal: Migráns élethelyzetek transznacionális térben. = Turai Tünde (szerk.) Hármast határok néprajzi értelmezésben. Bp., 2015. 274. p.

90 Lásd: Fél Edit – Hofer Tamás: Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Bp., 1997. 144–148. p.

latok jól tetten érhetőek azokban az értékrend- és gyakorlatbeli különbségekben, amelyek elválasztják és összekötik az őslakosokat, valamint a bevándorlókat. Egyes esetekben a két értékrend egymást segítve, egymást erősítve hoz létre ellenállást, kongruens társadalmi gyakorlatokat erősítve. Más esetekben éppen ellenkezőleg inkább a széttartó, divergens tendenciákat erősíti.

Tanulságos az, ahogy az idegenség, a másság eltérő kategóriáinak tükrében miképp viszonyul egymáshoz a két Őrség-kép és értékrend. Az államhatár intézményében megnyilvánuló másság jellemzően az eltéréseket, konfliktusokat hozza felszínre. Ennek oka lehet az is, hogy az Őrség régiótörténeti távlatban értelmezett „egysége”, régióképzete a 20. század eseményei során olyannyira sérült, amelyet még az elmúlt időszak határnyitásai sem tudtak – egyelőre – kimozdítani a protokolláris indíttatású kapcsolatokkal jellemezhető – formális önkormányzati és egyesületi⁹¹ (például önkéntes tűzoltó-) találkozókat – állapotából. Míg a szimbolikus értékek mentén konstituálódó Őrség-kép esetében a határ nem áthatolhatatlan akadály, addig az őslakosok szemében a határ átlépése egyet jelent a helyi közösség bomlásával. Úgy vélem, egy határon átnyúló, szerves Őrség-regió létrejötté érdekében új dimenziókat hozhatnak a pártosfalvi iskola körül kialakuló kapcsolatok, valamint az, ha az Őrség szlovéniai része, és annak környéke is a vidékies életmódra vágyó magyarországi kiköltözők látókörébe

kerül.⁹² (7. kép) E jelenségek a kétoldalú kapcsolatokban, valamint a transznacionális migrációban hozhatnak gyökeres változást, jelenthetnek új minőséget.

Ezzel szemben a turisták és részben a Nemzeti Park mint az idegenség másik megjelenési formái sokkal inkább egységbe forrasztják és együttműködésre sarkallják az őslakosokat és a beköltözőket. E külső tényezők tükrében az Őrség két képe, valamint az eltérő értékrendek egymáshoz kapcsolódó, sűrű szövésű hálót alkotnak, amelyben immár nehéz egymástól elkülöníteni, hogy mi a történelmileg megformálódott táj és a rá vonatkozó kortárs reprezentáció.

Az őslakosság őrségi fogyatkozásával párhuzamosan a ruralizációnak vagy dezurbanizációnak nevezhető népességmozgás gyakorlata is megfigyelhető, sőt ennek révén olyan új életmódminták és képviselőik jelennek meg a falvakban, amely a multilokalitás helyi intézményét eredményezi. Ezek az új életstratégiák a helyi értelmezésektől döntően idegenek, így ha nem is éles szembenállásokat, de értetlenséget, ellenszenvet okoznak az őslakosság körében.

Különösen szembetűnő lehet ez annak okán is, hogy míg a helyi őslakos népesség aktív része döntően az ötvenes, hatvanas éveiben jár, addig a beköltözők közösségeit szinte kivétel nélkül ennél jóval fiatalabbak alkotják. Ahogyan azt a tanulmány elején részleteztem, aprófalvas területről lévén szó, így a még nem túl nagyszámú „idegen” beköltöző – akik ráadásul más életmódmintákat követnek, mint azt a helyiek megszokták – tevékenysége is könnyen megragadhatóvá válik, főként olyan látványos és stratégiaileg fontos színtereken, amelyekben a helyiek is érdekeltek, mint az oktatás, vagy épp az állattartás.

Az együttélési minták a jelenben artikulálódnak, így a szövegben felvázolt ütkö-

91 Mőd László: „A határ, ami elválaszt és összeköt”. Emlékművek és ünnepek a magyar–szlovén államhatáron. = Turai Tünde (szerk.) Hármashatárok néprajzi értelmezésben. Bp., 2015. 98. p.

92 Az Őrség Szlovéniához tartozó falvaiban – Hodos, Domafölde, Kapornak, Domonkosfa – az ingatlanárak nagyságrendekkel alacsonyabbak, mint a pár kilométerrel „beljebb” lévő szlovén, akár már a Sal-környéki falvakban. Adatközlő: Á. B.

zözónák állapotát tulajdonképpen a „tapogatózási korszak” jelenségeiként, egy átmeneti látteleként kezelhetjük. Az Órségben élő őslakosság és a beköltözők viszonyrendszerét jellemző konfliktusok meglátásom szerint abból erednek, hogy a két csoport alig-alig ismeri egymást. Az etnográfusok kezében is ott a lehetőség, hogy ezen valamelyest változtassanak úgy, hogy a kutató-

sok tapasztalatait az adott tanulmányok szerzői megosztják a vizsgálat alá vont közösségekkel. Remélhetőleg jelen tanulmányból is kirajzolódhat a két réteg számára, hogy közöttük számos együttműködési lehetőség kínálkozik, melyből mind a helyiek, mind a beköltözők profitálhatnának, ám ehhez – félretéve az előítéleteket – mindenképp előtt párbeszédre van szükség.

1. kép. A kivonuló életstratégia egzotikumát reprezentáló újságcikk az akkor még Szattán élő Kiss-Bodorkós családról. *Prémium Magazin, Vas Megye, 2014. ősz. Szöveg: Járai Attila, kép: Horváth Csaba. Forrás: Törő Balázs*

2. kép. A jelenleg még ritkának számító, tájidegen, urbánus porta Kercaszomoron, a harangláb szomszédságában. *Forrás: Törő Balázs*

3. kép. Méhes a pártosfalvi iskola udvarán. *Forrás: Törő Balázs*

4. kép. Fűszer- és gyógynövénykert a sportpálya tövében. *Forrás: Törő Balázs*

5. kép. Kínálat egy őrségi élelmiszerüzletben, 2018. Forrás: Törő Balázs

6. kép. A „legelőváltó” tyúkudvar, felette a ragadozómadarak ellen kihelyezett fácánhálóval. Forrás: Törő Balázs

7. kép. Üresen álló domonkosfai porta, a parasztpolgári téglapítkezés egyik remek példája, nagyszerű, de rohamosan pusztuló vakolatdíszekkel. Forrás: Törő Balázs

DABÓCZI DÉNES

Lakatos József művészete*

Meg sem próbálom a művész életét, művészetét a teljesség igényével bemutatni, legfeljebb néhány momentumát, hangsúlyt helyezve az utóbbi évtizedekre.

Lakatos József (1938–2020) egy háromgenerációs művészcsalád kiemelkedő alakja. Noha kőművesmester édesapja tulajdonképpen amatőr vagy naiv festőként tevékenykedett, hatása fiára meghatározó erejű volt, elsősorban tájképein, csendéletein, életképein keresztül. Az apára a sárvári Hatvány–Deutsch-kastélyban 1919-ben festőiskolát vezető Olgvai Ferenc festőművész hatott, aki a Szolnoki Művésztelep egyik alapítója volt. Az édesapa, nem tudni, mi okból, az 1930-as években abbahagyta a festést. A harmadik generációt a művész fiai: Bendegúz, aki ötvös, valamint a festő Bontond képviselik, az ő pályájuk már most több mint ígéretesnek tűnik. Lakatos József általános iskolás korában rajztanára, Majthényi Károly szobrászművész szakkörében sajátította el a rajzolás és vízfestés alapjait. A sárvári Tinódi Sebestyén Gimnáziumban végzett tanulmányai alatt a városi kultúrház képzőművész szakkörében képezte tovább magát, ahol Szabó László volt a mestere, s az ő javaslatára tanult tovább az Egri Pedagógiai Főiskola rajz–földrajz szakán. Egerben Jakuba János Munkácsy-díjas festőművész, tanszékvezető tanár volt rá nagy hatással.¹

A főiskola elvégzése után, 1959-ben, Mosonmagyaróváron kapott rajztanári állást. Kezdetben szinte teljesen leköötötte a tanítás. Ennek ellenére már 1963-ban rendeztek egyéni kiállítást műveiből a Győri Múcsarnokban, és Budapesten a Fialat Művészek Klubjában 1965-ben.² Ekkoriban elsősorban akvarell-, tempera- és olajképeket festett és Szőnyi István tájfestészete volt rá nagy hatással.³ Műveire jellemző a gazdag faktúra, a drámai erő. Az utóbbiból következik, hogy színvilága eléggé visszafogott, majdhogynem komor. A hatvanas évek elején mindemellett sok linómetszetet készített. Az időszak egyik legkitűnőbb alkotása a *Baltoni dallamok* című monotípiasorozat. A festészet és a grafika határmezsgyéjén mozgó lapok rendkívül festőiék. Az atmoszférikus hatást érzékenyen jelenítik meg, talán festőibbek, mint tempera- és olajképei.⁴ Másik ikonikus műve a *Lidérc* című farostra festett olajkép (1. kép). A festményt Bereczky Loránd – a Magyar Nemzeti Galéria egykori igazgatója – említi, a Szombathelyi Képtár 1993-as Lakatos-kiállítása kapcsán, mivel a kép fő motívuma, a kecske, a hatvanas évek tárlatain gyakran „szembenézett” vele.⁵ Már ekkoriban érdeklődik a népművészet, a néprajz iránt. A tárgyi és a szellemi kultúra egyaránt érdekli.

* Elhangzott a Regősének Alapítvány sajtótájékoztatóján, Lakatos József egykori műtermében, 2023. december 10-én.

1 Gál József: Születésnap beszélgetés Lakatos József képzőművésszel, 2013. április 18. = Kötődések. Beszélgetések vasi képzőművészekkel. Szombathely, 2023. (továbbiakban: Gál, 2023.) 184–185. p.

2 Lakatos József: Jelek és üzenetek. = Vasi Szemle, 1994. 3. sz. (továbbiakban: Lakatos, 1994.) 448. p.

3 Lakatos, 1994. 451. p.

4 Heitler László: Lakatos József képei a győri Múcsarnokban. = Művészet, 1967. 2. sz. 41. p.

5 Bereczky Loránd megnyitó beszéde Lakatos József kiállításán a Szombathelyi Képtárban. (Hölgyeim és uraim! Kedves vendégeink!) = Sárvári Hírlap, 1993. október 22. 8. p.

Lakatos József Mosonmagyaróvárról 1965-ben Győrbe költözött, ahol ismét tanári állást kapott. A tanítást itt már háttérbe szorítja a festészet, az alkotás, a város pezsgő művészeti életében való részvétel, nem megfélemlítve polgári foglalkozásáról. Egyre több egyéni és csoportos kiállításon vett részt Győrben, Budapesten, Szombathelyen, Sárváron. Közben néprajzi, népművészeti tárgyak iránti érdeklődése sem szűnt meg, sőt egyre csak nőtt. Nem csupán gyűjti, hanem le is rajzolja az enyészetnek kitett tárgyakat, építészeti elemeket. Elemzi ezeket, feltárva antropomorf jellegüket (*Faragószékek*, 1964.). Tárgyukból fakadóan puritánság, visszafogott színhasználat jellemzi e festményeket.⁶ Ez az időszak, amikor Barcsay Jenő hatása is érződik hagyományos táblaképein (*Néprajzi kollekció*, 1966). Műveinek egy másik csoportján egy letűnt világot jelenít meg. Komorságuk ellenére azért némi nosztalgikus érzés is áthatja az alkotásokat (*Régi konyhában*, 1966).⁷

A hatvanas évek utazásai – az egykori Csehszlovákia és Jugoszlávia, Lengyelország, Közép-Ázsia területén – inspiráló hatással vannak művészetére, s oldottabb, élénkebb, gazdagabb színvilágú műveket eredményeznek. 1967-es párizsi utazása során – saját bevallása szerint – nem a Louvre, hanem a Musée de l'Homme magyar anyaga van rá rendkívüli hatással. Ekkor fogalmazódik meg benne művészi hitvallása: „Nekünk nem érdemes másokat utánoznunk, olyat kell csinálnunk, amely csak itthon születhet meg.”⁸ Az utazások mellett jó hatással vannak rá a művésztelepek.

Művészetére ható legmélyebb benyomások Nyíregyházán, Szabolcsban érték. Pályázat révén került a városba, ahol műte-

remlakást kapott, ami életmódjára és művészetére egyaránt jó hatással volt. Nyíregyháza önmagában is sokat jelentett számára épületeivel, a Sóstóval, a művészteleppel, amelynek 1973–1975 között vezetője volt. Tákos, Csaroda református temploma, a falusi haranglábak éppúgy hatással voltak rá, mint Nyírbátor vagy Vaja emlékei, Kölcsey és a barát Ratkó József szelleme.⁹ Nem beszélve a néprajzi tárgyi kultúráról, a régi, egyszerű hétköznapi tárgyokról, amelyek jobban megőrződtek itt, mint az ország más „csillogóbb” részein.

Két dolgot, melyek különösen nagy hatással voltak művészetére, mindenképpen ki kell emelnünk. Az egyik Hajdúböszörmény – ahol 1973–1985 között 11 alkalommal vett részt a művésztelepen –, ami első sorban kapuival, palánkjával hatott rá.¹⁰ A házak, kertek ódon, idő ette, napfénytől kiszáradt, repedezett kapui, szétesett kerítései kitűnő invenciót szolgáltatottak festményeihez (*Böszörményi kapu*, 1973. 2. kép). Ugyanezeknek szétesett, széttört deszkái, darabjai kompozíciókba rendezve új jelentést kaptak.¹¹ Az alkotások némiképp hasonlítanak a talált tárgyakra, *objet trouvé*-kra, de Lakatos József esetében mindvégig szigorúan vett tudatosságról van szó (*Mementó*, 3. kép). Az elvont szerkezetű, gyakran színezett alkotások nem mindig, s nem feltétlenül kapukat idéztek.

Elemi erővel hatottak rá a szatmárcsekei temető csónak alakú tölgy vagy cserfából faragott fejfái, melyek formájával kapcsolatban többféle magyarázat is létezik. Jellegzetes, állandóan visszatérő motívumai lettek művészetének ezek a bálványyszerű fejfák (*Csekei fejfák*, II. 1975.; 4. kép). Rengeteg ilyen témájú alkotása van, közöttük

6 Lakatos, 1994. 450. p.

7 Lakatos, 1994. 451. p.

8 Gál, 2023. 192–193. p.

9 Lakatos, 1994. 452. p.

10 Lakatos, 1994. 453. p.

11 Horváth Béla: Lakatos József. = Művészet. 1975. 1. sz. (továbbiakban: Horváth, 1975.) 27–28. p.

sok olyan, amelyen elvonatkoztat a fejfák konkrétságától, tárgy jelentésétől, s a szerkezetet, a formát hangsúlyozza.¹² A fejfák egyik csúcspontja a *Hány fejfát állítsunk?* című sorozat, ami barátja, Ratkó József halálára készült. A sorozat mindegyik fejfáján a költő sorai olvashatóak.¹³

Nyíregyháza mellett termékenyen hatott rá a közeli Erdély, Kárpátalja és Észak-Alföld kulturális és képzőművészeti élete. Mindenekelőtt a Hortobágy és annak festője, Káplár Miklós (*Jó pásztor a világfelügyelő, 5. kép; Káplár Miklós emlékére, 1983. 6. kép*).¹⁴

Két évtizednyi távollét után a város hívasára hazatért Sárvarra, ahol a Gyöngyös patak partján az arborétum szomszédságában tágas műteremlakás várta. Két fia után itt születik meg harmadik gyermeke, Ágnes.

Már szabolcsi periódusának vége felé megjelentek *relief* jellegű famunkái. Ezeket azért tartja fontosnak, mert a honfoglalás kori művészetben és a népművészetben nem nagyon találkozhatunk festménnyel és szoborral sem. Véleménye szerint *relief* valószínűleg létezett. Ezt a műfajok közti átmeneti stílust egyes technikának nevezte el. A néprajzi tárgyak, a népművészet mellett egyre nagyobb intenzitással fordul a balladák, eredetmondák, a népvándorlás kori régészeti leletek, a honfoglalás kori ötvösművészeti emlékek, a rovásírás felé. Egyfajta rekonstrukciós kísérletet tesz a korabeli művészi famunkák megidézésére.¹⁵ Közbevetőleg említeném meg, hogy természetesen továbbra is fest hagyományos módon képeket. Elsősorban a Rába-partról és sárvári épületekről (*Tükröződés, 1986. 7. kép; Herpenyő csárda, 2004. 8. kép*),

Az 1980–1990-es évektől kezdve a tárgyábrázolást fokozatosan a tárgyteremtés váltotta fel.¹⁶ Fareliefjeinek egy része, körvonalaiiban, zoomorf vagy antropomorf alakokra emlékeztetnek, s törzsüket kecske-, birka-, ló-, esetleg bikakoponya koronázza meg. Ahogy az előbb említettem műalkotásainak zöme az eurázsiai népek és a honfoglalás kori magyarság monda- és hitvilágához, művészetéhez kötődik. Kitűnően érzékelte ezt az *Eredetmonda* (1986; 9. kép) című műve, melyet a tápiószentmártoni szkíta aranyszarvas, a nagyszentmiklósi kincs 2. számú korszó őzre támadó griffje, a bezédédi tarsolylemez mitikus ragadozói, a rakamazi korong kiterjesztett szárnyú sas madarai díszítenek, s amelynek motívumai azt sugallják, hogy a szkíta, avar és honfoglalás kori magyar művészet egy töről fakadt. Alapműként említi a művész a *Kék démon* (más néven *Sumér emlék, 1993; 10. kép*) című alkotását, ami Mezopotámia felé mutat, de a nagyszentmiklósi kincs démonjai, szárnyas griffjei is rokonai.¹⁷ Tulajdonképpen előlnézetre formált, két lábon álló, kecskekoponya fejű szárnyas alak. Minden démonisága ellenére valami különös könnyedséget, légiességet, szépséget hordoz magában.

Több alkotását irodalmi művek, illetve a magyar irodalom kiváló alakjai ihlették. Kiemelkednek ezek közül regösének kompozíciói. Az első *Regösének* (11. kép) című művét Makovecz Imre vásárolta meg. A legrégibb hazai regösének, a *Dozmati regösének* (12. kép) három versszakát, patinázott, sötétszürke páros fatáblákra véste latin betűkkel és rovásírással, közöttük pogány és keresztény szimbólumokkal. Júlia szép leány balladáját (kultikus ének) a Tejutat

12 Horváth, 1975. 28. p.

13 Lakatos, 1994. 52. p.

14 Lakatos, 1994. 53–54. p.

15 Gál, 2023. 198–200. p.

16 Gálig Zoltán: Lakatos József képzőművész kiállítására nyílik a Szombathelyi Képtárban. = Vas Népe, 1993. augusztus 30. 5. p.

17 Lakatos, 1994. 55–56. p.

jelképező fehér fatáblákra applikált, az egyiptomi képirásra emlékeztető rátétekkel ábrázolta.¹⁸ Mindkét mű az előkor magyarságának ősi csillagászati ismereteit fejezi ki.¹⁹ Kölcsey és Ady emlékére éppúgy készített emléktáblát, mint ahogy Tolcsvay Béla rockoperája a Magyar Mise hatására, egy négy részből álló művet.²⁰

Összegezve az utóbbi évtizedek alkotói tevékenységét: „Lakatos József nagyobb összefüggésekben egy ősi múlt rekonstruálására törekszik a művészeti kapcsolatokon, motívumok hasonlóságán keresztül. Ezt elsősorban az eurázsiai területek kultúrájában véli fellelni. Tehát nem véletlen, hogy művészetéhez felhasználta az ötezer éves tatár-laki leletet, a szintén több ezer éves kultikus énekeket, mondákat, szkíta és avar kori leleteket, a honfoglalás kori művészetet, a kö-

zép-kori keresztény jelképeket éppúgy, mint a 20. századi irodalmi, zenei műveket, melyek valamiképpen kapcsolódnak az előbbiekhöz. Mindehhez szinte tudományos igénnyel használja fel a régészet és művészettörténet eredményeit (különösen László Gyula munkásságát), saját kutatásait és asszociációs képességét. Kérdés csupán az, hogy milyen eredményeket várhatunk és várhat[ott] önmaga ebbéli törekvésétől. Egy bizonyos, hogy művei, az előképeket átlényegítve, közelebb hoznak bennünket múltunk megértéséhez és megismeréséhez. Ami szerencsés, művei nélkülöznek mindenféle negédeséget, és kikerülik az aktuálpolitika buktatóit. Művészete alapos előtanulmányokra épít, mély gondolati tartalmakat hordoz, s van benne valami megfoghatatlan eredetiség.”²¹

18 Lakatos, 1994. 56. p.

19 Palkó István: Megyénk irodalmának vázlata. = Vasi élet és irodalom. Vas megye irodalmának múltja és jelene. Szombathely, 1957. 11–21. p.

20 Lakatos, 1994. 56. p.

21 Dabóczi Dénes: A sámánnak dobolnia kell. Lakatos József kiállítása a Nádasy Ferenc Múzeumban. Az ezüstartól a kádig. Sárvár 2015. 103–104. p.

1. kép. Lidérc, olaj, farost, 1965.

Forrás: <http://www.festomuvesz.hu/lakatosjosef/> www.festomuvesz.hu/lakatosjosef/

2. kép. Böszörményi kapu, olaj, farost, 1973.

Fotó: Benkő Sándor

3. kép. Mementó, vegyes technika

Fotó: Benkő Sándor

4. kép. Csekei fejfák II. olaj, farost, 1975. Fotó: Benkő Sándor

5. kép. Jó pásztor világfelügyelő, vegyes technika, 1980. k.

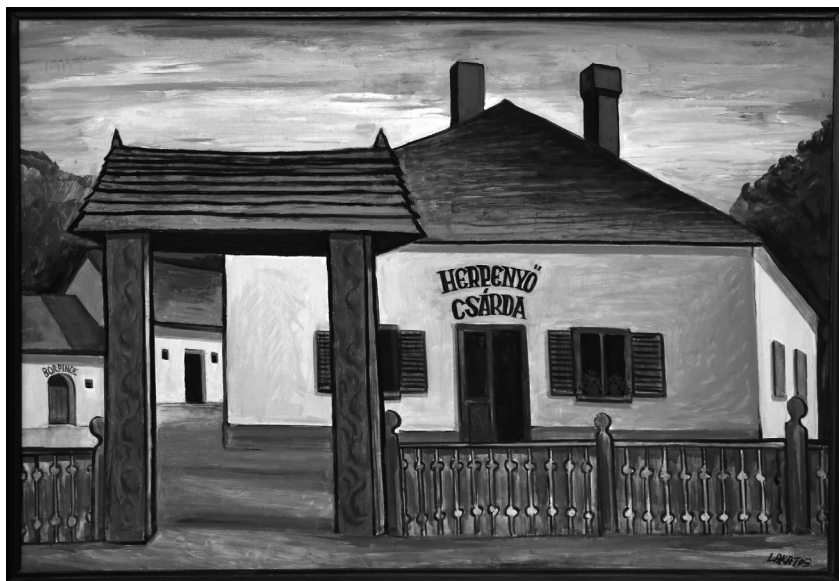
Forrás: <http://www.festomuvesz.hu/lakatosjosef/> www.festomuvesz.hu/lakatosjosef/

6. kép. Káplár Miklós emlékére, vegyes technika, 1983. Fotó: Benkő Sándor

7. kép. Tükröződés, olaj, farost, 1986. Fotó: Benkő Sándor

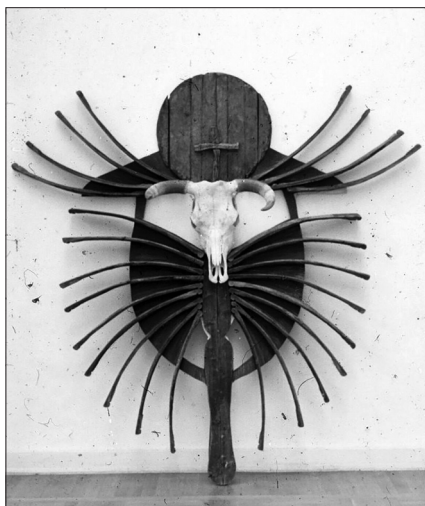
8. kép. Herpenyő csárda, olaj, farost, 2004. Fotó: Benkő Sándor

9. kép. Eredetmonda, vegyes technika, 1986.
Fotó: Benkő Sándor

10. kép. Kék démon, vegyes technika, 1993.
Fotó: Benkő Sándor

11. kép. Regösének, vegyes technika, 1984.

Forrás: <http://www.festomuvesz.hu/lakatosjosef/>"www.festomuvesz.hu/lakatosjosef/

12. kép. Dozmati regösének, festett fa, 1990.

Forrás: <http://www.festomuvesz.hu/lakatosjosef/>"www.festomuvesz.hu/lakatosjosef/

HORVÁTH ANTAL

A kulákkérdés Vas megyében II.

Gazdasági korlátozás, likvidálás

A hatalom a kulákság gazdasági korlátozását számos elem alkalmazásával kívánta elérni. Ezek a termelést és az elvonásokat érintő csoportosítások segítségével válnak áttekinthetővé.

- a, A termelést érintő elemek: 1. földhasználat, tagosítások, felajánlások; 2. munkaerő alkalmazása; 4. géphasználat, elkobzások; 5. termelési kötöttségek.
- b, Elvonás jellegű elemek: 1. adózás; 2. begyűjtés.

A Vas megyében történt jellemző esetek bemutatásánál a fenti tagolást követjük.

Termelés

Földhasználat, tagosítások, felajánlások

1948 júliusában a Magyar Dolgozók Pártja (továbbiakban: MDP) Titkársága a kizsákmányolás megakadályozása érdekében a kulákok nagybérleteinek elvételéből származó földeken földbérllő szövetkezetek megalakítása mellett döntött.¹ Az ezt követően megjelent kormány- és a Földművelésügyi Minisztérium (továbbiakban: FM)-rendeletei a fenti politikai döntés végrehajtásáról szóltak. A kormányrendeletek 1948 augusztusában az ingatlanforgalom korlátozásáról, majd az ingatlanok haszonbérletéről rendelkeztek. Ezek a rendeletek

előhaszonbérleti jogot biztosítottak a 25 katasztrális hold (továbbiakban: kh) feletti haszonbérletekre, illetve a 40 kh feletti bérletekre. Az előhaszonbérleti jog kiterjedt az érintett bérlethez tartozó élő és holt felszerelésre is. A végrehajtást bejelentési kötelezettség és a községi földbérllő bizottságok döntési hatásköre egészítette ki.²

Vas megyében az 1948. novemberi adatok szerint a 4574 kh bejelentésre kötelezett bérletből 3242 kh volt érintve az előhaszonbérlettel. Az 1143 összeírt igényjogosultból 1002 fő kapott bérletet. Az ingatlanforgalmi és a földhasználati rendelkezések hatására jelentős mértékben megindultak a földfelajánlások. Megyénkben az első felajánlások 1948 decemberében történtek.³

A jogszabályok szerint ingatlant és a hozzá tartozó élő és holt felszerelést az állam részére vétel, haszonbérlet vagy ellenszolgáltatás nélküli felajánlás formájában volt lehetőség átadni. A vételárat a kataszteri tiszta jövedelem 45-szörösében, a felszerelések árát pedig azok forgalmi érté-

1 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Magyar Dolgozók Pártja (MDP) jegyzőkönyvek. A továbbiakban: MNL OL MDP jkv. <https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/mdp-jegyzokonyvek>. Itt: 1948. július 8.: MNL OL MDP jkv. 267. f. 54. cs. 4. ó. e. és 8. ó. e. Megtekintve: 2019. január 2.

2 Az említés sorrendjében: 8.990/1948. Korm. (augusztus 28. 193.); 9.000/1948. Korm. (augusztus 29. 194.); augusztus 29.: 45.000/1948. F. M. uo. A községi földbirtokrendező bizottságokban az Újonnai Földhöz Juttattak Országos Szövetsége (továbbiakban: UFOSZ), a Földművesek és Kisgazdák Országos Szövetsége (továbbiakban: FÉKOSZ) és a bérletre jogosult földbérllők képviselői kaptak helyet. A jogszabályokra a Magyar Közlöny megfelelő dátumával és a közlöny számával hivatkozunk.

3 Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, (továbbiakban: VaML) VaML XXXV. 40. f.: Az MDP Vas Megyei Bizottságának iratai. (továbbiakban: MDP VMB ir.) Itt: Adatok: 1948. november 5.: MNL VaML MDP VMB ir. 5. cs. 79. ó. e.; Felajánlás: 1948. december 17.: MNL VaML Vas megyei főispáni elnöki iratok 2. d. 136.

kében maximálták. A vételárból kötelező volt törleszteni a felajánló minden fennálló kötelezettségét.⁴

Az alispán 1949 februárjában jelezte, hogy a kulákok „a kulák jellegtől igyekeznek szabadulni oly módon, hogy birtokaikat ellenszolgáltatás nélkül szövetkezeti gazdálkodás céljaira ajánlják fel”. Márciusban már 21 felajánlás történt. „A felajánlások kisebb részét a helyi földművesszövetkezetek elfogadták, nagyobb részét fogaterő és egyéb mezőgazdasági munkaeszközök hiányában visszautasították” – összegezte a főispán.⁵

Az MDP Politikai Bizottsága (továbbiakban: PB) 1950. március végi ülésén a parasztpolitika szektaszellemű elferdítésén túl a fő veszélynek a jobboldali elhajlást találták, például azt, hogy a földjüket felajánlott kulákokat már nem tekintik kuláknak. Az előterjesztés példaként a Vépen történt, 6 kulák törlését eredményező esetet említette. Az év végi állapot szerint 1950-ben országosan 46 128 kulákot tartottak nyilván, közülük 12 928 ajánlott fel földet, az ingatlanforgalmi bizottságok 11 324 kuláktól 339 700 kh földet vettek át.⁶

A DÉFOSZ (Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetsége) munkájáról szóló jelentés szerint Vas megyében az 1948-ban 1600-ra tehető és 91 ezer kh földdel ren-

delkező kulákgazdaságok száma 250-nel (16%), területük 11 ezer kh-dal (12%) csökkent. A felsorolt baloldali elhajlások közül jellemzőnek látták, hogy „állami gazdaságaink, tszcs-ink [továbbiakban: termelőszövetkezeti csoport] kívánságára közigazgatási szervek segítségével jogtalanul vettek igénybe földet, házat és felszerelést”. Például a Sárvári járásban arra kényszerítették a kulákokat, hogy felszereléseiket adják át a tszcs-nek, házat foglaltak le Kemenesszentmártonban, Jákon. Jákfán a termelőszövetkezet (továbbiakban: tsz) burgonya vetőmagját a kulákoktól rekvirálták össze.⁷

1950 májusában Kádár János belügyminiszter arra utasította az alispánt, hogy szigorúan vonja felelősségre azokat az alárendeltjeit, akik „kulákokat bármilyen módon földjeik felajánlására, illetve állami gazdaságnak vagy termelőszövetkezetnek való átadásra készítenek, illetve rábírnak”. Az utasítás azonban hatás nélkül maradt. Ezt mutatják a Vas megyében is előfordult esetek.⁸

Az Államvédelmi Hatóság (továbbiakban: ÁVH) jelentése szerint Jákfán Cs. Elemér 77 kh-as kulák ellen gabonarejtegetés miatt eljárás indult, „ami lehetővé tette, hogy földjét elkobozzuk és a szövetkezetnek adjuk”. A községben három kulák 130 kh földet ajánlott fel. Répcelakon Sz. Sámuel, 91 kh-as kulákokat feketevágáson érték, őrizetbe vették. „Érintkezésbe lépve a Párt Megyebizottságával odahatottunk, hogy nevezett földjét gazdasági felszereléssel, állatállománnyal és takarmánnyal együtt a helyi szövetkezet vegye át.” Ikerváron V. Gyula 50 kh-as, Rábakovácsiban P. István 40 kh-as, M. B. József Hegyfalva 31 kh-as kulákok a be-

4 4.091/1949. Korm. (június 16. 126.). A végrehajtásról: 8.130/1949. F. M. (június 16. 126). 15.003/1949. F. M. (augusztus 3. 161). A díjakról: 4.117/1949. Korm. (július 28. 135); 16.089/1950. (VIII. 11.) F. M.

5 Felajánlások: 1949. február 22.: MNL VaML Vasvármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai Közgyűlési és kisgyűlési jegyzőkönyvek. 70. d. 659. és március 25.: MNL VaML Vas megyei főispáni elnöki iratok 2. d. 44/2.

6 MDP PB-ülés: 1950. március 23.: MNL OL MDP jkv. 276. f. 53. cs. 48. ó. e. Példákat idéztek: a mezőgazdaság adóterheinek 37%-át a kulákság fizette; 1949-ben az adóterhelések: a középparasztoké 90 Ft/kh, a kulákoké 200 Ft/kh; A kulákgazdaságok száma 24%-kal, szántóterület országosan 20%-ról 14%-ra esett.

7 Jelentés: 1950. április 1.: MNL VaML MDP VMB ir. 5. cs. 9. ó. e.

8 Utasítás: 1950. május 17.: MNL VaML Vas Megye Tanácsa V. B. elnöki „szigorúan bizalmas” és „bizalmas iratok” 1. d. E. 5.

szolgáltatást „szabotálták”, „intézkedtünk nevezettek földjeik elkobzása iránt”, amiket a helyi szövetkezetek átvettek. Nicken N. Béla engedély nélkül vágott sertést, 36 kh földjét teljes gazdasági felszereléssel a helyi földművesszövetkezet vette át, a kocsmája is a szövetkezeté lett. Ölbőn, Csánigon, Magyarszecsődön, Rádóckölkeden, Bejcgertyánoson, Uraiújfalun 11 kulák összesen 642 kh földet ajánlott fel a DÉFOSZ-nak, illetve a szövetkezeteknek. Köcskőn „A párttitkár kijelentette, hogy aki nincs velük az kulák és mink a kulák ellen harcolunk még akkor is, ha az illető új gazda” – áll az MDP Vas Megyei Bizottsága (továbbiakban: VMB) ülés jegyzőkönyvében.⁹

A felajánlások még 1953 első felében is folytatódtak. Simaságon id. K. Lajos és özvegy menyé az összes földjét és ingóságait felajánlotta; miután N. József végrehajtó bizottság (továbbiakban: vb)-elnöke azt kívánta, hogy ne csak a földjeit, hanem az összes gazdasági élő és holt felszerelését és a beltelki lakóházát is ajánlja fel; miután állatait, gazdasági felszereléseit, tavaszi vetőmagját – még a tüzelőjét és a kisbaltáját is – önkényesen elvitték, mert a tsz-nek szüksége volt rá; miután előtte kenyérvásárlás miatt ellene eljárás folyt; miután a 8 kh betagosított földje helyett a falu határának legtávolabbi részt adtak volna csereterületet; miután a felajánlást és az igénybevételt is – az önkéntességet tagadó jegyzőkönyv utóiratoként – aláírta. A vb és a tszcs elnöke egyöntetűen kijelentette: „politikai vonalon minden rendben van”, mert az akciókra a járástól – szóbeli – felhatalmazást, utasítást kaptak. Az esetet jelentő tagosítási brigádvezető hozzátette: a faluban a vb-elnök tudtával a tszcs elnöke további 13 kulák összesen ingó és ingatlan

vagyonát átvette. Az esetet a megyei pártbizottság és a megyei tanács „megvizsgálta és úgy tanácsi, mint politikai vonalon a szükséges figyelmeztetést a Tanácsok felé megadta”. Hasonló eset történt Meszlenben, ahol 14 kuláktól „ingatlanokat, gazdasági felszereléseket, valamint tavaszi vetőmagvat a meszleni tanács a Járási Pártbizottság, valamint a rendőrség jelenlétében a kulákoktól, mint önkéntes felajánlásokat a tszcs részére a tagosítási munkálatokat megelőző időben elfogadta (...)” A megyei pártbizottság osztályvezetője „azt pedig lenyenesnek tartja, hogy a kulák önkéntes felajánlása útján a gazdasági felszerelés is, valamint a tavaszi vetőmag (...) el lett fogadva, mert hiszen a gazdasági felszerelés a kuláknak további életének a megkönnyítését szolgálta volna”.¹⁰

A kulákok földfelajánlásával kapcsolatos teljes képhez idézzük a Központi Statisztikai Hivatal (továbbiakban: KSH) adatait, amit az 1. táblázat tartalmaz.

A táblázat adatai azt mutatják, hogy a gazdasággal rendelkezők 9%-a ajánlott fel földet. Az összes felajánlott terület a megye mezőgazdasági területének 8%-a. A kulákok 84%-a a földjének 53%-át ajánlotta fel.¹¹

Az 1949-ben kezdődött tagosítások határozott törekvése volt a kulákok gazdasági visszaszorítása. Nádason úgy látták, hogy „ha a földjeiket el akarják venni, nem állnak ellen, de fel nem ajánlják”. Tanakajdon a ku-

9 Jákfa, Répcelak stb.: 1949. július 5.: MNL VaML MDP VMB ir. 1. cs. 74. ó. e. Köcsk: július 17.: uo. 15. ó. e. MB: MDP Vas Megyei Bizottság választmánya, illetve 1954 után végrehajtó bizottsága.

10 Simaság: 1953. január 22.: MNL VaML Vas Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztály Földbirtokrendező Csoport ir. 55. d. 612/X/2-6. továbbá: január 23. és 24.: 2. sz. jelentés, jegyzőkönyv és február 10-i jelentés: uo. 612. Meszlen: uo.

11 Fazekas Béla – Jámor Lajosné: Földterület. II. megyei adatok. Budapest, 1971. KSH-Sorozat: Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény 1870–1970. 253. p. Az összevetés: gazdasággal rendelkező: 48 279 fő, mezőgazdasági terület: 587 042 kh; 1278 összes kulák, 46 842 kh földterület. (1952. január 21.: MNL VaML Vas Megye Tanácsa V. B. elnök „szigorúan bizalmas” és „bizalmas iratok” 6. d. 0070. és 1948. november 19 és december 14.: MNL VaML Vas Megyei Gazdasági Felügyelőség ir. 2. d. 70. eln. és 75. eln.)

A felajánlott...	Kulákok	Dolgozó parasztok	Kétlakiak	Egyéb jogi személyek	Összesen
Gazdaságok száma	1 073	1 655	1 110	544	4 382
Összes terület (kh)	24 760	7 886	4 990	9 367	47 003

1. táblázat: Az állam részére felajánlott földingatlanok, 1949. június 1. – 1953. március 31.

lakság 200 kh-at, 18 kisparaszt pedig 40 kh földet ajánlott fel. Vasváron „A kulákság és a reakció meg van félemlítve, mivel a község karhatalmi megerősítést kapott és az állandó járőr az utcán rendszeresen cirkál”. Bucsun úgy vélték, „ez nem tagosítás, hanem a magántulajdonból való kifogatás”. Tanakajdon a kulákság lemondott a csereföldről, nem fogadták el a csereingatlant, azt nem művelték meg. Az uralkodó vélekedés az volt, hogy: „A kulákságnak pedig fejet kell hajtani, mert aki nem alkalmazkodik közülük ehhez a rendszerhez, azt megtanítják alkalmazkodni (...)” – írta a jelentés.¹²

1950-ben a kulákok a korábbiánál nagyobb arányban igyekeztek megszabadulni a földjeiktől, ezzel a kulákerheiktől. Az ÁVH jelentései szerint a Magyarzszezdön kialakult vélemény: „az élet így már nem ér semmit, és ha lehet, családjával együtt belépne a csoportba”. Sárváron „a kulákok mihelyst tudomást szereztek a tagosításról igyekeznek eladható vagyontárgyaiktól megszabadulni”. Gencsapátin három kulák nem fogadta el a csereföldet; „mert legalább nem lesz gondjuk, s a rendőrök nem fogják mindig macerálni, ha va-

lamivel le vannak maradva”.¹³ Az 1955-től újra induló tagosítások a kulákokat már nem érték megkülönböztetett módon.¹⁴ A csereföldek kijelölése a kulákok esetében történt utolsónak, míg a többi érintettel megegyezést kellett megkísérelni, a kulákokét, általában a leggyengébb területeken kijelölték.

Munkaerő alkalmazása

A munkaerővel kapcsolatosan 1949-től megjelent jogszabályok a kulákok foglalkoztatási kötelezettségéről és a munkaerő szükségletekről szóltak.¹⁵

A kulákokkal kapcsolatos foglalkoztatási problémák a munkabérekkel kezdődtek.

13 ÁVH, terhek: 1950. augusztus 22.: MNL VaML MDP VMB ir. 1. cs. 75. ó. e. ÁVH, Gencsapáti: szeptember 1.: uo. 5. cs. 23. ó. e.

14 Adatok: 1950: 1950. augusztus 30. – október 14.: Vas Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztály Földbirtokrendező Csoport ir. 25. d. 8132/xx/31. és augusztus 23. – szeptember 12.: MNL VaML Vas Megyei Tanács VB Titkársága ir. 16. d. 5210. 1951: 1951. augusztus 30.: Vas Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztály Földbirtokrendező Csoport ir. 51. d. 8132/X. és szeptember 21. uo. 1952: 1952. február 15. – szeptember 9-ig: Vas Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztály Földbirtokrendező Csoport ir. 53. d. 612/X.

15 Foglalkoztatásról. 4.121/1949. Korm. (június 29. 131.). Elbocsátásról: 2.750/1949. Korm. (március 26. 67.). Munkafeltételekről: 2.950/1949. Korm. (április 2. 72.). Munkaerő-szükségletéről: 16.062/1950.(V. 31.) F. M. (92.); 18.047/1951.(IV. 20.) F. M. (65.); 34/1952.(IV. 30.) M. T. (41.), 22/1953.(V. 14.) Mth. (17.).

12 Az idézett szakaszok az MNL VaML MDP VMB ir. 5. cs. 26. ó. e.-ben található ÁVH jelentések: 1949. augusztus 31., szeptember 1., 2., 5., 6., 7., 9., 11. Tulajdonba adás: 1949. szeptember 16., 18., 20.: MNL VaML MDP VMB ir. 5. cs. 26. ó. e.

1949-ben a DÉFOSZ ellenőrizte, hogy a kulákok az alkalmazottaknak „megjáró béreket megfizették-e”. A jelentésben megállapították „Egyes kulákok oly módon igyekeznek levetni magukról a kulák jelleget, hogy cseledeiket elbocsájtani igyekeznek, de a DÉFOSZ-szervezetek éberren őrködnek azon, hogy az alkalmazottak érdeke csorbát ne szenvedjen”.¹⁶ A munkabérek kifizetésének a stabilizációig visszamenő ellenőrzése – főképp a DÉFOSZ munkástagozata „elhajlásai” következtében – a kulákság üldözésének egyik sarokpontjává vált. Júniusban a Megyei Tanács (továbbiakban: MT) körlevélben hiába adott utasítást a megfelelő bizonyításokra, a stabilizációtól keletkezett bérköveteléseknek az adott időszakban hatályos szabályok szerinti kezelésére, ennek ellenére komoly visszaélések történtek. P. József táplánszentkereszti gazdálkodó alkalmazottjának a 29 hónap munkavégzésére eső 23 681 Ft járandóságából fennmaradt 16 733 Ft bérfizetési hátraléka csak az FM-hez küldött fellebbezés nyomán csökkent 3482 Ft-ra. A téma a közérdekű hírszolgálat megyei anyagában így orientálta a hallgatóságot: „Nem méltó büntetés számára, hogy fizetni kell. A méltó büntetés: dolgozóink mély megvetése, amely az embertelen kizsákmányoló felé irányul és a harc, amellyel megtöri hatalmát.”¹⁷

A VMB 1950. áprilisi jelentése megállapította, hogy a DÉFOSZ-szervezetek az átszervezés után „a kulákokkal szembeni harcot következetesebben folytatják és ez

évben ez ideig 30 munkabértárgyalást tartottak, melynek során kb. 500 ezer Ft-ot fiztettek meg a kulákokkal”. A korlátozás során „a kulákgazdaságok döntő többségének gazdagodását sikerült megakadályozni (...)” A DÉFOSZ egy győrvári kulákkal 80 ezer Ft-ot akart megfizettetni, Gércén egy munkabértárgyaláson 150 ezer Ft megtérítését hagyták jóvá, amiről kiderült, hogy 40 évre visszamenő bérkövetelésről volt szó.¹⁸

További támadási felületet adott az aratás-cseplés időszakában történő foglalkoztatás. 1948-ban 2600, 1949-ben a DÉFOSZ-on keresztül 4500 aratási szerződést kötöttek a kulákok. 1949-ben 15, a szerződéskötésnek ellenálló kulák gabonáját aratták le a szervezet aratóbrigádjai. Alsóságon két kuláknak a 9 és 12 kh-ra lecsökkent földjük esetében sem engedte a DÉFOSZ, hogy az aratást saját családtagjaikkal végezzék el.¹⁹

Az MDP választmányi ülésén kritika érte a pártszerveket, mert nem világosítják fel a falu dolgozó népét a kulákok ellen alkalmazott rendszabályok értelméről. Kiderült, hogy ugyanez a helyzet a DÉFOSZ által hozott 143 büntető rendszabály egy részénél is. „Nem ritkán fordul elő, különösen a vidéki pártszervezeteinkben, hogy gazdasági előnyöket szerezzenek maguknak, szövetkezeti, vállalati, állami állások megkaparin-tásával” – áll az előterjesztésben.²⁰

16 1949. április 18.: MNL VaML Vas megyei főispáni elnöki iratok 2. d. 53/2. Jelentés a közigazgatás fokozott ellenőrzése keretében.

17 MT-körlevél: 1949. június 22.: MNL VaML Sárvári Járási Tanács Titkársága. Általános ir. 5. d. 81–169. Táplánszentkereszt: 1950. május 26.: MNL VaML Vas Megyei Tanács VB Igazgatási Osztály ir. Általános iratok. 21. d. 814/44/8. Közérdekű hírszolgálat: 1950. február 26.: MNL VaML Vas megyei főispáni elnöki iratok 9. d. 1/949. eln. MT: (Vas) Megyei Tanácsa

18 Jelentés: 1950. április 1.: MNL VaML MDP VMB ir. 5. cs. 9. ó. e. A DÉFOSZ így átlagosan 16 667 Ft/fő munkabért fiztetett meg, ami az érintettek biztos likvidálását jelentette.

19 DÉFOSZ: 1949. november 21.: MNL VaML MDP VMB ir. 1. cs. 17. ó. e. A megyében a DÉFOSZ-nak 236 tagszervezete, 8000 tagja volt, 1800 dűlőbiztost, 3500 népnevelőt adtak, a 228 munkástagozatot, azaz az „élcsapatot” öt nap alatt szervezték meg.

20 Választmányi: 1950. február 18.: MNL VaML MDP VMB ir. 1. cs. 5. ó. e.

Géphasználat, „felajánlások”

A magántulajdonban lévő erőgépek igénybevételeinek körülményeiről már 1946-ban rendelkeztek. 1947-ben a nem mezőgazdasági termelőtevékenységre használt erőgépek igénybevétele végleges lehetett. A kulákság gazdasági korlátozásának elemei között az MDP Titkársága 1948 októberében döntött a kezükön lévő traktorok és cséplőgépek állami tulajdonba vételéről.²¹

1949-ben az FM elrendelte a tulajdonigazolás nélkül maradt traktorok igénybevételeit. Májusban hasonló akció kezdődött a cséplőgépek műszaki ellenőrzésével. A megyében 820 gépet vizsgáltak meg, 185 esetben hosszabbítottak határidőt, 103 db-ot kizártak és 22 db-ot ideiglenesen, 3 db-ot véglegesen igénybe vettek a gépállomásoknak. A traktorok hasonló felülvizsgálata során 14 gép igénybevételeire tettek javaslatot az alispánnak.²²

1951-től a hangsúly a mezőgazdasági gépek felvásárlására tevődött át. A háromtagú bizottságok jelentései számos elutasításról számoltak be. „A kulákok legnagyobb része ragaszkodik a gépéhez, s egyáltalán nem mutat hajlandóságot arra, hogy a gépét eladja, inkább vigyék ingyen, mert akkor tudom, hogy »elvették«”. Mások úgy vélekednek, hogy „eladja a gépet, de akkor intézzük el, hogy ne legyen kulák”.²³

Feltehető, hogy ez a sikertelenség vezetett oda, hogy 1952-re a felvásárlás átfordult kisajátításba, amit az adótételekre és a büntetésekre alapoztak. A MT vb januári ülésén elhangzottak szerint: „idén is lesz magáncséplőgépek kisajátítása, illetve államosítása elmaradt adófizetési kötelezettség miatt (...)” A gépfelvásárlást „bizottság végzi, vigyázni kell arra, hogy ne vásároljanak fel olyan gépeket, amelyeket pénz nélkül is meg lehet szerezni”. Az FM a gépek felvásárláshoz megadta az eljárási rendet és a típusokra bontott árlistát is. A Pénzügyminisztérium (továbbiakban: PM) utasítást adott ki ezek figyelembevételére. „Ha az adóhiány ennél kevesebb volna, úgy a pénzbüntetés összegénél szabályozza a kívánt mértékre. [...] ha a gép tulajdonosa nem hajlandó átadni (...) az átvételre kerülő gépet foglalja le, vegye szoros zár alá (...)” A MT vb körlevele ennél direktebben utasított: „gondoskodjék az adóhiány előírásáról és egyidejűleg – a jogerőre emelkedés bevétele nélkül – olyan összegű szabálytalansági bírság kivetéséről, mely összegű adóterhelés lehetővé teszi a traktor, illetve a cséplőgép lezálogolását, s az állam részére történő felvásárlását.” Az eredmény: „94 adózó gépjét az állam részére felajánlotta, 56 adózónál pedig az adóvizsgálat során összesen 241 ezer Ft adóhiány nyert megállapítást, és ezzel egyidejűleg a zálogolás is megtörtént”. Az akció során összesen 172 700 Ft értékben vásároltak fel gépeket, ebből 88 762 Ft-ot adótörlesztésre használtak, amiből 70 702 Ft volt a büntetés. Egy 1953. évi kimutatás szerint – az őszi felvásárlások eredményeként – a felvásárolt gépek árából 415 950 Ft-ot adótartozásra utaltak, és mindössze 7150 Ft-ot fizettek ki a tulajdonosoknak. A Sárvári járás egyik kimutatásában szereplő tíz fő esetén az adóhiány mértéke 516 és 1570 Ft között, míg a kirótt büntetés 3000 és 11 500 Ft között mozgott. Felvásárlás nyolc főnél történt, ösz-

21 Erőgépek: 1946. július 12.: 8.130/1946. M. E. (168.); 1947. november 28.: 74.900/1947. F. M. MDP: 1948. október 14.: MNL OL MDP jkv. 276. f. 54. cs. 14. ó. e.

22 FM-utasítás: 1949. február 20.: MNL VaML Vasvármegye alispánja elnöki ir. 42. d. sz. n.; 3/1949. Felülvizsgálat: május 19.: MNL VaML Alispáni iratok (III. ügcsoport) 3191. d. 9178/III. Traktorok: 1949. május 14.: MNL VaML Vas Megyei Gazdasági Felügyelőség ir. 23. d. 407.

23 1951. január 4.: MNL VaML Vas Megye Tanácsa V. B. elnöki „szigorúan bizalmas” és „bizalmas iratok” 2. d. 2. eln. biz. Az akció „megkönnyítése végett” az FM megküldte a gépek listáját. Bizottsági jelentések: január 8. és 12.: uo. 3. d. E. eln. biz.

szesen 54 812 Ft adóhiány megállapításával, amiből a „felvásárlások” miatt 34 442 Ft-ot töröltek.²⁴

Az 1955-ös visszarendeződést követően a Megyei Tanács utasítást adott a kulákok elárverezett házainak kiürítésére. Október elején az FM adatgyűjtést rendelt el a tsz-ek területén lévő, kulákok által lakott épületekről. A megyei jelentés szerint az 1955. évet megelőző tagosítások során kártalanítási háttérrel nem került lakott épület a tsz-ek tulajdonába. Ugyanakkor kártalanítás nélkül 122 lakóépületet és 307 melléképületet vettek át, előbbieket mind a Celldömölki járás 15 községében, utóbbiból csak 5 volt Bajánsenyén, a többi a Celldömölki járásban. Az épületekben aktuálisan is bent lakott 108 kulákcsalád. Egyéb címen összesen 30 községben további 98 lakóépület és 247 melléképület került a tsz-ek használatába, főleg a Sárvári és a Celldömölki járásokban. A lakóházakért az 1955. évi ház adóalap negyvenötösöröse, az egyéb ingatlanokért pedig a megadott egységarak alapján kalkulált érték adta a kártérítések összegét. Így a megyében a 220 lakóházért és az 554 mellék-

épületért összesen 4952 ezer Ft kártérítést állapítottak meg. A még lakott épületekből 1956. június 30-ig ki kellett költöznie a lakóknak.²⁵

Termelési kötöttségek

Az MDP vezetése a szerződéses termelést „a faluban az éleződő osztályharc közepette a kulákok korlátozására és fokozatos kiszorítására irányuló politikánk megvalósításában” játszott szerepe miatt is fontosnak tartotta. Kulákoknak csak a politikailag fontos termékek esetén engedélyezték a szerződéses termelést.²⁶

Vas megyében 1950-ig szóba sem került, hogy a kulákokkal termelési szerződést kössenek. 1951-ben az FM és a BM utasítása a kulákokra nézve területük 15%-ában maximálta a szerződéskötések arányát. A legkritikusabb cukorrépa esetében ezt mégis sok helyen túllépték, máshol az önkéntes elfogadás helyett a termelőkre a földjeik arányában kivetették a szerződéses mennyiségeket.²⁷

Időszakunkban a vetéstervek a tervutasításos rendszer egyik legfontosabb elemét jelentették. A kulákokat 1951-től önálló vetéstervek elkészítésére kötelezték. Terveiket a községi tanács felülvizsgálta, és azokat a községi terv figyelembevételével módosí-

24 MT: 1952. január 26.: MNL VaML Vas Megye Végrehajtó Bizottsága iratai. V.B. jegyzőkönyvek. 10. köt. 006-5. Ekkor a 737 cséplőgépből 285 a gépállomásokhoz, 36 az állami gazdaságokhoz, 416 a magánosokhoz tartozott.: uo. 006-9. FM-utasítás: január 21.: MNL VaML Vas Megye Tanácsa V. B. elnöki „szigorúan bizalmas” és „bizalmas iratok” 5. d. 0064. Az árlista: traktorok 3500–6000 Ft, cséplőgépek 3400–4000 Ft áron voltak felvásárolhatók. Az FM szeptemberben újra elindította a felvásárlási akciót. Szeptember 10.: uo. 10. d. 00310. PM-rendelet: február 21.: uo. 6. d. 0077. Körlevél és jelentés a PM-nek: február 6.: uo. Beszámoló: 1952. július 31.: MNL VaML Vas Megye Tanácsa V. B. visszaminősített TÜK iratai „titkos” és „bizalmas” „0”-ás iratok. 5. d. 0056. Jelentés: 1953. január 15.: uo. 12. d. 0251. Sárvári járás: 1952. február 6.: MNL VaML Sárvári Járási Tanács VB. Titkárságának bizalmas iratai. 1. d. 039. PM: Pénzügyminisztérium. MT vb: (Vas)Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága.

25 Kilakoltatás: 1955. szeptember 20.: MNL VaML Sárvári Járási Tanács VB. Titkárságának szigorúan titkos iratai. 7. d. 0055. FM, 149/B/1955. sz. utasítás: október 3.: MNL VaML Vas Megye Tanácsa V. B. elnöki „szigorúan bizalmas” és „bizalmas iratok” 38. d. 00242. Kiköltöztetés: FM 20/B/1956. sz. utasítás: 1956. február 14.: uo. 44. d. 00114.

26 MDP: 1948. július 8.: MNL OL MDP jkv. 267. f. 54. cs. 4. ő. e.

27 Kulákok: 1950. június 1.: MNL VaML Sárvári Járási Tanács VB. Mezőgazdasági Osztálya iratai. 1/a. d. 418. FM–BM: december 13.: MNL VaML Vas Megyei Tanács VB Titkársága ir. 20. d. 8200.95. Területarányos: december 31.: MNL VaML MDP VMB ir. 5. cs. 94. és 96. ő. e.; BM: Belügyminisztérium.

totta, majd jóváhagyta és így tette kötelezővé.²⁸

A vetésekkel kapcsolatban elsősorban a vetéstervek lebontása és a vetőmaghiány okozott gondot. 1949-ben például „Egy különös kuláktámadással találkoztunk. A kulákok ősszel beadták a vetőmagot, és most több helyről jelentik, hogy a kulák nem tud vetni, mert nincs vetőmagja” – hangzott el a MB ülésén. Hozzá tették: „Nem okoz nekünk problémát, hogy a kulák miből veszi meg a vetőmagot.” A kötelező vetésterületek közül, „mely szerződéssel nem biztosítható, a kulákságra kell kivetni” – határozta meg a módszert a gazdasági felügyelő, miután az egyes növényfélésekre megadta a követendő elosztási elveket.²⁹

1949 szeptemberében az alispán a jelentésében elismerte, hogy „Erőszakos egyéni kivetésnek tekinthető az (...), hogy ha valamilyen hiány volt, azt a kulákokra vetették ki. Ilyen eset fordult elő Répcelakon, a vasszentmihályi és a nemescsói jegyzőségben.”³⁰

Az idénymunkák szabályozása a „tervezgazdaság” vadhajításainak burjánzási területe volt. 1949-ben a Központi Vezetőség (továbbiakban: KV) Agitációs Osztálya az „éleződő osztályharc” szellemében példák sorát jelölte meg a kulákok várható támadásaira. A megyei jelentés megfelelt az elvárásoknak: „A kulákság támadása, különösen a Vasvári járásban abban nyilvánult meg, hogy nem akartak aratási szerződéseket kötni.” A DÉFOSZ aratóbrigádjaival való fenyegetőzés eredményes volt, továbbá: „Két kulák ellen adminisztratív intézkedéseket

foganatosítottunk, mellyel alátámasszuk (!) a népnevelő munkánkat – ami egyébként – nem kielégítő mértékben, vagy egyáltalán nem folyik.”³¹

Az MDP vezetése 1950-ben már tisztában volt az úgynevezett „baloldali elhajlásokkal” is.³² Az előforduló túlkapasokat jól jellemzi a MB ülésén ismertetett eset: „Meszlen községben követték el Pártunk politikájának megsértését, ahol a tszcs-nél az arató brigádok megszervezése helyett erőszakkal rendelték ki a község lakóit – kulákot, kis és középparasztot egyaránt – a tszcs gabonájának learatására. Aki nem volt hajlandó elmenni, azt megfenyegették, sőt egyesek szerint meg is verték.”³³

A behordás és a tarlóhántás miatt 54 kulákkal szemben indult eljárás. Az őszi munkákkal kapcsolatban „A kuláktámadás főleg az egérkárban nyilvánul meg” – vélte a MB-i ülés előadója. A MB titkára összegzésében kifejtette: „Nem szabad azt az érvet elfogadni, hogy ha a fejadagját elveti valaki, nem lesz kenyere. Mindenki annyi gabonát vesz, amennyit akar.” Az őszi mélyszántással kapcsolatban a MT vb elnöke megerősítette: „Fő támadási vonala a kulákságnak a szárazság.” Ugyanakkor: „láthatjuk a vasvári járásban osztályharc van és ezért volt nehezebb a szántás-vetés” – fogalmazta meg az egyik hozzászóló.³⁴

1951-ben a rendőrség jelentései szerint Sárváron, Felsőpatyon és Rábasömjénben a tszcs gabonájának learatására a helyi ta-

28 Vetéstervek: 18.023/1951. (II. 18.) F.M. (29.)

29 MB: 1949. október 11.: MNL VaML MDP VMB ir. 1. cs. 16. ó. e. Elosztás: 1949. január 24.: MNL VaML Vasvármegye alispánja ir. 323. d. 70.

30 Tájékoztató: 1949. augusztus 16.: MNL VaML Alispáni iratok (III. ügycsoport) 3185. d. 9745/III. Jelentés a BM-nek: Szeptember 28.: MNL VaML Vasvármegye alispánja elnöki ir. 42. d. 5210/1813/3/I.

31 MDP KV Agitációs Osztálya: 1949. szeptember 9.: MNL VaML MDP VMB ir. 5. cs. 93. ó. e. Jelentés: július 5.: uo. 9. ó. e.

32 Elhajlások: 1950. március 20.: MNL OL MDP jkv. 276. f. 55. cs. 113. ó. e.

33 Meszlen: 1950. július 18.: MNL VaML MDP VMB ir. 1. cs. 21. és 28. ó. e.

34 Kulákság, jelentés: 1949. július 5.: MNL VaML MDP VMB ir. 5. cs. 9. ó. e. Zárójelentés, MB: október 11.: uo. 1. cs. 16. ó. e. Őszi munkák: október 29.: uo.

nácsok kirendelték a kulákokat.³⁵ 1952-ben a MT vb határozatba foglalta: „a kulákok és egyéni dolgozó parasztek iga- és fogaterejét vegyék számba, azonnal állapítsák meg azok szántási kötelezettségét és saját területük megszántása után rendeljék ki őket mélyszántási munkára.” A rendeletek sajátos értelmezéséből fakadt, hogy „Chernelházadamonyán az I. tip. tszcs tagjai, akiknek nincs fogatjuk, a trágyát a kulákokkal hordatják ki a földre és a földjüket is azokkal szántassák (!) fel, mert azok a tagok, akiknek fogatjuk van, nem vállalják el. Így a trágya kihordásért és a szántásért nem pénzben, hanem természetbeni munkával kell fizetni nekik” – közölte a rendőrségi jelentés.³⁶

Elvonások

Adózás

Az adózás rendszerében egyedül a földadó kivetése történt progresszió nélkül. A többi adónem a kulákokat fokozott mértékben érintette. 1948 közepén vezették be a társadalombiztosítási járulék fizetési kötelezettséget, amit a 150 aranykorona (továbbiakban: Ak) felett 0,30 és 0,75 Ft/Ak között határoztak meg.³⁷ A legnagyobb terhelést 1949-től a jövedelemadó progresszív és évente emelkedő mértéke jelentette.³⁸

35 Rendőrségi jelentések: 1951. július 9.: MNL VaML Vas Megye Tanácsa V. B. elnöki „szigorúan bizalmas” és „bizalmas iratok” 21. d. 005.

36 Fogathány: 1951. augusztus 1.: MNL VaML MDP VMB ir. 5. cs. 10. ő. e. Chernelházadamonya: 1952. április 1.: MNL VaML Vas Megye Tanácsa V. B. elnöki „szigorúan bizalmas” és „bizalmas iratok” 21. d. 005/1952.

37 Földadó: 7.040/1948. Korm. (június 27. 144.). Földadó: 1948-tól 4 kg/Ak búza. TB járulék: 84.200/1948. N. M. (július 2. 147.)

38 Jövedelemadó: 13.400/1948. Korm. (4–5. 1949. január 7.), vhr-e: 60.000/1949.VII. P. M. (február 11. 32.), 1949. évi kivetése: uo. 61.000/1949.VII. P. M.

1951-től az általános jövedelemadó (ÁJA) megkészszerzése, majd 1952-től ismételt emelése tovább fokozta a birtokosok felsőbb sávjának a megsarcolását. Ezen túl megemelték a mezőgazdasági gépek és a munkavállalók után fizetendő adókat is. Összességében: ettől kezdve az adók megállapításánál az úgynevezett „egyeniesítés” vált uralkodóvá, azaz az adókivetés az adóhatóság beclésén alapult. Az 1953. évi kivetésnél a parasztság kalkulált jövedelméből indultak ki, ennek 34%-át tervezték elvonni adóval.³⁹

A kulákság korlátozására 1948-ban bevezetett különadó, a mezőgazdasági fejlesztési járulék fizetését a kezdeti 15 kh és 150 Ak határról egy év múlva 25 kh és 350 Ak feletti mértékhez igazították. Bár nem sorolható a tipikus adófajták közé a békekölcsön jegyzése, de korszakunkban a jövedelemelvonás bevett, évente ismétlődő, a kulákságot különösen sújtó eljárásává vált.⁴⁰

Az adózás fenti elemein túl az adóbehajtás kiterjedt minden, a „közadók módjára” beszedendő köztartozásra is. Ezek közül fontos szerepet játszottak a beadással kapcsolatos büntetések és forintosított hátralékok.

Az 1949-ben kiadott PM-utasítás a kulákoktól a búzaföldadó és a mezőgazdasági

A jövedelemadó 1949. évi mértéke a 20–600 Ak közötti 24–7152 Ft-ról 1952-i a háromszorosára növekedett. 1952-ben pl. Vas megyében a mezőgazdasági lakosságot terhelő adók 59%-át az általános jövedelemadó tette ki. (1952. május 5.: MNL VaML MDP VMB ir. 5. cs. 44. ő. e.)

39 Jövedelemadó: 1949. június 8. MNL OL MDP jkv. 276. f. 54. cs. 49. ő. e. Felemelés: 1951. december 19.: uo. 173. ő. e. és 1952. december 17.: uo. 223. ő. e. Ak: földminősítési értékszám, egységnyi területű föld, (például 1 katasztrális hold) tiszta jövedelmének, vagyis termőképességének, fekvésének, művelhetőségének, tiszta jövedelmének mutatója,

40 Kulákhatár: 1949. május 25.: MNL OL MDP jkv. 276. f. 54. cs. 45. ő. e. Békekölcsön pl.: 1951. szeptember 5.: uo. 159. ő. e. Az egyéni parasztoktól a 200 Ft/fős elvadás 52–62 Ft-tal, a kulákoknál pedig az 1000 Ft/fős elvadás „szervezetten” 1158 Ft/fős átlaggal teljesült. 1951. október 18.: uo. 85. ő. e.

fejlesztési járulék fejében terménykészletek lefoglalását, a forintos tartozások fejében zálogolást, majd transzferálást, árverést írtak elő.⁴¹ Hasonló utasítások a későbbiekben évente több alkalommal is irányították a behajtási munkákat. A továbbiakban a kulákokkal Vas megyében megtörtént példák bemutatásával jelezzük az adóbehajtás ellentmondásait, könyörtelenségét.

1950 januárjában a Szentgotthárdi járásban a tervkölcsön behajthatatlan hátralékai a főjegyző jelentése szerint azért álltak fenn, „mert a kulákokkal olyan összegeket jegyeztettek, amit a kulák a jelenlegi körülményei között nem tud megfizetni, mert az összes ingósága (állat stb.) adóhátralékban van lefoglalva, és csak az ingatlanai eladása révén lehetne a hátralékos összegeket biztosítani”. Őrszentpéteren N. Eleknek például 11 200 Ft tartozása van, „amit nem lehet behajtani, mert 20 000 Ft adóhátraléka van és 7000 Ft munkabér követelése (...) egyébként nevezettnek mindene le van foglalva és vagyonát felajánlotta az államnak”.⁴²

Csényén 1951. február 13-án E. János kuláknál zálogolás, majd délután transzferálás történt. „A kulák kocsiját vették igénybe a községi V. B. elnök rendelkezésére (...) Időközben kisebb csoportosulás lett a ház előtt, majd később ez a csoportosulás (...) kb. 250 főre emelkedett. A felpakolt, lefoglalt tárgyakat elszállítani nem lehetett, mert a tömeg fenyegető magatartást tanúsítva többek részéről »innen el nem viszik, piszkok, csirkefogók, stb.« kifejezéseket használtak.” A transzferálók csendben visszavonultak a tanácsházba, értesítették a rendőrséget. A rendőrség E. János kulá-

kot őrizetbe akarta venni, de eltűnt. Szabó Lajos elnökhelyettesnél éjszakázott. A folytatást csak elképzelni tudjuk (...)”⁴³

A békekölcsön jegyzéséről az ÁVH jelentette, hogy a Celldömölki járásban „békekölcsönjegyzés terén a kulákoknál ahhoz a módszerhez folyamodtak, hogy megverik őket. A járási bizottság tagjai közül hárman is elmondották, hogy ők megverték a kulákokat. Ezt látták a falusi titkárok, így ők is utánozták őket (...) 28-án este Boba községben meghívták a tanácshoz F. Sámuel 60 éves, 26 holdas kulákot, akit B. Gyula községi párttitkár megütött, mivel nem jegyzett annyit, amennyit mondtak neki. A kulák visszaütött és ennek az lett a következménye, hogy a kulákot a jánosházi rendőrőrs őrizetbe vette, és úgy igyekeztek beállítani a dolgot, mintha a kulák ütötte volna meg először a párttitkárt.”⁴⁴

Az ÁVH jelentése szerint az 1810, kulákok elleni eljárás többségét a közellátás veszélyeztetése miatt indították. A békekölcsön jegyzésének kiértékelésekor a MB ülésén megállapították, hogy „A kulákok lejegyeztetésénél is voltak túlkapások, [kézírásos kiegészítés: 2-3 helyen megverték őket] sárvári, celldömölki járásban maguk a Járási Bizottsági (továbbiakban: JB)-tagok is a kulákok lejegyeztetésével voltak elfoglalva.” Ikerváron a tanács titkár a behívott kulákokkal közölte, hogy a cukorrépa után járó cukor 25 kg feletti részét adják be a szövetkezetbe, és annak árát a békekölcsönbe visszatartják.⁴⁵

41 Behajtás: 1949. szeptember 7.: MNL VaML Szombathelyi Pénzügyigazgatóság ir. Egyenesadó ü.o. és B.ü.o. 20. d. 16880/4. Transzferálás, itt: a zálogolt tárgyak elszállítása.

42 Tervkölcsön: 1950. január 31.: MNL VaML Vas Megyei Tanács VB Titkársága ir. 20. d. 6131.

43 Csénye: 1951. február 15.: MNL VaML Vas Megyei Tanács VB Titkársága ir. 20. d. 8200/132.

44 ÁVH: 1951. szeptember 29.: MNL VaML MDP VMB ir. 1. cs. 78. ó. e.

45 ÁVH: 1951. szeptember 8.: MNL VaML MDP VMB ir. 1. cs. 78. ó. e. Ikervár: szeptember 10.: uo. MB ülés: október 16.: uo. 32. ó. e. Ikervár: január 2.: MNL VaML Vas Megye Tanácsa VB. elnöki bizalmas iratok. 3. d. E. eln. biz.

1952-re a megye jövedelemadó kötelezettsége 255%-kal nőtt. A VMB ülésén eldöntötték: „abba a végletbe nem akarunk esni, hogy olyan adóterhet vessünk ki, melynek behajtása már eleve lehetetlen. Mi ugyanis azt az összeget, amit kivetettünk, be is akarjuk és be is fogjuk hajtani.” Hozzátették, hogy az eltelt egy év alatt a kulákok száma 602-vel, földterületük pedig 5398 kh-dal csökkent.⁴⁶

1953 márciusában a behajthatatlan tartozások törlése a kulákok esetében csak akkor lehetett, ha „a maga által lakott családi házon és a szükséges házi ingóságokon kívül más vagyona nem maradt (...)”⁴⁷

Az 1953 júliusával kezdődő „új szakasz” kedvezményei a kulákságot is érintették. A fennmaradt hátralékok behajtására vonatkozó szabályok nem változtak. A Sárvári járásban 80–100 kulák volt adóhátralékban, de „Az ingóságaik már el lettek szállítva és jelenleg nem találunk annyit, ami biztosítaná a tartozásukat” – jelentette a pénzügyi osztály vezetője.⁴⁸

Az 1954 októberében kiadott PM-utasítás szerint „A kényszercselekményeket elsősorban kulákoknál, falusi nagygazdáknál, notórius nemfizetőknél és nagyobb adóhátralékosoknál kell végezni. [...] Elsősorban terményt, állatot és bort kell zálogolni (...)”⁴⁹

A MT vb 1955. augusztusban úgy értékelte, hogy a Párt márciusi határozatainak köszönhetően az adóapparátus „talpraállt”.

Főleg az osztályharc feladataiban kaptak határozott irányt. Hozzátették: a II. negyedévben a kulákok megadóztatása 128%-ra sikerült, miközben az egész évi adóbevételi tervet globálisan 112,8%-ra teljesítették. Az éves adókiadásokban 77,7 millió Ft jövedelemadót írtak elő. „A kulákok sommás kiadása jóval magasabb az elmúlt évinél, mert az idén kulák tétellel adóztattuk azokat is, akik nem fizetnek mezőgazdaságfejlesztési járulékot. Így 800 kulákot tartunk nyilván” – tették hozzá a sajátos kulákértelmezéshez.⁵⁰

1956-ban a mezőgazdaságban dolgozók általános jövedelemadóját új rendszer váltotta fel. Úgy értékelték, hogy a kulákok adója 52%-kal, a 20 holdasoké 22%-kal, a 15 kh-as gazdáké 16%-kal emelkedett.⁵¹

Az adózással kapcsolatos szakasz zárásaként nézzük meg a kulákokra jellemző progresszivitás mértékét, amit jól mutat a legkritikusabb évekre vonatkozóan a 2. táblázat adatai.

A begyűjtés

A begyűjtéssel kapcsolatban a kulákságot elsősorban az 1949. és az 1952. évek között – az elvonások általános növekedésén túl – drasztikusan megemelt progresszivitás sújtotta. Az 1948/49-es gazdasági évi birtoknagyságonkénti egyenletes növekedéshez képest a következő ciklusban a kulákhatárnál már másfélszeres, az 1951/52. gazdasági évben pedig 130%-os ugrás következett be. 1953/54-től a többéves beadás keretében

46 Kivetések: 1952. május 5.: MNL VaML MDP VMB ir. 5. cs. 44. ő. e. A kivetési javaslatot a MT Pénzügyi Osztálya készítette, küldte meg a MB-nak.

47 Törlések: március 11. és július 17.: MNL VaML Vas Megye Tanácsa Vb. Pénzügyi Osztálya adócsoport ir. 8. d. 344/19.

48 Sárvári járás: május 19.: MNL VaML Sárvári Járásai Tanács Vb. ülési jegyzőkönyvek 2. d. 02.

49 PM: 1954. október 26.: MNL VaML Vas Megye Tanácsa Vb. Pénzügyi Osztálya adócsoport ir. 9. d. 342/45.

50 MT vb: 1955. augusztus 4.: MNL VaML Vas Megye Végrehajtó Bizottsága iratai V.B. jegyzőkönyvek. 24. köt. 00133/24..

51 MT vb: 1956. május 8.: MNL VaML Vas Megye Végrehajtó Bizottsága iratai. V.B. jegyzőkönyvek. 27. köt. 0038/14.

52 Adatok: 1952.: MNL VaML MDP VMB ir. 5. cs. 44. ő. e. 1953.: MNL OL MDP jkv. 276. f. 54. cs. 223 ő. e; 1954.: MNL VaML MDP VMB ir. 1. cs. 46. ő. e.

Birtokcsoport	1952	1953	1954	1952 %	1953 %	1954 %
0–5 kh	110	298	230	100	100	100
5–10 kh	260	351	290	236	118	126
10–15 kh	310	390	310	282	131	135
15–20 kh	360	436	340	327	146	148
20–25 kh	410	491	370	373	165	161
Dolgozó paraszt /átlag	290	326	308	264	109	134
Kulák, 25 kh-nál nagyobb	470	576	450	427	193	196

2. táblázat: Az 1 kh földterületre eső adóteher (Ft)⁵²

a kulák fogalmat helyettesítő nagygazdák a területük után 5%-kal magasabb kivetést kaptak, mint a dolgozó parasztok.⁵³

A kulákság korlátozásának további tételeit a rájuk kivetett külön beszolgáltatási kötelezettségek jelentették. 1948 novemberétől vezették be a kötelező zsírbeszolgáltatást, ami 25 kh-as birtok felett tízholdanként 20-tól 90 kg-ig terjedt. 1949 júniusában jelent meg a sertéshizlalási és -átadási kötelezettségről szóló rendelet, amelyik a kulákhatár felett 0,60–1,60 kg/Ak-ban szabta meg a kötelezettséget azzal a kikötéssel, hogy a kulákok csak 130 kg-os súly feletti sertéseket adhattak le.⁵⁴

1949-ben a területi zsírbeadás 8 Ft/kg-os átvételi árával szemben a fogyasztói ár 18,60 Ft/kg volt. A területi zsírbeadásra kö-

telezett 1697 gazda közül 183 volt „jobb és a nehezebb gazdasági viszonyok között élő” középparaszt.⁵⁵

Az alispán a BM jelentésében megfogalmazta: „A kulákok rövid úton vannak a beszolgáltatásra kötelezve, azonban legtöbb esetben a kenyérgabona termésük nem fedezi a szükségletet.” A példák között említette, hogy „Tanakajd községben a legnagyobb kuláknál az adóhivatal az egész termést lefoglalta adótartozás címén, így ennek a kuláknak a gabonája már biztosítva van a beszolgáltatás részére.” Dukán B. János, 98 kh-as gazdának 45 q hátraléka volt. „Terméseredménye alapján nem is tudna ennek eleget tenni és ezért inkább felajánlotta földjét.”⁵⁶

A járások jelentéseiből az derül ki, hogy a begyűjtés fokozása elsősorban a kulákokra

53 Erdmann 1952. 98., 105. és 107. p. Az ugrások: 152 bkg/kh-ról 220 bkg/kh-ra, ill. 37 bkg/Ak után 48 bkg/Ak-ra. Több éves: 1952. december 13.: 1953. évi 27. sz. tvr. (65.) és 1.077/1953.(XII. 16.) Mth. (66.);

54 Zsír: 106.720/1948. OKH (november 26. 261.). Sertéshizlalás: 403.750/1949. K.H. (június 6. 119.) Mód volt a kiváltására 1 kg élősertés = 0,5 kg zsírral vagy 8,5 kg takarmánygabonával.

55 Zsír: 1949. március 18.: MNL VaML MDP VMB ir. 5. cs. 143. ó. e. és május 23.: MNL VaML Vasvármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai Közgyűlési és kisgyűlési jegyzőkönyvek. 70. d. 5213/1250.

56 BM jelentés: 1949. augusztus 23. és 26.: MNL VaML Alispáni iratok (III. ügycsoport) 3187. d. 8226/9640/10/III. és uo. 3190. d. 8226/9797/1/III.

irányult. Általános eljárás lett, hogy őket az összes feleslegük leadására kötelezték. Jákón a 31 kulák közül 25 teljesítette a beszo-
 gáltatási kötelezettségét. „Közülük több-
 ben a leadási kötelezettségüknek nem tudtak
 eleget tenni, mert a beszo-
 gáltatási előírásuk
 jóval nagyobb, mint az összes termésük. Kö-
 zülük többen a hiányt megvásárolták és így
 tettek eleget terménybeadási köteleességük-
 nek.” N. Gyula termését le kellett foglalni,
 mert „ki volt annak téve, hogy termését
 másra fordítja”.⁵⁷

Októberben az elszámoltatásokról ké-
 szült jelentés 1591 kulák és 289 dolgozó pa-
 raszt adatait foglalta össze. A kenyérgabo-
 nából a kulákok a 2078 kg/fő beadási
 kötelezettségét az elszámoltatások előírása
 még további 19%-kal megnövelte. A többlet-
 kivetés tényleges beadása 2%-ot tett ki. Ezek
 az adatok az elszámoltatások elenyésző ha-
 tékonyságára utalnak, a cél tehát sokkal in-
 kább az elrettentés, a megfélemlítés, az en-
 gedelmességre kényszerítés lehetett.⁵⁸

Az 1950-es év elején a kulákokra vonat-
 kozó külön bizottsági kivetéseknél előfor-
 dult, hogy olyan mennyiségeket is előírtak,
 amivel azok nem rendelkeztek. Kisunyom-
 ban például Hajdú és Csongrád megyéből
 vásároltak a gazdák kukoricát, hogy beadási
 kötelezettségüket teljesíteni tudják. A bi-
 zottság a 16 q helyszínen feltalált mellett
 az 50 q így beszerezett mennyiséget is elő-
 írta. A tejbegyűjtésnél a kártérítés kivetésé-
 nek mérlegelési határait a kisparasztoknál
 az évi kötelezettség 50%-a, a középparaszt-

toknál a 40%-a, kulákoknál a 20 liter feletti
 mennyiség jelentette.⁵⁹

A MT kereskedelmi osztály jelentése
 szerint „a fejadagon és a vetőmag szükség-
 leten kívül, tekintet nélkül arra, hogy a ku-
 lákság terménybeadási kötelezettségét tel-
 jesítette-e vagy sem, a felesleg beadása
 előírásra került (...) C őrlésre a kulákoknak
 a megye területén egy szem gabona sem lett
 visszahagyva”.⁶⁰

A kulákok a kötelező sertéshizlalási szer-
 ződésükre sem tarthattak vissza takar-
 mányt. Toronyban „Az elszámoltató bizott-
 ság helyesen írta elő, mindazokat
 a terménykészleteket, amelyek a gazdálko-
 dónak feleslegként mutatkoztak, igénybe
 kellett venni (...) módjában lesz meg-
 vásárolni mindazokat a készleteket, amelyek
 állataik takarmányozására, továbbá vetőmag
 céljára szükségesek” – kapta a választ a pa-
 naszára Ny. Endre.⁶¹

A MT vb a begyűjtés eredményeit úgy
 értékelte, hogy „Helytelen, hogy most már
 negyedszer számolunk el és még mindig
 jelentékeny készletek vannak kint, legelő-
 szőr is a kulákoknál (...) Pártunk paraszt-
 politikája szerint a kulákokon keresztül kell
 a begyűjtés kérdését behozni”.⁶²

1951-ben a MT vb-nek adott jelentések-
 ből kiderült, hogy „a kulákok inkább meg-
 szerzik a terményt, s azt beszo-
 gáltatják, csak ne kelljen pénzbírságot fizetniük (...)
 van olyan kulák, aki most már negyedszer
 vásárol gabonát vagy kukoricát ötödször”.
 A begyűjtési osztály jelentése szerint feb-

57 Órimagyarósd: 1949. szeptember 4.: MNL VaML Alispáni iratok (III. ügycsoport) 3187. d. 8226/1213; Ják: szeptember 11.: uo. 3188. d. 8226/9797/III. Járások: 1949. szeptember 13.: uo. 3187. d. 8226/9797/7/III. Záró: október 4.: uo. 3189. d. 8226/9797/10/III.

58 Elszámoltatás: 1949. október 12.: MNL VaML Köz-
 zellátási Felügyelőség ir. 24. d. 20.930/11/49. Ada-
 tok: október 9-i állapot szerint.

59 Kukorica: 1950. január 18.: MNL VaML Közellátási
 Felügyelőség ir. 62. d. 6.sz. körr. Tej: július 25.:
 MNL VaML Vasvármegye Alispánja elnöki ir. 42. d.
 14. és július 19.: MNL VaML Közellátási Felügyelö-
 ség ir. 19. d. 11.371.

60 Jelentés: augusztus 22.: MNL VaML Vas Megyei Be-
 gyűjtési Hivatal ir. Általános ir. 1. d. 883-1/21.

61 Torony: 1950. október 10.: MNL VaML Vas Megyei
 Begyűjtési Hivatal ir. Általános ir. 2. d. 883/83.

62 Kiértékelés: 1950. december 14.: MNL VaML MDP
 VMB ir. 5. cs. 94. 6. e.

ruár 10-ig 1982 kulákot számoltattak el, közülük 361-nél nem találtak terménykészletet, rájuk átlagosan 3497 Ft kártérítést róttak ki. A 16 „elfeketező” ellen, továbbá 1-1 vb-titkár és -elnök ellen internálási javaslatlall éltek. Bűnvádi eljárást 33 kulák és 11 dolgozóparaszt ellen indítottak.⁶³

Egy február végi összesítés a 847 hátralekos kulák helyett 2230 (!) elszámoltatásáról szólt. A tetemes mennyiségű elkobzott vagyon tárgy mellett 484 főre fejenként 3300 Ft kártérítést szabtak ki. Internálási javaslat 31 kulák és 2 hivatali személy ellen született, bűnvádi eljárás 48 kulák és 22 dolgozó parasztra ellen indult.⁶⁴

Az augusztusi miniszteri utasítás megsabta a kártérítések mértékét. Ezt a kulákoknál szabadpiaci áron, de gabonából 1,5–3,0 Ft/búzakilogramm (továbbiakban: bkg) mértékben, tojásnál 0,75–1,50 Ft/db, baromfinál 15–30 Ft/kg, tejnél 2–3 Ft/liter között kellett kiszabni, és közadók módjára behajtani. A dolgozó parasztra esetében ennél 25–30%-kal alacsonyabb kártérítést kellett megállapítani.⁶⁵

Az ÁVH jelentései szerint Ikerváron az elszámoltatók találta gabonát a termelők nem adták le, mert az vetőmag volt. A tanács úgy intézkedett, hogy a kulákok költségén mázsánként 10 Ft-ért elszállítatják. Az elhajlások között rögzítették. „Volt olyan hely, például Kemenesszentmártonban, ahol a kulákoknál már a fejadagon felül semmi gabona nem volt (...) az elszámoltatással teljesen tönkreteszik őket, mert annyit sem hagynak meg, hogy a földjeikbe magot vessenek.” Utóbbira Ne-

mescsó is példa volt. A szeptemberi elszámoltatási kampányban 1197 kuláktól átlagosan 2,6 q termény gyűjtöttek be.⁶⁶

Tömördön M. Károly kulák úgy látta: „Az 1952. évi begyűjtési rendeletet olyan szorosra csinálták, hogy nemcsak a kulákok nem tudják teljesíteni, hanem a többi parasztra sem.” Júniusban intenzív elszámoltatások kezdődtek. Ezúttal a sertések miatt a kulákok rokonainál is vizsgáldottak. A kulákok elszámoltatása nem sok eredményt hozott, hiszen a 468 fő, 565 db sertés hátralékából mindössze 8 db hizott sertést sikerült igénybe venni.⁶⁷

A fejadag és a vetőmag visszahagyása a termelők elemi szükségletei közé tartozott. Rábahídvégen M. Imre kulák elkeseredett: „Őt már ne akarják teljesen kifosztani, mert ő már mindenét leadott, őneki még a fejadagja sincs meg, ő már ezt a rablást nem bírja sokáig (...)” Rádóckölkeden a 13 kulák az összes termését beadta, de ezzel sem teljesítették a beadásukat 100%-ra. Szalafőn 6 kuláknak kevesebb volt a termése, mint a beadási kötelezettsége.⁶⁸

A Sárvári járásban kiderült, hogy „nagy számban van kulák hátralekos, akinek a termése a beadásuk teljesítésére nem lett elegendő. Az osztály a hátralekos kulákokat kötelezi arra, hogy a szabadpiacon vásárolják meg a hátralekukat.” Az augusztus végi gabonaelszámoltatás során a 168 kulák 2487 q-s hátralékából 6 q gabona gyűlt be (0,2%), ami fejenként átlagosan 3,6 kg-ot tett ki.

63 Eredmények: 1951. február 14.: MNL VaML Vas Megye Végrehajtó Bizottsága iratai. V.B. jegyzőkönyvek. 6. köt. 5210-2/7.

64 Összesítés: 1951. február 26.: MNL VaML Vas Megye Tanácsa VB. elnöki bizalmas iratok. 3. d. E. eln. biz. A 1386 dolgozó parasztra átlagosan 231 Ft kártérítést esett.

65 Élm. M.: 1951. augusztus 29.: MNL VaML MDP VMB ir. 5. cs. 99. 6. e. Bkg: Egy kg búza.

66 ÁVH: 1951. szeptember 5. és 7.: MNL VaML MDP VMB ir. 1. cs. 78. 6. e. Elhajlások: szeptember 12.: uo. 78. 6. e.

67 ÁVH: 1952. január 15.: MNL VaML MDP VMB ir. 1. cs. 80. 6. e. I. félév: június 16.: MNL VaML MDP VMB ir. 5. cs. 38. 6. e. Elszámoltatás: május 21.: MNL VaML Vas Megye Végrehajtó Bizottsága iratai. V.B. jegyzőkönyvek. 11. köt. 006/22.

68 Rábahídvég: 1952. január 3.: MNL VaML MDP VMB ir. 1. cs. 80. 6. e. Rádóckölked, Szalafő: augusztus 4.: MNL VaML Vas Megyei Tanács VB Titkársága ir. 25. d. 791/23.

Az elszámoltatók hozzátették, hogy „termés hiányában nem tudtak többet igénybe venni és ezért ezt a mennyiséget a kukoricára ütemezték át”.⁶⁹

Tanulságos a Csepregen élő R. Mihály esete, aki minden beadását teljesítette, burgonyából még 2 q-t C jegyre is leadott. De újabb kivetést kapott 6 q-ra, amit már csak vétellel tudott teljesíteni. A községi tanács azonban további 40 q burgonyabeadásra szólította fel, amit már nem tudott megvásárolni, így 4000 Ft bírság fejében zálogoltak nála.⁷⁰

A kártérítések 1953. év eleji állapotát a Begyűjtési Minisztériumnak (továbbiakban: BgyM) küldött jelentés mutatja. Összesen 12 459 főre vetettek ki kártérítést 8090 E Ft összegben, amiből 1610 E Ft-t hajtottak be. Az összes kártérítésből a kulákokra 46% esett. A jelentés hozzátette, hogy „Különösen nagy a lemaradás a kulákoknál, a transzferálásokat a pénzügyi szervek megcsinálták, de a transzferált tárgyak még nem kerültek értékesítésre (...)”⁷¹

A BgyM február közepén a kulákok átfogó elszámoltatását rendelte el. A Vasvári járásban igénybe vehető gabonát nem találtak. A járási jelentés szerint: „Az elszámoltatás nem hozta meg a várt politikai hatást. Nem érte el az elszámoltatás azt, hogy a dolgozó parasztság döntő többsége meggyűlölte volna a kulákságot.” Az elszámoltatók igénybe vehető gabonát a Körmenyi járásban sem találtak. Február végéig a megyében 387 kulákot számoltattak el, összesen 25 kg kukoricát, 3 q burgonyát és 290 liter tejet sikerült begyűjteni. Márciustól a kulákok elszámoltatása

a hízott sertések behajtására szűkült. A MB ülésén olyan utasítás született – ötéves börtönbüntetés kilátásba helyezésével –, hogy „Szorítsák rá a kulákokat, hogy a hízotsertéseket vagy a szabadpiacon vásárolják meg (...)”⁷²

A gabonaelszámoltatás problémái augusztus végén jelentkeztek. Egyházashöllőson a kulákok az egész termésüket beadták, még vetőmagot sem hagytak, de hiányukat átütemezni nem lehetett, mert olyan terményük sem volt. Döbörhegyen a tanács „együtt sírt” a dolgozó paraszttal és a kulákokkal a fejadag és a vetőmag miatt. Tömördön a községi tanácshoz behívták a hátralékos kulákokat, ahol B. József, a Barnevál instruktora, aki ávósnak tüntette fel magát, az egyik kulákokat megverte, meg is rugdosta, mentők vitték kórházba. A járási pártbizottság szerint a községben azt mondják, hogy „Úgy bánnak a kulákokkal, mint a nyilasok a zsidókkal annak idején”⁷³

Az „új szakasz” során a kuláklista eltörlése új reményt adott az érintetteknek. A hatalom részéről csökkentek az őket érintő zaklatások. A begyűjtési megbízottak értekezletén elhangzott, hogy „Általában a járásban megállapítható, hogy a kulákok a községi tanácsok utasításait nem hajtják végre, de még a járási tanács utasításait sem. Azt mondják közvetlenül a minisztérium utasítsa őket, akkor megteszik, de különben nem, mert a helyi tanácsok már annyi szabálytalanságot és helytelenséget követtek el.”⁷⁴

69 Sárvár: 1952. augusztus 7., 14.: MNL VaML Sárvári Járási Tanács VB. ülési jegyzőkönyvek.1. d. sz. n. Elszámoltatás: szeptember 2.: MNL VaML MDP VMB ir. 5. cs. 106. ó. e.

70 Csepreg: 1952. január 21.: MNL VaML Vas Megyei Begyűjtési Hivatal ir. Általános ir. 30. d. 791-2/12.

71 Kártérítések: 1953. január 14.: MNL VaML Vas Megyei Begyűjtési Hivatal ir. Általános ir. 40. d. 984-4.

72 Kulákok: 1953. február 10. és március 10., 11.: MNL VaML Vas Megyei Tanácsa V. B. elnöki „szigorúan bizalmas” és „bizalmas iratok” 15. d. 0069. Eredmény: március 3.: uo. a 12. d. 0010-9. Sertés: 1953. március 5.: MNL VaML MDP VMB ir. 5. cs. 110. ó. e.

73 Problémák: 1953. augusztus 31.: MNL VaML Vas Megyei Begyűjtési Hivatal ir. Általános ir. 45. d. 1201. Tömörd: 1953. január 17.: VaML MNL VaML Vas Megyei Tanácsa V. B. visszaminősített TÜK iratai „titkos” és „bizalmas” „0”-s iratok. 13. d. 087. ü. cs. és május 21.: MNL VaML MDP VMB ir. 5. cs. 153. ó. e.

74 Értekezlet: július 13. és 27.: MNL VaML Vas Megyei Begyűjtési Hivatal ir. Általános ir. 45. d. 938. és 1020.

1954-től a begyűjtést a három évre szóló törvény szerint végezték. Szeptemberben a MT vb azzal szembesült, hogy „a Celldömölki járásban a kulákok olyan helyzetben vannak, hogy a behajtásnál már nem tudnak velük csinálni semmit. Ugyanis 1952/53-ban annyira megszorították már őket, hogy jóformán majdnem likvidálták a kulákságot. Amit akkor meghagytak állatot, azt már elvinni nem tudják, mert kell a föld megműveléséhez. Különben is most a kulák újabban annyi állatot tart, amennyit tudja, hogy nem lehet elvenni tőle.”⁷⁵

A gabonabegyűjtés elszámoltatásai szeptember elejére befejeződtek. A 44 829 elcsépelte termelő 2,6%-át kitevő 988 dolgozó paraszt és a 168 kulák hátraléka 24, illetve 23 vagon (továbbiakban:vg) volt, de csak 321 q terményt tudtak igénybe venni. Novemberben kiderült, hogy egyes kulákok 40–50 q kukoricával vannak hátralékban, de sem kukoricát, sem egyéb helyettesítő cikket nem találtak náluk.⁷⁶

Az 1955. évi politikai visszarendeződés ismét a kulákokra irányította a figyelmet. Kiderült, hogy a kulákok földjükhöz képest kevés állatot tartottak, állataikat a hozzá tartozóikra írták, vagy volt cselédek istállójában helyezték el. Több kulák nem művelte meg a földjét. Az örökösök a fennálló beadási hátralékok és adótartozások miatt örökségüket nem fogadták el, nem vették át. A Vasvári járás jelentésében az is szerepelt, hogy például Püspökmolnáriban M. Istvánnak 46 185 Ft, Sorkifaludon B. Vincének

44 382 Ft, a 9 érintettnek átlagosan 19 850 Ft/fő forintositott tartozása volt.⁷⁷

A terménybeadási tájékoztató rögzítette, hogy „Kulákoknál (...) ha a községre megállapított terv szükségessé teszi – a tanács végrehajtó bizottsága az árufelesleg 100%-át is előírhatja (...)” A sertésbegyűjtéssel kapcsolatban pedig utasítást adott, hogy „Indokolt esetben a notórius nemteljesítő kulákok és spekulánsok ingatlan vagyoniát le lehet foglalni. A lefoglalt ingatlant árverés útján kell értékesíteni.”⁷⁸

Az 1956. év a nagygazdák/kulákok kezelése szempontjából két részre oszlott. A begyűjtés szempontjából a helyzet június közepén változott meg. A BgyM utasítása ekkor rendelkezett a helytelenül kuláknak minősített középparasztok beadási hátralékainak törléséről. Augusztus elején a MT vb ülése 669 felülvizsgálatról, 5559 bvg törléséről kapott jelentést. A vonatkozó kimutatás a továbbiakra még 89 felülvizsgálatot jelzett. Így az összesen 758 kulák éles ellentmondásban van az 1955. évi gazdajelentésben található 233-as létszámmal, azaz a községi tanácsok több kulákot tartottak nyilván az indokoltnál. Októberben, még a vonatkozó rendelet megjelenése előtt, megküldte a BgyM azt az utasítást, amely szerint a 7/1955.(VIII. 4.) BgyM-rendeletből törölték mindazokat a bekezdéseket, amelyek a kulákokra az általánosnál súlyosabb kötelezettségeket róttak.⁷⁹

77 Igazoló jelentésből: 1955. március 23.: MNL VaML Vas Megyei Begyűjtési Hivatal ir. Általános ir. 57. d. 797. Járások: uo.

78 Tájékoztató: 1955. július 14.: uo. 1768.38/1955. M. T. r. Sertés: április 9.: MNL VaML Vas Megyei Tanácsa V. B. elnöki „szigorúan bizalmas” és „bizalmas iratok” 30. d. 001. Jogszabály: 3033/1955.(IV. 9.) Mth.

79 50.192/1956. sz. utasítás a 2082/1956.(VI. 10.) Mth. alapján: 1956. június 26.: MNL VaML Vas Megyei Tanács VB Titkársága ir. 42. d. 6/63. MT: augusztus 7.: MNL VaML Vas Megyei Végrehajtó Bizottsága iratai. V.B. jegyzőkönyvek. 28. köt. 0038/24. Gazdajelentés: MNL VaML Vas Megyei Tanács VB Titkársága ir. 38. d. 31/37. BgyM.: október 18.: uo. 1274. A rendelet: 7/1956.(X. 18.) BgyM (91.).

75 MT vb: szeptember 22.: MNL VaML Vas Megyei Végrehajtó Bizottsága iratai. V.B. jegyzőkönyvek. 20. köt. 0039/39.

76 Gabona: 1954. szeptember 1.: MNL VaML MDP VMB ir. 5. cs. 123. ó. e. Pl.: Kenyeri, Pápoc Magyarlak: november 19.: MNL VaML Vas Megyei Begyűjtési Hivatal ir. Általános ir. 52. d. sz.n. Vg = 10 tonna = 100 mázsa.

JOBST ÁGNES

A vasfüggöny előtere: a nyugati határövezet*

A vasfüggöny

„A Balti-tenger menti Stettintől az adriai Triesztig vasfüggöny ereszkedett le a kontinensre. E vonal mögött fekszenek Közép- és Kelet-Európa összes ősi államának fővárosai. Varsó, Berlin, Prága, Bécs, Budapest, Belgrád, Bukarest és Szófia, mind e híres városok és a körülöttük lévő népesség a szovjet érdekszférába kerültek, és ilyen vagy olyan formában nemcsak az orosz befolyásnak, hanem nagyon nagymértékű és sok esetben egyre növekvő moszkvai ellenőrzésnek vannak kitéve” – hangzott el Winston Churchill 1946. március 5-én, a Missouri állambeli Fulton egyetemén, a Westminster College-ban tartott beszédében.¹ Az Északi-tengertől az Adriáig húzódó választóvonal a két világháború kibékíthetetlen ellentétét jelképezte, amely a kontinens keleti felén élők számára – egyéb szabadságjogaik semmibe vétele mellett – utazási korlátozásokat hozott, és nyugati rokonaikkal, ismerőseikkel való kapcsolataik megszakadását jelentette. A vasfüggöny magyar szakasza 976 km-t tett ki, melyből 627 km a Jugoszláviával szomszédos déli, 349 km az Ausztriával szomszédos nyugati határszakaszra esett. A vasfüggöny politikai metaforája a két vi-

lágrend határán műszaki zár formájában realizálódott. A magyar határ megerősítése 1948 májusában indult meg. Az 1950 végére kiépített technikai zár majd 1000 km hosszú szögesdrót kerítésből, 291 magaslati figyelőhelyből és 871 km hosszán telepített aknamezőből állt.² Legkritikusabb elemét az aknazár képezte, amely számos sérülést és halálos áldozatot követelt, nemcsak az illegális határátlépők, de a telepítést és majdán a mentesítést végző kiskatonák köréből is.³ Ausztria 1955. október 26-án történt semlegesé nyilvánítása és Magyarország 1955. december 14-én történt ENSZ-csatlakozása után immáron vállalhatatlan volt az aknazár fenntartása a semleges szomszéd országgal szemben, ezért a magyar kormány 1956. május 9-én az aknazár felszámolásáról határozott. Az 1956-os forradalom leverése után ez tette lehetővé majd 200 ezer honfitársunk akadálytalan kijutását, ám 1957 tavaszán az aknákat újraterelítették. Végleges eltávolításukra csupán 1965-ben került sor, amikor az SZ-100 szovjet típusú elektromos jelzőrendszerrel helyettesítették.⁴

* Az előadás a Honderű Asztaltársaság által a kommunizmus áldozatainak emléknapja alkalmából 2024. február 25-én rendezett megemlékezésen, a Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltárában hangzott el.

1 Részlet Winston Churchill 1946. március 5-én a fultoni Westminster College-ban elmondott beszédéből. Ford. Gy. Horváth László.

2 Léka Gyula: A műszaki zár- és erőrendszer (vasfüggöny) felszámolása, 1948–1989. = Hadtudomány, IX. 3–4. sz. 162. p.

3 Főrizs Sándor: Események a határőrségi aknamezőkön az osztrák–magyar államhatáron (1949–1951). = Hadtudomány, XXVI. 1–2. sz. 52–64. p.

4 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL) 4.2. 0017/1965. (XI. 3.) A Magyar Népköztársaság (továbbiakban: MNK) belügyminiszterének 0017. sz. utasítása a nyugati határ mentén alkalmazásra kerülő új jelzőtechnika bevezetéséről.

Aknamentesítés. Forrás: HOP Kézi irattár

Határövezet

A vasfüggöny előterét a különleges közigazgatási státusszal bíró határövezet képezte. Magyarországon a háború jegyében fogant 1939. évi II. számú honvédelmi törvény még rugalmasan értelmezte a határsáv fogalmát. Kijelölése során nem a határtól való távolságból indult ki, hanem az ott található létesítmények stratégiai jelentőségét vette alapul: „A tekintetben, hogy mely terület nyilváníttassék határsávnak, amelyre a jelen törvény egyes rendelkezései állambiztonsági érdekből különleges szabályokat állapítanak meg, a határtól való meghatározott távolság alapulvétele nem lehet irányadó. A határsáv keretébe sorolandó területek megállapításánál ugyanis az állam védelmi berendezéseinek rendszere a külpolitikai és hadmű-

veleti, sőt sok tekintetben a gazdasági szempontok is lépésről lépésre haladó esetszerű elbírálást kívánnak.”⁵ A törvény külön kitért a határ menti vendéglátóhelyeken alkalmazott személyzet megbízhatóságának fontosságára, aminek háttérében a szemben álló felek hírszerzésének elhárítása állott: „Állambiztonsági érdekből különös fontossága van annak, hogy az ország határa mentén fekvő területeken a fogadó- (szálló-, penzió-) ipar gyakorlásával, valamint italméréssel csak olyan személyek foglalkozhassanak, akik ellen megbízhatóság szempontjából kifogás nem merült fel, mert a szállodák és italmérések tapasztalat szerint legalkalmasabb helyek az állam ellen irányuló hírszol-

5 1939. évi II. Honvédelmi törvény részletes indoklása, 229. paragrafus.

gálatban résztvevők működésének folytatására és egymással való összeköttetésük fenntartására.”⁶

A pártállami rendszerben az első, különleges közigazgatási státusszal rendelkező 15 km-es határövezetet a déli határszakaszon hozták létre. Ennek magyarázata a sajátos korabeli geopolitikai helyzetben rejlett. Ausztria még négyhatalmi megszállás alatt állt, Magyarország pedig a szovjet megszállási zónával volt határos, Jugoszláviával ugyanakkor erősen megromlott a viszony, olyannyira, hogy kisebb fegyveres összecsapások is történtek. A Magyar Dolgozók Pártjának titkársága 1950. április 12-i ülésén fogadta el a déli határon létrehozandó határövezetre vonatkozó javaslatot. A javaslat betervezésének előzményét a lengyelkapolnai (ma: Zákányszék) párttitkár meggyilkolása képezte. Jóllehet a halálesetet valójában az erőszakos termelőszövetkezetesítéssel szembeni ellenállás motiválta, az eset ürügyként szolgált a déli határsáv létesítésére.⁷

A nyugati határövezet kialakításáról az MDP titkárságának 1952. január 30-án tartott ülése határozott. A döntésről szóló értesítés 1952. augusztus 30-án érkezett meg az érintett megyék (Győr-Sopron, Vas és Zala) pártbizottságaira: „Értesítem Titkár elvtársat, hogy hazánk nyugati határán is határövezetet jelöltünk ki. A határövezet-höz szükséges engedély kiadását folyamatba tettük, és a jövőben a határövezetbe beutazni csak engedéllyel lehet. [...] Közlöm, hogy az MDP Központi Vezetőségének Párt-és Tömegszervezeti Osztályával történt megbeszélés alapján a határövezetbe való

belépést a megyebizottságon dolgozó munkatársak részére úgy szabályoztuk, hogy a Titkár elvtárs külön engedély nélkül továbbra is a határövezetbe beléphet, a Pártbizottságon dolgozó funkcionáriusok részére pedig kérem, hogy a Titkár elvtárs adjon igazolványt, hogy a határövezetbe beléphetnek.”⁸ A belügyminiszter-helyettesi leirat utolsó mondata arra hívja fel a figyelmet, hogy a korlátozások elsősorban az egyszerű állampolgárok mozgásterét határolták be, az apparátus tagjaira csupán bizonyos fenntartásokkal vonatkoztak. A megkülönböztetés a '60-as években is fennállt. A határövezeti intézkedések végrehajtásáról 1964-ben kiadott utasítás szerint a határövezetbe való belépés korlátozása alól mentességet élveztek:

- a, a Magyar Szocialista Munkáspárt központi, valamint az ellenőrző és a revíziós bizottságok tagjai, illetve póttagjai;
- b, a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának tagjai,
- c, a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány tagjai;
- d, a Legfelsőbb Bíróság elnöke, a legfőbb ügyész, valamint helyetteseik;
- e, a miniszterhelyettesek;
- f, az a) – e) pontokban megjelöltek kíséretében levő, illetve kíséretükhöz tartozó személyek;
- g, az országgyűlési képviselők;
- h, a Legfelsőbb Bíróság és a Legfőbb Ügyészség alkalmazottai.⁹

6 1939. évi II. Honvédelmi törvény részletes indoklása, 228. paragrafus.

7 Bencsik Péter: Kelet és Nyugat között. Államhatárok, úti okmányok, határátlépés Magyarországon és Csehszlovákiában, 1945–1989. Bp., 2019. (továbbiakban: Bencsik, 2019.) 283. p.

8 Belügyminisztérium (továbbiakban: BM) 0396/1952. IV. ügycsoport. Intézkedés a nyugati határövezet kijelöléséről. A Magyar Dolgozók Pártja (továbbiakban: MDP) Vas Megyei Bizottságának továbbítva 1952. augusztus 30-án. Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL VaML) XXXV/1. f. MDP Vas Megyei Bizottságának iratai. 61–65. óe.

9 ÁBTL 4.2. ÁBTL 4.2. 10-24/14/1964. 0014. (V. 18.) Belügyminiszter helyettesi utasítás. 3–4. p.

Szolgálati igazolványuk felmutatásával a megyei és járási tanács végrehajtó bizottságainak elnökei, elnökhelyettesei, titkárai, osztályvezetői, a szakigazgatási feladatokat ellátó alkalmazottak, valamint a határövezeti megyékben működő megyei, járási ügyészségek, bíróságok alkalmazottai működési területükön mentesültek a korlátozások alól. Értelemszerűen mentesültek a korlátozás alól a megyei, járási ügyészségek és bíróságok alkalmazottai, továbbá a mentőszolgálatnál, a tömegközlekedésben (MÁV–Magyar Államvasutak, a MÁVAUT–Magyar Államvasutak Közúti Gépkocsi Üzeme, GYSEV–Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút Zrt.) és a teherfuvarozásban (AKÖV–Autóközlekedési Vállalatok) foglalkoztatottak.¹⁰ A kalauzokat és a buszvezetőket egyúttal a 15 km-es határövezetbe belépő idegenek haladéktalan bejelentésére kötelezték.¹¹

A határövezetként lezárt terület mértékét egyes kutatók Magyarország területének 15%-ában határozták meg, ebből 10%-ot a déli, 5%-ot a nyugati régióra számítottak.¹² Az 1964-ben kiadott határőr-utastítás melléklete szerint összesen 312 település tartozott a határövezetbe, 184 a déli, 128 a nyugati régióban.¹³ A déli határszakaszon 1956 márciusáig,¹⁴ a nyugati határvidéken 1969 júniusáig tartották fenn a 15 km szélességben meghúzott határövezeti rendszert.¹⁵ Az 1956-os módosítás háttéré-

ben a szovjet–jugoszláv–magyar viszony rendeződése állt, míg az 1969-es intézkedést a magyar gazdaság számára jelentős valutabevételi forrást jelentő nyugati idegenforgalom fellendítésének szándéka motiválta. Mindazonáltal a Rajkától Felsőszőlőnkig nyúló két kilométer szélességű nyugati határsávot illetően a korlátozó intézkedések egészen a pártállami korszak végéig érvényben maradtak.

A határövezet kijelölését követően az ország belső területein lakó állampolgárok csak jelentős bürokratikus nehézségek árán tudták meglátogatni a határvidéken élő szeretteiket. Első lépésként az állandó lakóhelyük szerint illetékes elsőfokú rendőrkapitánysághoz kellett fordulniuk, kérelmükhöz indoklást és munkahelyi igazolást kellett csatolniuk. A kérelmezőket úgynevezett prioritásnak, vagyis előzetes rendőrségi ellenőrzésnek vetették alá. Amennyiben nem merült fel kizáró körülmény, és megkapták az ideiglenes beutazási engedélyt, megérkezésüket követően, valamint elutazásukat megelőzően a helyi rendőrőrsön, annak hiányában a községi tanács végrehajtó bizottságánál 24 órán belül, személyesen kellett láttamoztatniuk igazolásukat.¹⁶ Az engedély kizárólag az adott község területére volt érvényes.

Ennél is nagyobb problémát jelentett, hogy a szigorú adminisztratív előírások erősen leszűkítették a helyi lakosok mozgásterét. A 14. életévükbe lépő fiatalokat összeírták, és állandó határövezeti tartózkodásra feljogosító fényképes igazolvánnyal látták el. Amikor 1954-ben bevezették a személyi igazolványokat, annak „különleges bejegyzések” rovatába pecsételték be az erre feljogosító engedélyt. A kiállított engedély az állandó lakhely szerinti megye határövezetére korlátozta a lakosok mozgását. A me-

10 Uo.

11 ÁBTL 3.1.2. M-40. 952. 210. p., 236. p.

12 Bencsik, 2019. 283. p.

13 ÁBTL 4.2. 10-24/14/1964. 0014. (V. 18.) Belügyminiszter-helyettesi utastítás.

14 3185/1956. (III. 12.) MT-határozat az ország déli határa mentén létesített déli határövezet megszüntetéséről; ÁBTL 4.2. 2-15/6/1956. (III. 15.) A MNK belügyminiszterének 6. sz. utastítása a déli határövezet megszüntetéséről és a határövezetre vonatkozó szabályok módosításáról.

15 4.2. 10-21/1969. (III. 25.) A MNK belügyminiszterének 01. száma parancsa a nyugati határövezet megszüntetéséről és határsáv létesítéséről.

16 ÁBTL 3.2.1. Bt-262/1. 75. p.

Ideiglenes határővezeti engedély kérelem

1. Családi és utónév:*

2. Születési hely, év, hó, nap:*

3. Anyja neve:*

4. Állandó lakása (község, város, utca, szám):

5. Személyi igazolvány sorozata: száma: 6. Foglalkozása:

7. Hova utazik (kihez):

8. Az utazás célja:

9. A határővezetben tartózkodás időtartama:-tól-ig

10. Vele utazó 16 éven aluli gyermekek családi és utóneve:*

11. A kérelemhez csatolt igazolások:

Kelt: 19..... hó-n.

.....
kérelmező aláírása

A *-gal jelzett rovatokat NYOMTATOTT NAGYBETŰVEL kell kiállítani!

NB-2304. F. SZ. — BM — 6706722. Zrínyi (T) Nyomda

Határővezeti belépésre rendszeresített nyomtatvány az 1960-as évtized második feléből.

Forrás: A szerző tulajdona

gyék peremén elhelyezkedő azon települések esetében, amelyek vonzáskörzete átnyúlt a szomszédos megyébe, logisztikai problémákat okozott, mert a megyék közötti átjárás tilalma ellehetetlenítette a nagyobb körzeteket kiszolgáló infrastrukturális létesítmények közös használatát. 1954 augusztusában például a Győr-Sopron megyéhez tartozó Szakony község tanácsa a Vas megyei Csepreg külterületén fekvő malom átsatolását indítványozta, mert a szigorú előírások miatt nem tudták a közeli malomban őrltetni gabonájukat. A csepregi tanács hasonló érvekre hivatkozva utasította vissza a javaslatot; ha a malom a szomszéd megyébe kerül, az őket érintette volna hátrányosan.¹⁷ A probléma

¹⁷ MNL VaML XXIII. f. 728. ő. e. Csepreg, 1954. augusztus 12.

nem volt egyedülálló, a Területrendezési Intézet (TERINT) által Vas megyéről 1953-ban készített jelentés több hasonló esetre kitért.¹⁸

Illegális határátlépés

Az ország szovjetizálása után a nyugati határvidék az illegális határátlépések terepévé vált. Erre menekültek a koalíciós pártok politikusai, és a korszak híres filmszillaga, Karády Katalin is Nardán keresztül szökött ki 1951 februárjában. A magyar igazságügyi szervek 1948 végén kezdték meg a tiltott határátlépés bűncselekménnyé nyilvánításá-

¹⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) XXVI-A-1. TERINT 1949–1953. Előzetes tájvízsgálat: Vas megye. 12. p.

nak jogi előkészítését.¹⁹ A Farkas Mihály vezette Honvédelmi Tanács átirata nyomán Riesz István igazságügy-miniszter nyújtotta be a törvényjavaslatot, amelynek alapján a tiltott határátlépés kísérletét öt évig terjedő szabadságvesztéssel sújtották.²⁰ A kiszabott büntetési tételek a maximumot közelítették, rendszerint 3-4 év szabadságvesztést jelentettek, ami azt jelzi, hogy a cél az elrettentés és a megtorlás volt.²¹ A tiltott határátlépést elősegítő személyeket bűnsegédként vonták felelősségre. Ide sorolták mindazon határmenti lakosokat, akik az illegális határátlépőknek szállást biztosítottak, nekik utat mutattak, vagy velük a műszaki zárral kapcsolatos információt osztottak meg. A segítők a tiltott határátlépővel azonos mértékű büntetés sújtotta. Kivételt a hozzátartozókkal sem tettek, a törvény a családtagokat is feljelentésre kötelezte. Csupán az 1957. évi törvénymódosítás mérsékelte a segítőtársak büntetését, egyben az elkövető közeli hozzátartozóit, vagyis a közvetlen családtagokat kivonta a feljelentésre kötelezettek köréből.²²

A tiltott határátlépés kísérlete a kádári rendszer konszolidációját követően továbbra is bűncselekménynek számított, az országhatár engedély nélküli átlépését szigorúan szankcionálták. Amennyiben az elkövető hamis útlevéllel, vagy más, nem megengedett módon vezette félre a hatóságokat, a cselekmény hat hónaptól öt évig terjedő szabadságvesztést vont maga után.

19 Korábban büntetlen határsértésnek nevezték a zöld határ, illetve a határátkelőhely illegális átlépését.

20 1948. évi XLVIII. törvénycikk a büntetőtörvények egyes fogyatékoságainak megszüntetéséről és pótlásáról. XII. fejezet. A tiltott útlevélhasználatra és tiltott határátlépésre vonatkozó rendelkezések.

21 Gecsényi Lajos *Zárt határok. A „tiltott határátlépés” mint bűncselekmény (1949–1953)* című előadásából. Elhangzott 2013. november 13-án „A határ. Zártság, nyitottság az 1950-es és 1960-as években” címmel a Politikatörténeti Intézetben megrendezett konferencián.

22 1957. évi 12. sz. tvr. 3. §. 2. bekezdés.

Szimulációs gyakorlat határsértő elfogására.

Forrás: HOP Kézi irattár

Amennyiben súlyosbító körülmény merült fel – például a határsértést fegyveresen vagy csoportosan követték el –, a büntetési tételek már kettőtől nyolc évig terjedő szabadságvesztésre emelkedtek. Akit tiltott határátlépésre irányuló előkészület vétkében elmarasztaltak, két évig terjedő börtönbüntetésre ítélték, aki pedig tiltott határátlépés vagy embercsempészás előkészületéről hitelt érdemlően tudomást szerzett, és a feljelentést elmulasztotta, egy évig terjedő szabadságvesztésre számíthatott.²³ A helyi lakosok által nyújtott segítséget embercsempészetnek bélyegezték. Ezzel a szóhasználatl az esetleges anyagi vetületre helyezték a hangsúlyt, holott a menekülők megsegítését nem feltétlenül kísérte anyagi ellenszolgáltatás, sok esetben a hatalommal szembeni hallgatólagos ellenállás, a politikai egyet nem értés motiválta.

23 Büntető Törvénykönyv, 1961. XII. fejezet 203–206. §. 55. p.

Kitelepítések

Mivel a pártállami korszakban a fegyveres testületek és a titkosszolgálatok fokozott jelenléte jellemezte a határ menti térséget, a militáris erőszak a helyi lakosok életére is rányomta bélyegét. A politikai erőszak radikális formáját képezte a megbízhatatlannak bélyegzett lakosok kitelepítése, ami a főváros mellett főként a déli és a nyugati határsáv lakosságát sújtotta. Célja a határsávnak, illetve vonzáskörzetének a politikailag nem megbízható lakosoktól való mentesítése volt.

A kitelepítést elrendelő első jelentést 1947 decemberében, a közvetlen határ menti településekre vonatkozóan állították össze. Érdekessége, hogy nemcsak a korábbi pártállásuk vagy társadalmi helyzetük folytán politikailag megbízhatatlannak nyilvánított lakosokat vettek fel a listára, mellettük roma családok is szerepeltek, akiket az igazolható jövedelem hiánya miatt gyanúsítottak csempésztevékenységgel.²⁴

A nyugati határövezet „ellenséges elemektől való mentesítésére” vonatkozó átfogó javaslatot Piros László vezérőrnagy, az Államvédelmi Hatóság határőrségének parancsnoka a határövezet tényleges kijelölését megelőzően, 1951 májusában terjesztette elő, amelyet Péter Gábor altábornagy, az Államvédelmi Hatóság parancsnoka hagyott jóvá. Az Államvédelmi Hatóság Szombathelyi Osztályának és az 1. Határőrkerület Felderítő Alosztályának munkatársaiból létrehozott bizottság úgynevezett kitelepítési tervet állított össze, amelyben 88 család, összesen 293 fő eltávolítására tett javaslatot. Az érintett személyek kitelepítését embercsempész, illetve hírszerző tevékenységgel indokolták. Ám a megfogalmazás arra utal, hogy a vád csu-

pán ürügyként szolgált; az államvédelmi szervek valójában nem rendelkeztek olyan bizonyítékokkal, amelyek alapján az érintett személyek ellen eljárást tudtak volna indítani: „A javaslatban szereplő személyek túlnyomó része a felszabadulás óta rendszeresen foglalkozik embercsempészéssel, hírszerzők átsegítésével a határsávon, valamint hírszerző tevékenységgel. Őrizetbe vételükre nem áll kellő adat államvédelmi szerveink rendelkezésére.”²⁵ Az érintett személyeket korábbi osztályhelyzetükre, politikai állásfoglalásukra hivatkozva vették fel a listára, mondván: „bármikor felhasználhatók az imperialista kémiszervek számára, hogy átküldött kémeiknek az országban való tovább utazásukat elősegítsék, azok számára kémtevékenységet folytassanak”.²⁶ Harmincnyolc módos gazda, korabeli szóhasználatul kulák, kilenc magyar királyi honvédtiszt, három-három volt csendőr és rendőrtiszt, két „volt tőkés”, öt egykori közigazgatási tisztviselő, három önálló iparos, tíz középparaszt, továbbá tíz egyéb kategóriába tartozó (alkalmazott, kisbirtokos) személy kitelepítéséről hoztak határozatot.²⁷ Az 1951 nyarán írott jelentések a határszéli lakosság elbizonytalanodásáról számoltak be a kitelepítések folytán: „Általában a határszéli községek lakosságánál megállapítható, hogy erősen foglalkoznak a betelepítésekkel. Ha valamelyik falun egy csukott tehergépkocsi halad keresztül, akkor a kulákok, valamint a többi ellenséges elemek, vagy a nem ellenséges elemek is, a határba menekülnek ki azzal, hogy betelepítés lesz, és inkább nyugatra szöknék. Több faluban számos ellenséges személy, vagy az ellenség befolyása alatt álló személy nem alszik otthon lakásán, kint alszanak a határban kü-

24 Fórizs Sándor: Kitelepítések az államhatár térségéből. = Belügyi Szemle, LXV. 2. sz. 84–85. p.

25 MNL OL XIX-B-10-V/8-16. Betelepítési javaslat. 1. p.

26 MNL OL XIX-B-10-V/8-16. Betelepítési javaslat. 2. p.

27 Uo.

Allamvédelmi Hatóság Határórség és Belső Karhatalom Parancsnoksága

B u d a p e s t .

"SZIGORUAN TITKOS!"

F e l j e g y z é s .

Budapest, 1951. évi május hó 16. -án.

Jelentem, hogy Beck Ferenc év. szds. /: Szombathely-i Osztály :/, Molnár György év. fhdgy. /: A.V.H. Központ :/, Hujber László év. fhdgy. és Baron Jenő év. fhdgy. /: Hór. Ptség. :/ bajtársakból álló bizottság megvizsgálta, hogy kik azok a nyugati osztrák határvonal közelében, a határsávbán lakó személyek, akiknek az ottlakása államvédelmi szempontból nemkívánatos, akik komoly támaszai a nyugati határon befelé igyekvő imperialista ügynököknek, illetve az országból nyugati irányba kiszökő ellenséges elemeknek a határon való átjutásban, kénkedésben, stb.

A vizsgálat alapján mellékelve felterjesztem azoknak a személyeknek a névsorát és politikai magatartásának rövid jellemzését, akiket javaslok a nyugati határsávból az ország belsejébe való áttelepítésre. -

Az általam kiküldött bizottság a mellékelt jelentésben felsorolt személyekre kompromittáló adatokat egyrészt a Szombathely-i Osztályunk, másrészt az 1. határőrkerület felderítő alosztálya után szerezte be. -

Ez év első négy hónapjának, de különösen az utóbbi heteknek a tapasztalatai azt mutatják, hogy az imperialista ügynökök aktivitása a nyugati határ viszonylatában fokozódik és ezeknek a határon való átjutásban /: úgy az országba befelé, mint kifelé :/ komoly segítséget jelentenek a nyugati határ mentén igen nagy számban lakó, népi demokráciánkkal szemben ellenséges elemek, embercsempészek, volt hortysta katonatisztek, csendőrök, volt horthysta hivatalnokok, kulákok, stb. -

Piros László
/: Piros László :/

P é t e r Gábor államvédelmi altábornagy Elvtársiak !

XIX-B-10-0/8-16 p-1951 (2601)

Magyar Országos Levéltár

lönböző helyeken.”²⁸ 1950–1953 között Vas megyéből összesen 1061 személyt telepítettek ki a Hortobágyra.²⁹ Jóllehet a lakosság a határvidéket jól ismerte, a szülőföldjük-höz ragaszkodó lakosok ritkán szánták el magukat hazájuk elhagyására. Nagyobb arányú „disszidálás” történt Velemenben 1951 júliusában, amikor három család, összesen tíz fő döntött az emigrálásról. Búcsúlevelük szerint a betelepítéstől való félelem indította őket erre a döntésre, mint írták, a vesztük elől menekültek. Szüleikhez címzett levelükben bocsánatot kértek távozásukért, a helyi MDP-titkárnak írott levelükben pedig szemrehányást tettek a történetekért.³⁰

Nyilvántartás

A korszak állambiztonsági szervei a magyar társadalom átfogó ellenőrzésére törekedtek, ami különösképpen érvényes volt a határövezetekre. A megfigyelés mértékéről, valamint arról, hogy milyen kritériumok alapján nyilvánították politikailag megbízhatatlannak a lakosság egyes csoportjait, a Határőrség Felderítő osztályának 1955. szeptember 1-én kelt jelentése tájékoztat:³¹

- 28 MNL VaML XXXV/1. f. 63. őe. ÁVH Szombathelyi Osztályának iratai. MDP Megyebizottság részére küldött jelentés. Szombathely, 1951. július 25.
- 29 Saád József: Kitelepítések 1950–1953 között a Vas megyei határsávból. Bp., 2012. 69. p.
- 30 MNL VaML XXXV/1. f. 63. őe. ÁVH Szombathelyi Osztályának iratai. MDP Megyebizottság részére küldött jelentés. Szombathely, 1951. július 25.
- 31 A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései 1953–1956. Szerk. Gyarmati György – S. Varga Katalin. 2. köt. Bp., 2005. 859. p.

Nyilvántartás oka	Nyilvántartottak száma
Nyugati kapcsolatok	11 364
Korábbi honvédtiszt, csendőr vagy államapparátusban/ közigazgatásban dolgozó	11 934
Kulák	5586
Nyugatos	1043
Embercsempész	176
Összesen:	30 103

Élet a határsávban

A társadalomtörténeti kutatás mindaddig kevés figyelmet fordított arra, hogy a határ menti övezet lezárása és a fegyveres testületek hangsúlyos jelenléte miként befolyásolta a helyi életkörülményeket.³² Kiképzésük során a határőröket úgy instruálták, hogy a határ mentén élőket potenciális embercsempészeknek, ha „odaát” rokonnal rendelkeztek, úgy az ellenséges hírszerző szolgálatok ügynökeinek tekintsék, ami a lakossággal szemben tanúsított fenyegető fellépéshez vezetett. Arról, hogy ez mit jelentett a gyakorlatban, a Magyar Dolgozók Pártja Vas Megyei Bizottságának 1953. augusztus 30-án tartott ülésének jegyzőkönyve tájékoztat: „Itt kell megemlíteni azt a helytelen magatartást, amit több esetben az Államvédelmi Hatóság emberei elkövetnek, különösen a határ menti községekben, megmutatkozik abban, hogy joggalalan erőszakoskodással és néha tetleges bántalmazásokkal léptek fel egyes községekben, ez a módszer összeegyeztethetetlen Pártunk tanításával és a dolgozó nép érdekeivel. [...] Államvédelmi Hatóságunk

- 32 ÁBTL 4.2. 0014. sz. belügyminiszter-helyettesi utasítás (1964. V. 18.) a 9/1964. sz. belügyminiszteri utasítás végrehajtásáról. 3–4. p.

Határőrjárőr.

Forrás: FORTEPAN Jezsuita Levéltár 209551

feladata abban áll, hogy megvédje dolgozó népünket az imperialista provokátorok minden mesterkedésével szemben, nem pedig a dolgozó nép elleni helytelen fellépések, baloldali túlzások, útszéli keresztek lövöldözésével kárt tegyenek Pártunknak.”³³

A határőrök és a helyi lakosok viszonyának javítása végett a helyi határőr parancsnokok is részt vettek a határsávban fekvő falvak tanácsulésain; a jegyzőkönyvek kötelező napirendi pontját képezte a lakosság

és a határőrség kapcsolatának kedvező alakulásáról szóló beszámoló.³⁴ A felszólalások ugyanakkor arról tanúskodnak, hogy az adminisztratív korlátozások aránytalanul megnehezítették a határövezetben, különösen a szűk határsávban élők hétköznapijait. A határőrségnek jogában állt lezárni egyes útvonalakat és terepszakaszokat, épületeket, területeket átkutatni, a helyi lakosokat igazoltatni. Az igazoltatással kapcsolatban különösen sok probléma merült fel, hiszen a messzi vidékről odavezényelt határőrök nem ismerték a helyieket, ezért nekik még a földéken dolgozva is maguknál kellett tartaniuk a személyi igazolványukat, nélküle elvileg a házaikból sem léphettek volna ki. Ezzel kapcsolatban túlkapasokra is akadt példa. A Horvátlövőn, 1959. április 19-én tartott tanácsülés jegyzőkönyve keddőzetlenül megfogalmazta, hogy „valóságos ellenségeskedés folyt és a határőrség bizony sokszor kiprovokálta a veszekedéseket”.³⁵ A helyzet elmérgesedését segít megérteni a pornóapáti eset: „Az 1960. június 25-én tartott tanácsülésen a helyi tűzoltóparancsnok azzal a kéréssel fordult a mellette ülő határőr parancsnokhoz, hogy ne tegyék tönkre a búcsú alkalmából megrendezendő táncmulatságukat a múlt évihez hasonló bosszú trüffel, és ne vigyék be a közismert községi lakosságot az őrsre, ha éppen nincs nála a személyi igazolvány.”³⁶

A BM Határőrség és Karhatalom parancsnoka az 1955. május 11-én kiadott 32.

33 MNL VaML XXXV/1. f. MDP Vas Megyei Bizottságának iratai. 61–65. óe. MDP Megyebizottság iratai. 9. p.

34 A téma kapcsán korábban a Pinka-völgy négy településének, Horvátlövőnek, Nardának, Pornóapátinak és Vaskeresztesnek a tanácsulési jegyzőkönyveit vizsgáltam. Jobst Ágnes: A vasfüggöny árnyékában. Élet a határsávban. = Ellenszélben. A településpolitika és a falvak a kommunista diktatúra évtizedeiben. Szerk. Horváth Gergely Krisztián. Bp., 2022. 175–194. p.

35 MNL VaML XXIII-700/a/762/1. Horvátlövő, 1959. április 19.

36 MNL VaML XXIII/700/a/844/1. Pornóapáti, 1960. június 25.

számú parancsában a határőrök fegyelmi helyzetének megszilárdítása kapcsán a felsőcsatári határőrök kétes fegyelmi helyzetét, a határőrök által elkövetett borospincefosztogatásokat hozta fel negatív példaként.³⁷ A katonák italozása közkeletű jelenségnek számított, ezért az őrsparancsnokok nyomtatékosan kérték, hogy a szolgálatban lévő fegyveres katonákat ne kínálgassák, és a kocsmában se szolgálják ki őket. Az 1960-ban Horvátlövőn tartott tanácsülésen az őrsparancsnok az alábbiakra hívta fel a figyelmet: „[...] katonáink hajlamosak még szolgálat közben is az ital fogyasztására, ezzel kapcsolatban csak arra kérem a tanács tagokon keresztül a lakosságot, hogy fegyveres katonának italt egyáltalán ne adjanak. De még fegyver nélkül is csak annyit, hogy az minden esetben igénybe vehető legyen. Sok esetben az ilyen irányú kapcsolat nem a jó viszony kialakulásához vezet, hanem éppen ellenkezőleg, a nézeteltérések kiéleződéséhez és egyes személyek zaklatásához vezet. Erre már több példa adódott, különösen Vaskeresztesen. Jön a tavasz, és látogatottabb lesz a hegy. A mi katonáink is ott vannak »gyere, komám, egy pohárra«, és az egy pohárból több lesz, és már meg is van a baj. Ezt mindenkinek el kell kerülni, és meg kell akadályozni.”³⁸ Miközben a lakosok a határőrökkel való viszony javulását várták a barátságos gesztustól, a közös poharazgatás gyakorta a visszájára fordult. Nardáról és Vaskeresztesről is bejelentést tettek falubeli lövöldözésről, kocsmai verekedésről.³⁹

37 Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára Nyírbátori Határőr Igazgatóság iratai, Belügyminisztérium Határőrség és Belső Karhatalom 1955. évi 0056. sz. parancs (1955. VIII. 10.) 2.

38 MNL VaML XXIII-700/a/762/1. Horvátlövő, 1960. május 26. p. 3.

39 MNL VaML XXIII-700/a/816/1. Narda, 1957. november 27.

Demográfiai csökkenés

Az előny, amelyet Vas megye határ menti fekvése, Ausztriához való közelsége korábban jelentett, a 20. század második felében visszájára fordult, nehezen leküzdhető hátránnyá vált.

A határsávra vonatkozó szigorú szabályok hátráltatták az időjárási körülményekhez és a haszonnövények érési ciklusához igazodó munkavégzést, ami a mezőgazdaságból élő lakosság létalapját veszélyeztette. A földek és a szőlők megműveléséhez meghatározott időpontra szóló engedélyre volt szükség, amelyet a gazdák a helyi tanács végrehajtó bizottságának közvetítésével tudtak megkérni. A bürokratikus eljárás nyoma az 1956. április 15-én, Horvátlövőn tartott tanácsülési jegyzőkönyvben maradt fenn.⁴⁰ 1959 nyarán például, amikor a hosszsan tartó esőzés miatt az aratás is késett, a másodjára kért engedély megadásának elhúzódása az aratás további csúszásához vezetett.⁴¹ Mivel a határőrizet rendjét sértette, ha valaki a határ közvetlen közelében található földjén, az úgynevezett 500 méteres engedély nélkül dolgozott, az intézkedés a közös családi munkavégzés gátjává lett, megakadályozta a kiskorú gyerekek bevonását a mezőgazdasági munkába.⁴²

A Területrendezési Intézet a nyugati határ közelségére hivatkozva a Vas megyei kis települések, köztük a határ menti falvak el-sorvasztásáról döntött 1951-ben: „Mivel a megye településsűrűsége viszonyítva magas [sic!], továbbá a települések mintegy 97%-a 5.000-en aluli lakosú, ezért meg kell

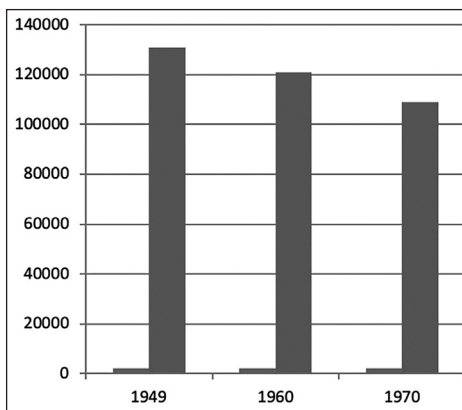
40 MNL VaML XXIII-700/a/762/1. Horvátlövő, 1956. április 15. p. 3.

41 MNL VaML XXIII-700/a/893/1. Vaskeresztes, 1959. július 19. p. 3.

42 MNL VaML XXIII-700/a/762/1. Horvátlövő, 1957. szeptember 22; MNL VaML XXIII/700/a/844/1. Pornóapáti, 1965. augusztus 22; MNL VaML XXIII-700/a/893/1. Vaskeresztes, 1967. június 18.

határozni az optimális településsűrűséget, az utóbbiak helyes lakóarányát, és ennek megfelelően a fejlődőképes településeket kiépíteni, míg a többit idővel elsorvasztani. A területrendezési osztály javaslata alapján az összes településekből, melyek száma 231, III. osztályú 226. Ebből fejlesztendő 60, az ezekkel egyesítendő[k] száma 18, míg 148 település elsorvasztandó.”⁴³ A központi kormányzat hasonló indoklással hagyta ki a megyét az 1950-es évtized ipari fejlesztéseiből: „Vas megyének az országos átlagnál kisebb mértékű iparosítását indokolja, hogy részben a megye meglévő ipara az országos átlagot meghaladja, részben pedig a nyugati határhoz közel fekszik.”⁴⁴

A kedvezőtlen életkörülményeknek, a beruházások és a munkahelyteremtés elmaradásának, továbbá a mezőgazdaság kollektivizálásának hatására Vas megye 1950-től jelentős népességkibocsátó térséggé vált. A lakosság számának csökkenése fokozottan megmutatkozott a határövezetben. A különleges közigazgatási státuszú térségbe tartozó 128 település népszámlálási adatait összegezve számszerűsíthető az elvándorlás: 1949 és 1970 között tízévenként átlagosan 10 ezer lélekkel, 1949 és 1960 között 9701 fővel, 1960 és 1970 között további 12 091 fővel csökkent a lakosság létszáma.

Demográfiai változások a nyugati határövezetben, 1949–1960–1970

43 Jegyzőkönyv a TERINT 1951. november 16-án tartott kollégiumáról, illetve TERINT Területrendezési Osztály Előterjesztés az 1953–54. évi országos ipar-telepítési terv kérdéseivel kapcsolatban. 1951. november 12. Ld. Germuska Pál: Egy harmonikusan fejlett város. Szombathely szerepe az állami és területfejlesztési politikában és az iparosítási programban 1945–1985. = Fejezetek Szombathely legújabbkori történetéből. Szerk. Feiszt György – Valuch Tibor. Szombathely, 2010. (továbbiakban Germuska, 2010.) 26. p.

44 Az MDP KV Titkársága 1953. április 22-én tartott ülésének jegyzőkönyve; Határozat a II. ötéves terv telepítési irányelveiről. Ld. Germuska, 2010. 31. p.

KNAPP ÉVA

A dömölki kegyszobor ábrázolásainak átalakuló ikonográfiája és történeti háttere

Celldömölk – egyik legkorábbi magyar nyelvű megnevezésével a „Dömölki mezőn lévő kis Mária Czell” – kegytárgya egyházi közvetítéssel került Magyarországra. A stájerországi Mariazell vallásos tiszteletben részesített, öltöztetett, 12. századi Szűz Mária a gyermek Jézussal szobrának mintájára készült, és az ahhoz érintett másolatot Koptik Odó¹ bencés szerzetes, dömölki apát hozta magával. Koptik Sankt Lambrechtből lépett át a mai Pannonhalma egykori bencés közösségébe, és 1739 elején Győrben áldották apáttá.

Az eleinte magántiszteletben részesített celli Szűz Mária-másolatnak Koptik a Magyarországra érkezése után kápolnát szeretett volna építtetni. Tervének megvalósításához a győri püspök adott engedélyt 1739-ben.² A dokumentumok tanúsága szerint az apát először a kemenesaljai Ság-hegyen létesített egy kis kápolnát („sacra cella”, *tholosz*, kör alaprajzú kupolás létesítmény), melyről azonban megnevezésén kívül nem maradt fenn pontosabb leírás vagy ábrázolás.³ E rövid idő alatt zarándokcellá vált épület későbbi bővítéséhez a területet birtokló

Erdődy család nem járult hozzá.⁴ Koptik ezért később – a középkori dömölki bencés templom felújítása helyett – a lakatlan apátság terület kisebb emelkedőjén készíttetett új, az előbbinél tágasabb kápolnát a Szűz Mária-szobornak – a Ság-hegyi építményhez hasonlóan saját költségén. Az ekkor már kultikus tiszteletben részesített kegytárgy itteni oltárra helyezése 1745. november 21-én, a „Szűz Mária bemutatása a templomban” ünnepen történt meg, a ceremóniát Zichy Ferenc győri püspök végezte körmenettel, zarándokok jelenlétében. Erről az eleinte egyszerű deszkakápolnáról és környezetéről (füves sánc kúttal, földbe ástott remeteséggel) fa- és rézmetszetes ábrázolások maradtak fenn, tovább építése és a dömölki Szűz Mária-zarándoklatok központi helyszíneként történő használata⁵ folyamatosnak tekinthető mindaddig, amíg ezzel a második kápolnával szemközt a mai templom csaknem kész épülete alkalmassá nem vált a kegyszobor elhelyezésére (1748. szeptember 15). A templom távoli modellként a mariazei kegytemplomot követi.

Koptik Odó apát a templom e harmadik, 18. századi dömölki egyházi létesítmény megvalósulása előtt évekkel körültekintően megtervezte a zarándokhely földrajzi környezetének kialakítását is. Ennek érdekében például már 1744-ben engedélyezte Óttinger nevű rokonának, hogy az akkori kápolna kö-

1 Tüskés Gábor – Knapp Éva: A barokk és a felvilágosodás között: Koptik Odó (1692–1755) = Történelmi Szemle, 1995. 1. sz. 69–81. p.

2 Pacher Donát: A dömölki apátság története. Bp., Szent István Társulat, 1912. (továbbiakban: Pacher, 1912.) 121. p.

3 Kelényi György: A celldömölki bencés kolostor és templom építéstörténete. = Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete. Szerk. Farbak Péter – Serfőző Szabolcs. Bp., Budapesti Történeti Múzeum, 2004. (továbbiakban Farbak–Serfőző, 2004.) 253–254. p.

4 Németh Ambrus: A pannonthalmi főapátság története. A magyar Szent-Benedek-Rend megerősödése és bukása az állami mindenhatósággal szemben, 1709–1802. Bp., Szent István Társulat, 1907. (továbbiakban: Németh, 1907.) 544. p.

5 Ez a kápolna a kegyszobor átvitele után Szent Anna titulust kapott, 1895-ben bontották le.

zelében vendéglőt építsen. Ugyanekkor az orvosi tudományokhoz értő János fráter a kápolna mellett remetéskedett, segítséget nyújtva a beteg zarándokoknak. 1747-ben, még a templom elkészülése előtt létrejött a vendégház is. Koptik elképzelése szerint az új templom környezetében ispotály is épült, a magasabb rangúaknak húsz szobával, az alacsonyabb rangúaknak pedig folyosók és más fedett hajlékok álltak rendelkezésre. 1749-ben a templommal és kolostorral együtt mindez nagyjából elkészült, és az újonnan létrejövő településen 1750-ben már több fogadó is működött.⁶ A formálódó kegyhely kultuszának kialakulásában több tényező játszott szerepet, így például az az 1745-ben kiadott győri püspöki körlevél, amely felhívta a papság figyelmét, hogy a sáskajárás megszüntetése érdekében minél többen zarándokoljanak el Dömölkre.⁷ Ugyanebben az évben március 22-én a kegyhely olyan búcsúengedélyt kapott XIV. Benedek pápától, mely az év bármely napjára szólt, és teljes búcsút biztosított egyszer egy évben az oda zarándoklóknak.⁸

1748. szeptember 15-én, Szűz Mária névnapján a dömölki kegyszobrot „győzelmi körmenet”-ben vitték át az újonnan elkészült templomba. Ennek leírását egy Bécsben és egy Győrben megjelent, azonos főcímű (*Hoch-eyerliche Übersetzung [...]*), de eltérő tartalmú kiadvány őrizte meg.⁹ A bé-

csi nyomtatvány szerint a *processio* során a géniusok és Szűz Mária között „párbeszéd jött létre”, kérve a kegyszobrot, hogy engedje áthelyezni magát az új templomba: a kérés és a válasz ötször ismétlődött, az *Énekek éneke* részleteivel adták elő.¹⁰

A kegyhely kezdeti történetének e rövid és nagyon vázlatos áttekintése alapján elmondható, hogy Koptik Odó mintegy tíz év alatt egy gyorsan kedveltté vált búcsújáráshelyet szervezett meg. A templomnak 1750-ben saját zenekara is létesült, ekkor Koptik tizenkét zenész és énekes novíciust vett fel a zarándokhely szolgálatára, akik azonban még ugyanebben az évben az apát Göttweigbe költözésével távozni kényszerültek.¹¹ A kultusz felívelését és kiteljesedését a Sajghó Benedek (1690–1768) főapát és Koptik apát között kiélesedett viszály némileg megakasztotta, majd a bencés rend feloszlása évtizedekre gátolta, ugyanakkor a zarándoklatok napjainkig folyamatosak.

A dömölki apátság történetével,¹² a kiscelli búcsújárással és alapvető forrásaival, köztük mindenekelőtt a mirákulumtörténetekkel szaktudományos munkák sora foglal-

6 Pacher, 1912. 211. p., 243. p., 277. p., 279. p.
 7 Piszker Oliver: Barokk világ Győregyházmezgyében Zichy Ferenc gróf püspöksége idején, 1743–1783. Pannonhalma, 1933. 33. p.
 8 Jordánszky Elek: Magyar Országban, 's az ahoz tartozó Részekben lévő bődögságos Szűz Mária kegyelem' képeinek rövid leírása, Posonban, 1836. Reprint, Bp., Akadémiai Kiadó, 1988. 83. p.
 9 Hoch-eyerliche Übersetzung Der Wunderthätigen Mutter Gottes Dömelkh, Von der hölzernen Capellen In Die neue Kirchen, Anno 1748. den 15. September An dem Glorreichen Nahmens Tag Mariae, Raab, G. J. Streibig 1748; Hoch-eyerliche Übersetzung Des Gnaden- und Wunder-reichen Bilds Ma-

riae von Dömelk, Aus der Hölzernen Capellen In die Neu-erbaute Zierliche Kirchen, Welche Den 15. September Anno 1748. [...] An Glorreichen Namens-Fest Mariae, [...] ist vollbracht worden, Wienn, J. Th. Trattner, 1748; vö., Compendium Historicum [...]. Oedenburg, J. J. Siess, 1749, és Pacher, 1912. 250–251. p. (Pacher a győri nyomtatvány egy töredékes példánya alapján a körmenet útvonala mentén elhelyezett húsz, a dömölki csodákra emlékeztető feliratos oszlopot említett meg).
 10 Vö. Tüskés Gábor: Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében. Bp., Akadémiai Kiadó, 1993. (továbbiakban: Tüskés, 1993.) 162–163. p.
 11 Pacher, 1912. 269. p. Hasonló zenekar Bodajkon működött 1758-tól.
 12 Pacher, 1912.

kozott.¹³ Egy, a magyarországi zarándokhelyek 17–18. századi kisgrafikai ábrázolásait elsőként bemutató forráskiadványba összesen tizenöt celldömölki búcsús kép került be,¹⁴ melyek száma időközben jelentősen tovább bővült. A hosszabb idő óta Dömölkre irányuló kiterjedt tudományos érdeklődés ellenére mindmáig elmaradt a kegyhely sokszorosított grafikai ábrázolásainak ikonográfiáját aprólékosan és árnyaltan áttekintő, alakulását, változását részletező vizsgálata. Az 1745-től a második világháború végéig készült, az eddig ismerteket jelentős mértékben kiegészítő több mint száz, a dömölki Szűz Mária-kultuszt reprezentáló, különféle technikákkal megvalósított sokszorosított grafika jelen –terjedelmi okokból szükségszerűen kivonatos és vázlatos¹⁵ – elemzése a zarándokhely eddigi vizsgálatának látóhatárát kívánja tovább szélesíteni, kiegészítve azt korábban figyelembe nem vett képtartalmak sajátosságaival.¹⁶

- 13 Ld. Tüskés, 1993. Tüskés Gábor – Knapp Éva: Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században. Források, formák, közvetítők. Bp., Osiris Kiadó, 2001.; Farbaký–Serfőző, 2004.; Knapp Éva – Tüskés Gábor: Populáris grafika a 17–18. században. Bp., Balassi Kiadó, 2004. Tudományos munkákból építkező ismeretterjesztő kiadvány: Soós Sándor – Soósné Veres Rózsa: Kismáriacell. Celldömölk búcsújáró helye. Celldömölk, Nagybaldogasszony Plébánia, 2012.
- 14 Szilárdfy Zoltán – Tüskés Gábor – Knapp Éva: Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről. Bp., ELTE Egyetemi Könyvtár, 1987. (továbbiakban: Szilárdfy–Tüskés–Knapp, 1987.) Nr. 61–76.
- 15 A dömölki sokszorosított grafikák katalogizálása folyamatban van, tervezve egy, a képekkel együttes monografikus közlést.
- 16 A máig érvényes összegző megállapítás szerint a celldömölki kegyzobrot mindenkor felöltötött formában ábrázolták. Vö. Szilárdfy–Tüskés–Knapp, 1987. 38. p.

Ikonográfiai változatok Koptik Odó haláláig (1755)

A dömölki kegyzobor „szerencsés” („de fortuna”) díszítő jelzője (*epitheton ornans*) a jelenlegi ismeretek szerinti három legkorábbi ábrázoláson található meg, melyek közül ma kettő ismert.¹⁷ A harmadik ismeretlen, minden valószínűség szerint 1747–1748 fordulóján megjelent metszetről, az őrzőhely megnevezése nélkül Pacher Donát adott hírt, mely szerint a Zichy Ferenc győri püspök által 1745. november 7-én kiadott, a nyilvános kultuszt engedélyező latin nyelvű dekrétum szövegének nyomtatásban¹⁸ közölt, *Bischöflicher Decret [...]* kezdetű német fordításán egy dömölki kegyzoborról készült rézmetszet látható, alatta a „De bona fortuna” felirattal.¹⁹

Az epitheton hátterét a szakirodalom eddig nem vette szemügyre, érdemesnek tűnt utánajárni. A legkorábbi, 1744–1745-re datálható szentképről (talán szentképekről) szó esik Dombi Mihály győri kanonok 1745. október–novemberben kelt, a dömölki apát-ról és a Dömölkön történt eseményekről beszámoló, Koptik apát ellen vádaskodó iratában.²⁰ Dombi véleménye, hogy az első kápolna (az említett tholosz) engedély nélkül jött létre, és ugyancsak a felsőbbség hozzájárulása nélküli az az apát által osztogatott

- 17 1. Tudományos munkában eddig közöletlen, 1744–1745-re datálható német–latin feliratos szentkép: magántulajdonban, további példánya Piarista Múzeum, Budapest, leltári szám 2018.079.1.P, utóbbi megtalálható: https://mandadb.hu/tetel/722717/A_celldomolki_kegyzobor_metszetabrazolasa (Megtekintve: 2024. április 15.) 2. Magyar feliratos 1745-re datálható rézmetszet: Szilárdfy–Tüskés–Knapp, 1987. Nr. 61.
- 18 A dekrétum kinyomtatására Zichy püspök 1747. december 31-én adott engedélyt Koptik Odónak. Pacher, 1912. 226. p.
- 19 Pacher, 1912. 253–254. p.
- 20 Pacher, 1912. 221. p., 253. p., és Oklevéltár nr. 70., 527–530. p.

szentkép, melynek felirata „Sancta Maria in cella de bona fortuna, hodie miraculismaximis in Hungaria et dioecesi Jaurinensi inclarescens”.²¹ Ez a szöveg csaknem azonos a már említett szentképen olvashatóval²² (1. kép), ami arra utal, hogy egyidejűleg több hasonló kép is készülhetett. A fennmaradt rézmetszeten architektonikus keretben feliratos posztamens fölött felhőkön lebeg a felöltöztetett szobor, két angyal éppen megkoronázza Szűz Máriát. Ez a keretezés és a posztamens egyedülálló minden további dömölki sokszorosított grafikához képest, ami alapján talán nem téves az a feltetelezés, hogy ez az első nyilvános, Ság-hegyi kis kápolnabeli elhelyezéssel áll kapcsolatban.

Dombi irata előtt (1745. június 22.) Stehenics György *vicarius generalis* magyar nyelven értesítette a győri püspököt az általa Koptik jelenlétében lefolytatott dömölki vizsgálatokról. A jelentésben nem az őrzési helyre („cella”), hanem a kegyszoborra vonatkozik a szerencsés kifejezés: „A képek pedig a neve Beata Virgo Maria de bona fortuna in campo Dömölkiensi, adgyon az ur Isten jó szerencsét tehát mindnyájunknak ezen nagy anyánk esedezése által, ezt a nevet Rómából atták.”²³ Ismeretes, hogy Koptik 1739. őszől gróf Apponyi Lázár két fiát kísérvé tartózkodott Rómában, a celli szo-

bormásolat őrzési helye ekkor a Ság-hegyi kis kápolna volt, és Koptik apát is – Stehenicsnél korábban – magát a „cellá”-t nevezte meg a „jó szerencséről”,²⁴ s az epitheton innen, az őrzési helyről tevődhetett át a szoborra.²⁵

Honnan származik a „de bona fortuna” jelző? Itáliára, és a Stehenicstől említett római eredetre utal például az az adat, amely szerint pápai engedéllyel megkoronázott (1636. január 17.) „della Fortuna” Szűz Mária kegyeszobor ismert Genovából, melyet máig a Chiesa dei Santi Vittore e Carlóban őrznek.²⁶ Ugyanakkor Koptik Rómában megismerhette Maximilian van der Sandt (1578–1656) jezsuita szerző több mint hatszáz oldalas *Sancta Maria de Bona Fortuna: Sodalitat B. V. M. Coloniae* (Köln, Kalcoven, 1644) című munkáját is egy kölni vallásos társulatról, melynek nevét adó ezüstszobrát a kölni Szent Orsolya-templom oratoriumában őrizték. Magyarországon sem volt ismeretlen ez a Szűz Mária-titulus, Esterházy Pál *Litaniae ad Beatam Virginem Mariam, per totius mundi miraculosas imagines divisae [...]* (Bécs, L. Voigt, 1697) című munkájában két „de Fortuna”, illetve „de bona Fortuna” csodatévő Mária-szoborról tesz említést (34, 87). Koptik ezeket, és hasonló további adatokat ismerhetett, melyek mo-

- 21 Dombi szerint jobb lenne a „Sancta Maria, mater admirabilis” megnevezés; nyomatékosan utal egy általa ismert bécsi kocsómára, melyet a szerencséről neveztek el, s így szerinte ez a kifejezés nem illendő Szűz Máriára. Pacher, 1912.; Oklevéltár 70, 528–529. p. A felirat Pacher fordításában: „Szent Mária a szerencsés czellában, mely most a legnagyobb csodákkal tündöklék Magyarorszában, a győri egyházmegyében”. Pacher, 1912., 221. p., vö. 253. p.
- 22 „S. Maria in Cella de bona Fortuna hodie miraculis plurimis in Hungaria et Diaecesi Jaurinensi inclarescens” – fölötte német felirat: „Das Wunderthätige Gnadenbild MARIA Zell zu Dömelck in hung.”
- 23 Pacher, 1912.; Oklevéltár nr. 69, 526–527. p., itt: 527. p.

- 24 Koptik 1745. április 23-i, Sajghó főapáthoz címzett levelében olvasható: „Anno 1739. erecta est cella Sanctae Mariae de bona fortunai in campo Dömölkiensi” idézi Pacher, 1912. 123. p.
- 25 Sajghó főapát panaszában megemlíti, hogy 1747-ben Bécsben árultak egy „sub titulo miraculorum Cellae de bona fortuna” (a szerencsés Cell csodái) című kiadványt, melynek elkobzását kérte a bécsi bíboros érsektől, aki ezt teljesítette. Pacher, 1912, 271. p.
- 26 Tommaso Lorenzo Zignago, Brieve notizia del successo per cui la chiesa parrocchiale di S. Vittore Martire eretta in Genova, abbia poi acquistata in Titolare la Vergine Madre sotto la invocazione di Madonna della Fortuna, dedicata alla nobilissima dama signora Maria Maddalena Durazza, Genoa, Bernardo Tarigo, 1757.

tiválták a dömölki szobor egyedi, azt a mariazelli eredeti kegyszobortól elkülönítő megnevezésre.²⁷

A másik, szintén kétnyelvű feliratos „szőröncsés” jelzőt tartalmazó, a hátoldalán a tisztítótűzben szenvedő lelkeket ábrázoló dömölki szentkép 1745 körül készülhetett, mivel rajta a háromtornyúra tervezett templom homlokzati ideálképe és melléképületeinek egy része látható, fölötte felhőkön a baldachin alatt elhelyezett megkoronázott kegyszoborral, melyet két bibliai idézet tartalmazó feliratos írásszalag övez („Salvasti nos de afflictione Pr. 43 v. 8 / Salvabit infirmum Jac I. v. 15” [valójában: Jac. 5,14–15]).²⁸ Ezen a szentképen alul a latin és magyar felirat szövege a következő: „S. Maria Zell zu Dömölck in Hungarn. Dömölki mezőn lévő szőröncsés kiss Maria Czell.”

Miután ezeket az első, az új búcsújáráshelyet egyedivé tevő epithetont felkínáló ábrázolásokat Sajghó főpát értetlenül fogadva elutasította, terjesztésüket betiltatta, és a meglevő példányokat megsemmisítette, Koptik Odó a győri püspök dekrétumát (1745. november 7.) a kegyszobor csodatévő voltáról²⁹ hírlevéllé szerkesztve, azaz további információkat fűzve hozzá, több változatban megjelentette. Erre alkalmat biztosított a kegyhely középkori előtörténetét Esterházy Pál nyomán³⁰ 1746-ban ünneplő háromszáz éves jubileum. A képekkel is illusztrált, valószínűleg 1746–1748 között megjelent latin

nyelvű hírleveles dekrétumismertetőkből kettő ismert,³¹ a felöltötött és megkoronázott kegyszobor ezeken környezetének ábrázolása nélkül jelent meg. A rézbe metszett változaton³² az oklevél szövege alatt négysoros tudósítás olvasható a kegyszobor tanúk által látott és megvallott elváltozásairól (arcát mozgatta, szemét kinyitotta, sírt, fejét meghajtotta, stb.),³³ valamint a különféle betegségekéből való csodás gyógyulásokról. A fametszettel díszített hírlevélre³⁴ két lebegő angyal által egy-egy nyíló rózsaszálat Szűz Mária felé nyújtó kegyszobor képe került. Ez a fametszet 1746-ban megjelent a jelenleg ismert legkorábbi, pontos megjelenési adatokat tartalmazó német nyelvű celldömölki ponyvanyomtatványon is,³⁵ majd feltűnik ismét a század második felében.³⁶ Ugyanebből az évből ismert egy másik dömölki fametszettel díszített ponyvanyomtatvány is, valószínűleg ugyancsak Sopronból, Philip Johann Rennauer nyomdájából.³⁷ Utóbbin

27 Mindezt sem Sajghó főpát, sem Dombi győri kanonok, úgy tűnik, nem ismerte fel.

28 Ugyanez a két idézet olvasható egy 1750-ből származó celldömölki fogadalmi olajképen is, melyet a felsőőri Krautsack György és felesége adományozott: „Salvasti nos de afflictione Pr. 43. V. 8. Salvabit infirmum Jac. I. V. 15. Ex voto Georg Krautsack Lederer Meister, in der Obern Wardt, und Elisabetha seine Ehwürthin Samentlich hierher 17verlobt50”.

29 Ennek a ténynek a nyilvános kihirdetése 1745. november 21-én volt.

30 Esterházy Pál, Mennyei Korona [...], Nagyszombat, Akadémiai nyomda, 1696, 125 (nr. CXLVII, Dömölck)

31 Készült belőle magyar nyelvű változat is, de kép nélkül.

32 Közölte Pacher, 1912. 229. p.

33 A dömölki legendaanyagban a kegyszobor kápolnában történt elhelyezése után megfigyelt, a „nagy” mariazellihez hasonló csodás elváltozásai a legendafiláció elemei.

34 A püspöki dekrétum után „Memorabilia Historica S. Loci Dömelkiensis” címen 16 pontba foglalt tudósítás olvasható.

35 Vier schöne neue Marianische Wahlfahrts-Lieder von dem Wunderthätigen Gnadenbild klein Maria-Zell zu Dömelkh, Oedenburg, J. Ph. Rennauer, 1746; vö., Adalbert Riedl – Karl M[agnus] Klier: Flugblattdrucke aus dem Burgenland, Eisenstadt, Burgenländisches Landesmuseum, 1958. (továbbiakban: Riedl–Klier, 1958.) 24 (Nr. IV).

36 Riedl–Klier, 1958. 34 (Nr. LXII).

37 Drey ganz neue Marianische Wohlfahrts-Lieder, von dem neu-erfundenen Gnaden-Bild Klein-Maria-Zell, zu Dömelkh in Hungarn, [Oedenburg, J. Ph. Rennauer], 1746.; vö., Riedl–Klier, 1958. 24. p. (Nr. V). Feltehetően 1746-ban jelent meg ugyanezzel a fametszettel Sopronban a Vier ganz neue Marianische Wohlfahrts-Lieder von dem Neu-erfundenen Gnaden-Bild Klein-Maria-Zell, zu Dömelkh in Hungarn, Oedenburg, [ny. n.], 17?? című ponyva is, Riedl–Klier, 1958. 25. p. (Nr. VI).

az angyalok által megkoronázott kegyszobrot négy oldalról az „Imgefähren / Leibs und Seel / sey mein Hülf / Maria Zell” felirat övezi. Ezeket a fametszeteket a 18. században később is használták,³⁸ és ugyanekkor megjelentek a stájerországi Mariazellhez tartozó ponyvákön is.³⁹ Minden valószínűség szerint az utolsó, egyben leghosszabb (négy kettedrét formátumú oldal) latin nyelvű, képpel díszített dömölki hírlevél a győri püspöki dekrétum megjelenését követően elrendelt kánonika vizitáció (1745. november 17.) lefolytatása után készült. A *Synopsis historica* [...] cím alá helyezett fametszet a baldachin alatti kegyszobrot környezetével, a földszáncal határolt második kápolnával együtt mutatja be, felirata a „S: Maria Zell zu Dömölc”,⁴⁰ és a vizsgálat eredményeit hetvenöt pontba rendezve tartalmazza. Mivel ez a hírlevél az 1745. évi zárandokok számát háromszázezerben, az 1746. évit pedig négyszázezerben határozza meg, és az utolsó pontban Batthyány Lajost, Vas vármegye főispánját (1727–1762) még kancellárként (1733–1746) és nem nádorként említi, 1746-ban készülhetett.

További, 1746–1750 között használt, egyedivé nem tett, kizárólag feliratok révén elkülöníthető ábrázolástípus a nyíló virágban elhelyezett felöltöztetett dömölki kegyszobor. „Nagy” Mariazell vonatkozásában ismert például egy ilyen, Szűz Mária jerikói rózsza epithetonjára utaló, finoman kidolgozott, de szignálatlan rézmetszet,⁴¹ mely elő-

képül szolgálhatott a „Kauperz sc. Graecij” szignálású, Dömölköt megnevező, a kegyszobrot rózsavirágban ábrázoló szentképnek.⁴² A képtípus további dömölki változata az a közöletlen rézmetszetes szentkép (2. kép), melyen a kegyszobor egy stilizált gyógynövény virágának kelyhére került, itt Szűz Mária glóriáján a „Salvabit infirmum-Jac: 5. v 15” (gyógyítja a beteget), a kép alatt pedig a „Das Marianische Gnaden Bild Maria Zell zu Dömelck in Hung.” felirat olvasható.⁴³

A kegyhelyet bemutató, valószínűleg Koptik Odó által tervezett vagy támogatott,⁴⁴ az 1750 körüli időszakra datálható ábrázolásokhoz sorolható egy újonnan feltűnő motívummal egyedivé tett ábrázolástípus is. Ezen a baldachinos kegykép alá a minden valószínűség szerint Koptik által tervezett dömölki apátsági fantáziacímer került, melynek

42 Szilárdfy–Tüskés–Knapp, 1987. Nr. 63, felirata: Abbildung des miraculösen Gnadenbilds Maria Zell zu Dömelck.

43 Magántulajdonban.

44 Az anonim Koptikhoz kapcsolható nyomtatványokból, szentképekből Pacher tizenegyet sorol fel: Decretum episcopale... dömölki képpel a közepén, és történeti jegyzetek a végén (1745. nov. 17.) fél ív egyik oldalán; Decretum episcopale... dömölki képpel fél ív mindkét oldalán; Synopsis historica... dömölki képpel egész ív négy oldalán; Rövid historiában... fél ív mindkét oldalán; Compendium historicum... Oedenburg, 1749, 8r, 108 lap; szentkép, a dömölki Mária alatt az apátság ideálképe, felirata: „Gnadenreiche Mirackel Bildtnus zu Klein Maria Zell bey Demög Hungarian” 8r, egyik oldalán; Historische Nachricht von dem Ursprung... des alten und neuen Gnaden-Orths zu Dömelckh, 4r, 8 lap; Hochfeyerliche Übersetzung... Raab, Streibig, (1748), 4r, 8 lap; szentkép a kegyszoborral, felirata „Sancta Maria in cella de bona fortuna, hodie miraculis maximis in Hungaria et dioecesi Jaurinensis inclarescens”; Bischöflicher Decret, képpel, melynek aláírása: „De bona fortuna”; Ismeretlen című magyar nyomtatvány, Győr, 1748 – tartalma: énekek, imádságok, történeti jegyzetek. Kilencet leír: Németh, 1907. 560–561. p. További kettőt leír: Pacher, 1912. 253–254. p.

38 Így például 1755-ben Sopronban. Riedl–Klier, 1958. 25. p. (Nr. VIII); majd 1780-ban (Riedl–Klier, 1958. 27. p. [Nr. XVIII]) és 1780 körül ugyanitt (példány: Országos Széchényi Könyvtár Pny. 2984).

39 Vö. Riedl–Klier, 1958. 57. p.; korábban ismeretlen és közöletlen ponyván: Drey neue Zeller-Lieder [...], Oedenburg, ny. n., 1801. Magántulajdon, Borda Lajos gyűjteménye.

40 Közölve, tévesen 1745-re datálva: Farbaký–Serfözó, 2004. 242. p.

41 A közöletlen szentkép felirata: Abbildung des Miraculösen Gnaden Bilds Maria Zell in Steijermarck; őrzési helye: Stiftarchiv Lilienfeld, Sammlung P. Fitz.

közölt⁴⁵ és eddig közöletlen⁴⁶ (3. kép) változata egyaránt ismert. Ugyanez a címer – párba állítva Magyarország címerével – látható azon a nagyméretű dömölki látképen is, melyet valószínűleg Thomas Bohacz bécsi rézmetsző készített, feltehetően 1752. évi dömölki zarándoklatát követően.⁴⁷ Ennek a képtípusnak ismert olyan közöletlen változata is, melynek rézlemezeről – valószínűleg ismét Sajghó főapát tiltakozása nyomán – eltávolították a fantáziacímert.⁴⁸ (4. kép)

Képtípusok Koptik Odó halála (1755) után a bencés rend feloszlatásának dömölki kihirdetése (1787. január 24.)

Több olyan dömölki ábrázolás ismert, melyről nehéz lenne eldönteni, hogy készítésükhez hozzájárult-e, és milyen mértékben Koptik invenciója. Valószínű, hogy Gött-

weigben élve az alábbi, évszámokkal nem jelzett képtípusok már kevéssé köthetők a nevéhez. Ilyenek mindenekelőtt a csodás gyógyulásokra utaló, fogadalmi tárgyakkal keretezett⁴⁹ vagy beteg zarándokokat megjelenítő,⁵⁰ felirataikban Dömölköt megnevező változatok, melyekhez a stájerországi Mariazell sokszorosított grafikái szolgáltak előképül.⁵¹ A fogadalmi tárgyakkal keretezett szentkép további variánsa a század második felében megjelent, „nagy” mariazelei mintára készült dömölki rézmetszetes gyónócedula.⁵²

Egy másik típus a kegyszobor alatt rokkokó keretezésben mutatja be részben ideálképelemekkel⁵³ vegyítve a Szent Anna-kápolnát, a kegytemplomot, a kolostort és a zarándokokat fogadó építményeket. Ez a variáns ismert és közölt változatain⁵⁴ kívül látható például egy közöletlen, segítségért fohászkozó gráci magyar nyelvű imalapon (5–6. kép) is.

A két további, 1755 körüli új variáns egyikére, egy egylevelés ponyva imalapnyomatvány közepén az üresen hagyott részre – ismeretlen okból – akvarell készült a dömölki baldachinos kegyszoborról, alatta egy kezdetleges kálváriával.⁵⁵ Ismeretes, hogy a dömölki kálvária és szentsír a kegytemplom keleti végénél 1755 körül épült fel, az 1751-ben Dömölkre települt Liptay János, a baranyai ezred nyugalomba vonult ezredese jóvoltából. A másikat Thomas Bohacz szignálta Bécsben, itt a baldachinos kegyszobor alá Magyarország címere került.⁵⁶

45 Szilárdfy–Tüskés–Knapp, 1987. Nr. 62.

46 Magántulajdon, Borda Lajos gyűjteménye.

47 Koptik Dömölkéről való távozása után (1750) Bécsben időzött, itt ismerkedhetett meg Thomas Bohacz rézmetszővel, aki 1752. március 27-én érkezett Dömölkre, ahol tíz napig időzött, majd 1752. szeptember 26-án csodás gyógyulásáról küldött bizonyítványt. A nagy méretű szignálatlan rézmetszet csak részben tekinthető ideálképpnek, amit az ábrázolásnak a dömölki szentképanyaggal (Szilárdfy–Tüskés–Knapp, 1987. Nr. 61–76.) történő összevetése bizonyít. Nagyonbízott egy már megvalósult állapotot tükröz, amit a metsző csupán kismértékben egészített ki Koptik elképzelései szerint. Tüskés, 1993, 144–145. p. Különméle datálásokkal (1747 körül, 1750 körül, 1752) közölve például Farbaky–Serfőző, 2004. 254. p., 255. p.

48 A mindkét oldalán nyomott szentkép egyik oldalán a dömölki kegyszobor, a másikon Szent István király látható, amint a földgömbön ábrázolt Magyarországot és a királyi felségjelvényeket felajánlja Szűz Máriának. Utóbbi rézmetszet előképül szolgált a letenyei plébániatemplom Szent István mellékoltára képehez, közölve Knapp Éva: „Gyönyörű volt szál alakja”. Szent István király ikonográfiaja a sokszorosított grafikában a 15. századtól a 19. század közepéig. Pótlások (új ábrázolások, adalékok és javítások). = Művészettörténeti Értesítő, 2022. 2. sz. 277–296. p., 286–287. p. Nr. 97a.

49 Közölve például Farbaky–Serfőző, 2004. 256. p.

50 Közölve például Szilárdfy–Tüskés–Knapp, 1987. Nr. 67.; Farbaky–Serfőző, 2004. 370. p.

51 Vö. Farbaky–Serfőző, 2004. 369–370. p.

52 Szilárdfy–Tüskés–Knapp, 1987. Nr. 75.

53 Ilyen mindenekelőtt a kegytemplom meg nem valósult harmadik tornya.

54 Németh, 1907. 560–561. p.; Szilárdfy–Tüskés–Knapp, 1987. Nr. 66.; Farbaky–Serfőző, 2004. 513. p. (tévesen 1740 körülré datálva).

55 Közölve Farbaky–Serfőző, 2004. 475. p.

56 Közölve Szilárdfy–Tüskés–Knapp, 1987. Nr. 64.

Az utóbbi változat közkedvelt ábrázolás lett, évtizedeken át Dömölk olyan egyedi jelképének tekinthető, mely elkülönítette „Nagy” Mariazelltől: 1770 körül szentképeken,⁵⁷ majd 1782-ben,⁵⁸ továbbá a 18. század második felében eddig közöletlen,⁵⁹ (7. kép) és közölt magyar,⁶⁰ valamint egymástól eltérő német szöveggel⁶¹ megjelent ponyvanyomtatványokon egyaránt megtalálható.

Ebben az időszakban jelentek meg a kegyzoborról korábban nem használt, erősen stilizált, elnagyolt fametszetek is, így például egy 1756-ban Győrben, majd ismeretlen helyen és nyomdában 1768-ban megjelent ponyván.⁶² (8–9. kép)

1760 után válik szembeűnővé az a gyakorlat is, hogy a „Nagy” Mariazellről készült rézmetszetek dömölki előképfunkciója megváltozik, ezek az ábrázolások változatlan formában jelennek meg Celldömölk feliratú („Gnadenreiche Mirackel Bildtnus zu klein Maria Zell bey Demög Hungariae”) szentképen is.⁶³ Egy újabb, a század végére, de még a felosztás előtti időre datálható, aprólékosan kidolgozott fametszetes szent-

képen látható megoldás a kegytemplommal és annak korabeli környezetével együtt mutatja be a kegyzobrot, a lap hátoldalán magyar nyelvű imádsággal (*Bóldog ki-múlásért az Isten Annyához*).⁶⁴

A fenti időszak ikonográfiájára ugyanakkor jellemző az is, hogy a régebbi megjelölések kedveltek maradtak, együtt adathatók az újabbakkal, így például mindenekelőtt a baldachinos szentképvariánsokkal.⁶⁵

Újabb képvariáns a bencés rend újjáalapítása után (1802)

A bencés rend felosztása nagyobb törést jelentett a kegyhely és a róla készült ábrázolások történetében, mint Koptik Odó eltávolítása. A rend újjáalapítását követően a szerzetesi létszámihiány miatt harminc évig, 1832-ig nem volt apátja Dömölknek, és a kegyhely életvitelét is újra kellett szervezni.

A 19. század közepéig az évszámmal jelzett vagy történeti adatok segítségével viszonylag pontosan datálható új ábrázolások száma egyetlenegyre csökkent. Ezen – az egyik gondolatmenet szerint – a feltehetően 1828 körül a pozsonyi Bucsánszky Alajosnál megjelent⁶⁶ fametszetű szentképen a kegyzobor alatt Szent Benedek és Szent

57 Például Szilárdfy–Tüskés–Knapp, 1987. Nr. 74. (német felirattal); Szilárdfy Zoltán: A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből I., 17–18. század, Szeged, Néprajzi Tanszék, 1995, Nr. 600 (magyar felirattal).

58 Riedl – Klier, 1958. 28. p. (Nr. XXI).

59 Három Uj Istenes Kis-Czelli énekek [...], Nyomtatott ebben az Esztendőben [H. n., ny. n., é. n.] Magántulajdon, Borda Lajos gyűjteménye.

60 Szép négy énekek Mária-czelli szűzrül [...], Sopron, [ny. n., é. n.] ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, I 14/8r/8.

61 Riedl–Klier, 1958. 32. p. (Nr. LIV); 33 (Nr. LX); 34 (LXV); Farbaky–Serfőző, 2004, 478. p.; Drey neue Geistliche Lieder [...], Oedenburg, ny. n., é. n. (Országos Széchényi Könyvtár Pny. 5.731).

62 Szép két új Kis-Mária-Czelli énekek [...], Győr, Streibig Gergely János, 1756, Magántulajdon, Borda Lajos gyűjteménye; Sok Tsudákkal Tündöklő Dömölki Bóldogságos Szűz Képéhez való ájtatos imádság [...], [H. n., ny. n.], 1768, Magántulajdon, Borda Lajos gyűjteménye.

63 Például Szilárdfy–Tüskés–Knapp, 1987. Nr. 68.

64 Szilárdfy–Tüskés–Knapp, 1987. Nr. 76.

65 Például Szilárdfy–Tüskés–Knapp, 1987. Nr. 69.; Nr. 70.; Nr. 71.; Nr. 72. (magyar imádsággal, hátoldalán a stotzingi kegyzobor horvát nyelvű imádsággal).

66 Bucsánszky Alajos 1828-tól adatható olyan pozsonyi könyvkötőként, aki kereskedéssel is foglalkozott. Pozsonyi nyomdász tevékenységének kezdete pontosan nem ismert, kiadványait Kovács I. Gábor 1830-tól („Bucsánszky Alajos sajátja” jelzéssel) ismeri. Kovács I. Gábor, Bucsánszky Alajos útja a kalendárium- és ponyva-tömegtermeléshez, Magyar Könyvszemle 101 (1985), 1, 1–17, 2–3. A Clavis Typographorum Regionis Carpathicae, szerk. V. Ecsedy Judit, Bánfi Szilvia adatbázis szerint Bucsánszky Alajos 1836–1847 között volt pozsonyi nyomdatulajdonos. [Http://typographia.oszk.hu/html_clavis/hun/egyszeru.php](http://typographia.oszk.hu/html_clavis/hun/egyszeru.php) (Megtekintve: 2024. április 15.).

István király mutat be hódolatot Szűz Máriának. A kétféle, német és magyar felirattal ismert („Die heil. Jungfrau Maria in Klein-Cell”, „Boldogságos Szűz Mária Kiczelben, v. is Dömölkön”) kép hátoldalán a kegyhely történetének rövid bemutatása olvasható. Az ábrázolás gyakran feltűnik az 1847–1878 között Pesten nyomtató Bucsánszky Alajos vallásos kiadványaiban, ismert kézzel színezett szentképváltozata is.⁶⁷ A Bucsánszky nyomdavállalkozást folytató Rózsa Kálmán és neje is használta a fenti kompozíció litografált változatát, így például 1884-ben a *Nagy-Mária-czelli utitárs* című kiadványban a címlap után – jöllehet, ez az illusztráció a dömölki kegyképet és nem a „nagy” mariazellit mutatja be. A kompozíció hosszú életét jelzi, hogy az 1860–1921 között tevékeny Bartalits-féle nyomda kiadványaiban is megtalálható – függetlenül az ikonográfia dömölki vonatkozásától például egy vasvári kegyhelyre „szabott” ponyvanyomtatványban.⁶⁸ Lehetséges az is, hogy ennek a képi összeállításnak az ismeretében készült az a negyedréti alakú, Bécsben Dorneck által szignált rézmetszet, mely Jordánszky Elek *atlas marianus*-ában jelent meg 1836-ban.⁶⁹

Ugyanakkor – egy másik, szintén releváns gondolatmenetet követve – az sem zárható ki, hogy a Jordánszky Elek megrendelésére dolgozó Dorneck Jordánszky környezetéből kapott rajzos vázlatot az elkészítendő dömölki illusztrációhoz. Ha így lenne, Dorneck rézmetszetét másolta to-

vább Bucsánszky Alajos, és alakította szentképpé. A Bucsánszky – Dorneck közötti elérés eldöntéséhez újabb, jelenleg hiányzó, biztos adatok ismeretére lenne szükség.

Ugyanebből az időszakból mindössze két további dömölki változat ismert, mindkettő gyónócédula, és egyik sem közvetít új képi tartalmat. A latin feliratos rézmetszetes variáns a 18. századi hasonló gyónási tanúsítványt másolja,⁷⁰ míg a magyar feliratos litografált változat szintén egy, az előző évszázadban divatba jött baldachinos kegyképet ismétel meg azzal az eltéréssel, hogy a kegykép alatt nem a magyar címer, hanem egy stilizált korona látható.⁷¹

1850 előtt több, a kegyhelyet bemutató olyan kiadvány jelent meg, amelyben nem kapott helyet ábrázolás.⁷² Ismert olyan nyomtatvány is, melyet a dömölki kegytárgy helyett egy boldogasszonyi fametszettel illusztráltak.⁷³

Ez a szűkösség jellemzi a következő mintegy száz évet is, azaz a modern ofsetnyomtatást megelőző sokszorosított grafikai eljárásokkal készült kiscelli képeket. Új kompozíciót mindössze egy metszet közvetít, az a negyedréti formátumú fametszet,

67 Utóbbi az OSZK Szentképgyűjteménye őrzi az 582/157/76 gyarapodási számon.

68 Hat igen szép ének a vasvári szent helyen Nagyasszony napjára, [nr.] 276, kiad. Kovács Géza. Bp., Bartalits Imre, [1895?], OSZK Pny. 2.109.

69 Jordánszky, 1836 (reprint 1988), 80. oldal után kötött latin feliratos (Effigies B. Mariae Virg. in Dömölk, apud P. P. Benedictin. in Comitatu Castriferr Dioec. Sabarien. 1836.) rézmetszet „Dorneck sc.” szignálással.

70 Rézlemezét a celldömölki plébánia tárháza őrzi, levonata Pannonhalmáról ismert. Közölve Farbaky–Serfőző, 2004. 507. p.

71 Nyomóformáját a celldömölki plébánia tárháza őrzi, levonata Pannonhalmáról ismert. Közölve Farbaky–Serfőző, 2004. 507–508. p.

72 Így például [Pausz Amand], *Christliches Andachtsbuch [...] nach Klein-Zell*, herausgegeben von Benedikter Abt zu Poór-Dömölk Gottfried Ant. Wekerle, Pressburg, A. Schmid, 1835; *Die Wallfahrt nach Klein-Maria-Zell der Paprer Deutschen Gemeinde [...]*, Papa, mit Schriften der ref. Haupt-schuhle, 1847.

73 Pausz Amand: *Kis-czelli zárándok [...] újra kiadta Wekerle Godefried, Győr, Streibig, 1834.* A címlap hátoldalán. Pausz munkája először 1797-ben jelent meg Győrben (Streibig), illusztráció nélkül.

melyen a celldömölki templom kegyképoltája látható.⁷⁴

1850 után a szentképeken és ponyvanyomtatványokon alapvetően kétféle ábrázolás jelent meg. Az egyik a kegyszobor,⁷⁵ a másikon a kegytárgy és alatta a dömölki egyházi építmények, mindenekelőtt a kegytemplom a régi, Szent Anna-kápolnává átalakított kegykápolnával együtt láthatók.⁷⁶ Miután a datálásokat segítő régi kegykápolnát lebontották (1895), az ábrázolásokon a kegyszobor és a kegytemplom maradt.⁷⁷ A képi variációk beszűkülésére jellemző, hogy például Kühár Flóris 1918-ban megjelent kegyhelyismertetőjének címlapja a 19. század első feléből származó magyar feliratos litografált gyónócédulát – mely a 18. században divatba jött baldachinos kegyképet ismétli – úgy módosítja, hogy a kegykép fölött üres maradt az írásszalag, és a stilizált korona alatt új szöveg („Mater Miraculosa-Ora pro nobis”) jelent meg.⁷⁸

74 Nyomódúcát a celldömölki plébánia tárháza őrzi. Közölve Farbaký–Serfőző, 2004. 506. p. Megjelent: A Kis-Mária-Czeli csudálatos kép története, Győr, Sauervein Géza, 1859, címlapon.

75 Például Kis Mária Zelli csudatevő képéhez ájtatos imádság. 107-ik szám, Pest, Bucsanszky Alajos, 1866, fametszet a címlap verzóján; „Kiss Maria Zell” felirattal közöletlen rézmetszet a Piarista Múzeumban, leltári száma 2019.409.1. P.

76 Például acélmetszetes szentképen domborított papírcsipke keretkezéssel. Szilárdfy Zoltán: A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből II. 19–20. század. Szeged, Néprajzi Tanszék, 1997. Nr. 521.

77 Több 19–20. századi szentképet közöl pl. forrásjelölés nélkül Soós–Soósné–Veres, 2012. 86. p.; forrásjelöléssel Hetényi József celldömölki gyűjteményéből Nagycell és Kiscell: zárándoklatok Vas és Győr-Moson-Sopron megyében és Burgenlandban. Szerk. Horváth Sándor. Szombathely, Vas Megyei Múzeum Igazgatóság, 2008. 45–49. p.

78 Vö., 71. jegyzet. Kühár Flóris: A celldömölki búcsujáráhely rövid ismertetése. Czellömölk, Dinkgreve Nándor, 1918.

Összegzés

Összegezve elmondható, hogy a dömölki búcsujárás 18. századi kezdeteitől a modern ofszetnyomtatás uralkodóvá válásáig nyomon követett képi megjelenési formái egy nagyobb tájegységre kiterjedő ízlésvilág hatékony alakítói voltak. Közös jellemzőjük, hogy a szentképek, imalapok, hírlevelek, ponyvanyomtatványok, mirákulumoskönyvek, gyónócédulák, kegyhelyismertetők és tudományos munkák egymáshoz hasonló motívumokkal, az adott időszak képi stílusának megfelelően reprezentálták a kegyhelyet. Kiemelkedő jelentőségű – Koptik Odó tevékenysége nyomán – a német, majd magyar nyelvű ponyvafüzetek korai megjelenése a soproni Rennauer és Siess nyomdában.⁷⁹ A búcsús képek ikonográfiájában, motivikus összefüggéseiben és stílusában nincs lényegbe vágó eltérés a bajor-osztrák területekhez képest, bár Magyarországon hiányzanak a kiemelkedő kvalitású mesterek. Ugyanakkor a dömölki ábrázolások változatossága nem mérhető például az úgynevezett nagy búcsujáráhelyek képanyagához, így mindenekelőtt Máriapócsához, Máriaradnához vagy Sasvárhoz.⁸⁰

A dömölki kegyszobor kivétel nélkül felöltötött állapotban látható. Ha a kultusz-tárgyon kívül más nincs az ábrázoláson, a korai bemutatások után az eredeti kápolna-, illetve templombeli elhelyezésnek megfelelően rendszerint baldachin alá helyezik, ez látszik a legkedveltebb megoldásnak. A búcsujárást ösztönző nyomtatványok Koptik elküldése után is tovább variálódtak, de az 1752 körül készült látképszerű ábrázoláshoz hasonlítható újabb megformálás később nem fordul elő. Ez a rézmetszet arra utal, hogy Dömölkön a 18. század második

79 Riedl–Klier, 1958.

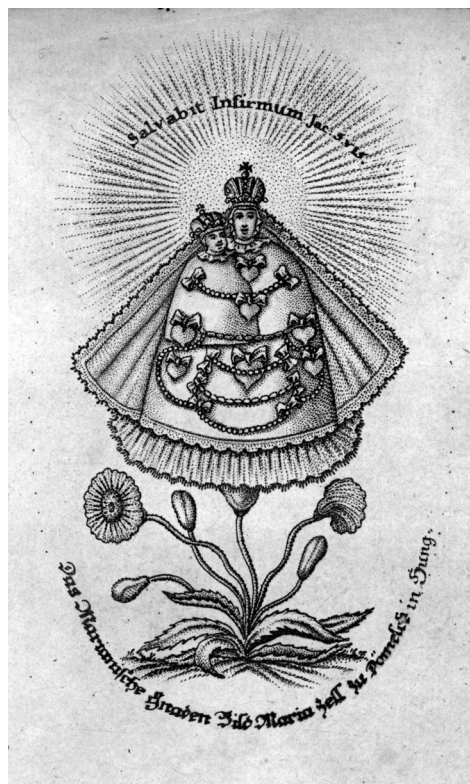
80 Vö. Szilárdfy–Tüskés–Knapp, 1987.

felében egy differenciált, a különböző társadalmi igényeknek egyaránt megfelelő épületegyüttes állt a zarándokok rendelkezésére, amit a hazai viszonyok között nagy valószínűséggel egyedi megoldásnak kell

tartani. (10. kép) Különleges az is, hogy a kegyhely 19. század eleji újjászervezését egyetlen, alapvetően új képtípus kíséri, melyen a kegyszobor előtt Szent Benedek és Szent István király hódol. (11. kép)

1. kép. Ismeretlen Művész: A dömölki kegyszobor, rézmetszet, 1744–1746 (közöletlen);
Fotó: Knapp Éva, 2024; magántulajdon

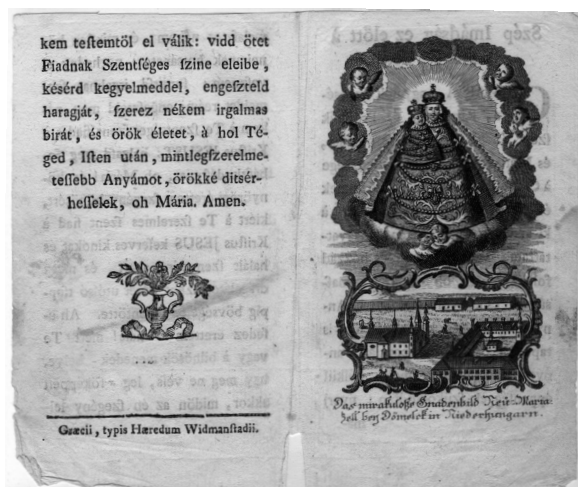
2. kép. Ismeretlen Művész: A dömölki kegyszobor egy stilizált gyógynövény virágán, rézmetszet, 1746–1750 (közöletlen);
Fotó: Knapp Éva, 2024; magántulajdon

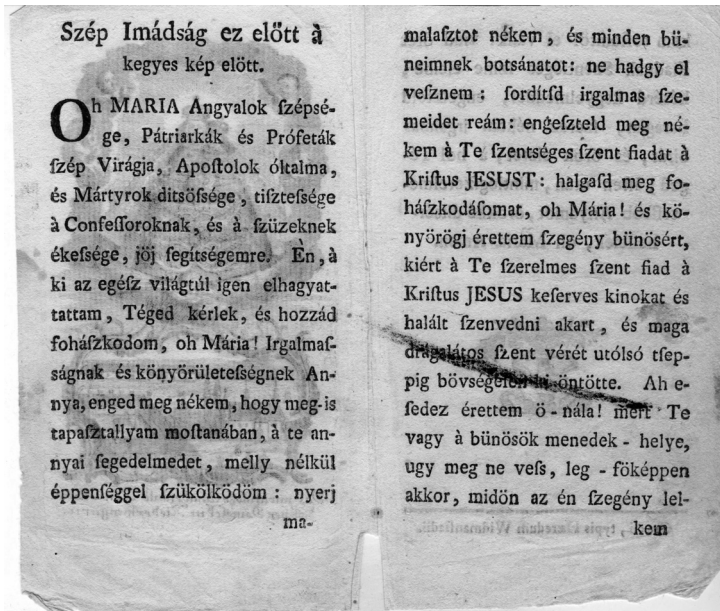
3. kép. Ismeretlen Művész: A dömölki kegyoszoba baldachin alatt a dömölki apátság fantaziaciómerével, rézmetszet, 1750 körül (közöletlen); Fotó: Tüskés Anna, 2024; Borda Lajos gyűjteménye

4. kép. Ismeretlen Művész: A dömölki kegyoszoba baldachin alatt a dömölki apátság fantaziaciómere nélkül, rézmetszet, 1750 körül (közöletlen); Fotó: Knapp Éva, 2024; magántulajdon

5. kép. Ismeretlen Művész: A dömölki kegyoszoba és kegyhely, rézmetszet imalapon, Graz, Haered. Widmanstadius, 1755 körül (közöletlen); Fotó: Knapp Éva, 2024; magántulajdon

6. kép. Az 5. kép 2. és 3. oldala magyar nyelvű imádsággal, Graz, Haered. Widmanstadius, 1755 körül (közöletlen); Fotó: Knapp Éva, 2024; magántulajdon

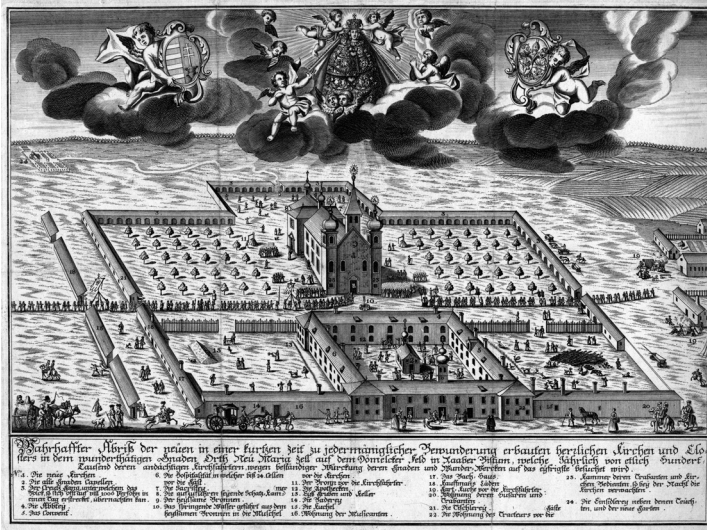
7. kép. Három Uj Istenes Kis-Czelli énekek [...], Nyomtattott ebben az Esztendőben [H. n., ny. n., é. n.], fametszet ponyvacímlapon (közöletlen); Fotó: Tüskés Anna, 2024; Borda Lajos gyűjteménye

8. kép. Szép két új Kis-Mária-Czeli énekek [...], Győr, Streibig Gergely János, 1756, fametszet ponyvacímlapon (közöletlen); Fotó: Tüskés Anna, 2024; Borda Lajos gyűjteménye

9. kép. Sok Tsudákkal Tündöklő Dömölki Bóldogságos Szűz Képehez való ájtatos imádság [...], [H. n., ny. n.], 1768, fametszet ponyvacímlapon (közöletlen); Fotó: Tüskés Anna, 2024; Borda Lajos gyűjteménye

10. kép. Ismeretlen Művész: A dömölki kezgyzabor a kegyhely látképevel, 1752 körül, rézmetszet;
Fotó: Knapp Éva, 2024; magántulajdon

11. kép. Ismeretlen Művész: A dömölki kezgyzabor előtt hódoló Szent Benedek és Szent István király, 1828 körül, színezett fametszet (közöletlen); Fotó: Knapp Éva, 2024; Magántulajdon

DR. LENNER TIBOR

Jubileumához érkezett a Településföldrajzi Konferencia

2024. április 4-5-én immár 20. alkalommal gyűltek össze egyetemi oktatók, kutatók és doktorandusz hallgatók, hogy eszmét cseréljenek a tudományág legújabb eredményeiről. A kerek évforduló kiváló lehetőséget biztosított arra is, hogy együtt tekintsék át az elmúlt évtizedek legfontosabb változásait a hazai doktori iskolák életében, felvázolva a kirajzolódó kutatási trendeket, a tudományos utánpótlás helyzetét, egyben megoldási javaslatokat dolgozzanak ki az azonosított problémákra.

A Településföldrajzi Tudományos Egyesület és az ELTE Berzsenyi Dániel Pedagógusképző Központ Földrajzi Tanszéke meghívására mintegy 30 vendég érkezett Bükre a Művelődési Házba az ország egyetemeiről és kutatóhelyeiről. A vendégeket a házigazda város nevében annak első embere, dr. Németh Sándor polgármester köszöntötte, majd dr. Csapó Tamás nyugalmazott egyetemi magántanár nyitotta meg a tanácskozást. A levezető elnöki feladatokat a plenáris ülésen dr. Lenner Tibor tanszékvezető egyetemi docens, a szekciók munkájában dr. Kovács Zoltán akadémikus és dr. Kozma Gábor egyetemi tanár vállalta.

Az első nap hangsúlyos témája a településföldrajz helyzete és kutatási irányainak megtagyargalása volt. Kovács Zoltán akadémikus vitaindító előadásában a magyar településföldrajz atyjára, Mendöl Tiborra utalva hangsúlyozta, bár „településföldrajz” a nemzetközi szakirodalomban a mendöli holisztikus értelemben már nem létezik, a településekhez – városokhoz és falvakhoz – köthető kutatások és publikációk száma mégis dinamikusan növekszik. A régió és

település (makro vs. mikro) viszonyrendszerében a földrajzi vizsgálatok súlypontja az elmúlt évtizedekben a kisebb területi egységek felé tolódott el. Ennek okát abban látja, hogy a „földrajzi tér” egyre inkább fragmentálódik. A településföldrajzi kutatásokban a társadalmi és környezeti kihívások, valamint az azokra adható tervezési-kormányzati válaszok szerepe megnőtt, miközben a gazdasági kérdések súlya globálisan leértékelődött.

A sorban következő előadók a településföldrajzi tudományos kutatások témaválasztását, kutatói utánpótlását vizsgálták meg a hazai egyetemek földrajzi doktori iskoláinak példáján keresztül. Általánosságban elmondható, hogy egyre kevesebb hallgató jelentkezik továbbtanulni a doktori iskolákba a diploma megszerzése után. Ennek a jelenségnek szerteágazó oka van, az egyetemi utánpótlástól kezdve az egzisztenciális nehézségen át a társadalmi megbecsülésig bezárólag. Egyre kisebb a doktori iskolák mérítési lehetősége a mesterszakot végző geográfusok fogyatkozó létszáma miatt, és baj van a doktori képzésre jelentkező hallgatók földrajzos látásmódjával is. A településföldrajz meghatározó ugyan a földrajzi doktori iskolák tevékenységében, de nem tartozik a legfontosabb, legnépszerűbb témák közé. A kutatások inkább regionális, mintsem országos fókusszal zajlanak. A témák között dominánsnak a városokkal és azok interdiszciplináris megközelítésével foglalkozó munkák, és folyamatos a törekvés az eredmények gyakorlati alkalmazhatóságára is, egyelőre kevés sikerrel. A publikációs gyakorlatban meg kell őrizni a hazai

kiadású magyar nyelven megjelenő szakfolyóiratok szerepét (pl. *Településföldrajzi Tanulmányok*, *Modern Geográfia*, *Földrajzi Közlemények*), hogy első lépésként lehetőségük legyen a PhD-hallgatóknak itt elhelyezni a munkáikat, majd ezt követően lépjenek ki kézírataikkal az indexált folyóiratok nemzetközi porondjára.

A plenáris előadások végén dr. Csapó Tamás tekintett vissza a Településföldrajzi Konferenciák elmúlt húsz évére. Az előadó hangsúlyozta, hogy a konferencia azzal a céllal indult útjára két évtizede, hogy fórumot biztosítson tapasztalt kutatók és pályájuk elején álló PhD-hallgatók eszmecseréjére kötetlen formában. Ezt a családias légkört sikerült megőrizni az évek során. A kutatási eredményekből kezdetben konferenciaköteteket jelentettek meg, majd 2012-től adja ki a rendező egyesület a Tele-

pülésföldrajzi *Tanulmányokat*, évente két alkalommal.

Az első nap zárásaként baráti vacsorán köszöntötték pályatársai és tisztelői a hetvenéves Csapó Tamást és születésnap megglepetésként átnyújtották neki a folyóirat legújabb számát, amely a munkássága előtt tisztelgő szerzők írásait tartalmazza.

A második napon szekciókban folytatódott a konferencia munkája. Ezúttal a szervezők nem határozták meg előzetesen a témákat, így azok az előadók széles tudományos érdeklődését tükrözték. Szekciónként nyolc, illetve kilenc előadást hallgathattak meg az érdeklődők a falu-, illetve a városföldrajz területéről.

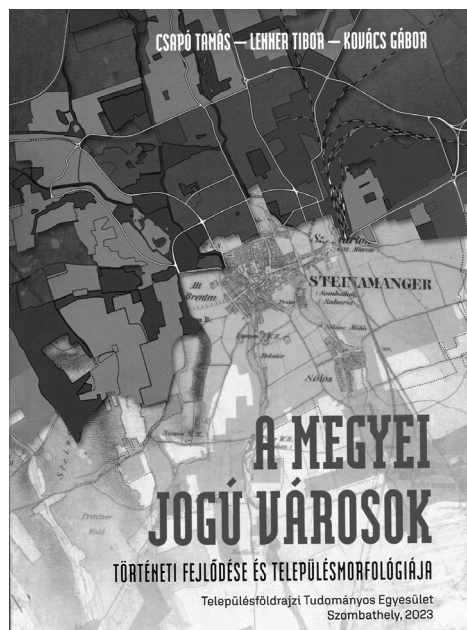
A konferencia résztvevői azzal az elhatározással zárták a közös találkozót, hogy jövőre újra eljönnek Bükre, folytatni a két évtizede megkezdett munkát.

Csapó Tamás – Lenner Tibor – Kovács Gábor: A megyei jogú városok történeti fejlődése és településmorfológiája

TELEPÜLÉSFÖLDRAJZI TUDOMÁNYOS
EGYESÜLET, SZOMBATHELY, 2023. 630 OLDAL

Az idén negyvenéves szombathelyi felsőfokú földrajzoktatás máig jellegadó fő kutatási területei mind a természet-, mind pedig a társadalomföldrajzban röviddel az indulás után kialakultak. Utóbbi ágazatban Szombathelyen a német és a francia társadalomföldrajzon (akkori nevén: emberföldrajzon) belül megjelenő településföldrajz résztudományt a két világháború között hazánkban meghonosító és annak saját nemzeti karaktert, újfajta módszertant adó Mendöl Tibor (1905–1966) geográfus kutatási eredményeinek újrafelfedezése és továbbfejlesztése került a középpontba. A háború utáni kommunista fordulat után ugyanis a társadalomföldrajzot, beleértve a településföldrajzot is, „polgári csökevénynek” nyilvánították, hiszen az egységes szocialista társadalom eszményének építése eleve feleslegessé tette, sőt kizárta annak minőségi és területi tagoltságának vizsgálatát. A társadalomföldrajz elnevezés helyett a tudományra az eredetileg annak csak résztudományát képező gazdaságföldrajzot alkalmazták, a településföldrajzi kutatások pedig jellemzően csak a helységek néprajzi, formai és funkcionális leírására szorítkoztak, az épített és a társadalmi környezet kapcsolatára már kevésbé fókuszálhattak.

Az ideológiai szorítás az 1980-as években láthatóan lazult, és Pécssett megalakult Magyarország első, a gazdaságföldrajz helyett a társadalomföldrajzot nevében is felvállaló tanszék, amelyet szerte az országban több is követett. Az idén röviddel 70. születésnapja után tragikus hirtelenséggel elhunyt Csapó Tamás a második tanévtől, 1985-től

csatlakozott a Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola (BDTF) – akkor még egységes – Földrajz Tanszékéhez, ahol ő építette fel a gazdaság-, a társadalom- és a településföldrajz tantárgyak tematikáját. A fő kutatási területe már ekkor a településföldrajz egyik részdiszciplínája, a helységek genetikájával, alaktanával és funkcionális tagoltságával foglalkozó településmorfológia volt. Főiskolai hallgatóként a *Szeged településmorfológiája* című dolgozatával az Országos Tudományos Diákköri Konferencián (OTDK) 3. helyezést ért el. Főiskolai oktatóként egyetemi doktori értekezését *Szolnok és külterületének településmorfológiája* címmel írta és védte meg a József Attila Tudományegyetemen 1989-ben, 1994-ben pedig megszerezte a földrajztudomány kandidátusa címet *Az urbanizációs folyamat és sajátosságai a Nyugat-Dunántúlon* című dolgozatával. Az 1996-ban a BDTF-en általa alapított és vezetett Társadalomföldrajzi Tanszék a hazai településföldrajzi kutatások

egyik meghatározó műhelyévé vált. Oktatók és hallgatók által többtucatnyi településföldrajzi publikáció született, az általuk vizsgált településekkel lefedve az ország nagy részét. Csapó Tamás 2005-ben közreadta az akkor immár két évtizede folyó kutatások első nagyobb szabású szintézisét, *A magyar városok településmorfológiája* című művét.

A tragikusan fiatalon elhunyt Kocsis Zsolt az 1990-es évek közepén csatlakozott az oktatógárdához, és Csapó Tamással a településmorfológiai kutatások mellett foglalkoztak a várossá válás jogi környezetével, illetve a Nyugat-Dunántúl akkor még nagyközségi rangú, potenciális városainak kérdéseivel. Prognózisuk pontos volt: az általuk városhoz méltónak nevezett települések azóta megkapták a városi rangot. Közösén jegyzett összefoglaló munkájuk, a *Szombat-hely településföldrajza* 2006-ban jelent meg. Együtt kezdték a ma is létező évenkénti településföldrajzi konferencia megszervezését és lebonyolítását, valamint a szintén ma is megjelenő szakmai folyóirat, a *Településföldrajzi Tanulmányok* megjelentetését.

Lenner Tibor 2002-től a tanszék oktatója, fő kutatási területe a kisvárosi társadalmak, amely kitűnően illeszthető a településföldrajzi kutatásokhoz. A társadalom és a településfejlődés egymásra hatását több város esetében is vizsgálták, a vasi példák – Celldömölk és Sárvár – feldolgozása a *Vasi Szemle* hasábjain jelent meg 2004-ben. Fáradhatatlanul folytatták és terjesztették ki módszertanilag és területileg a kutatásaikat. Az első nagy közös összefoglaló munkájukat a fővárosról készítették 2015-ben, *Budapest településmorfológiája* címmel. Ezzel párhuzamosan elkezdtek a megyei jogú városok felmérését is. Munkájukhoz a tanszékre 2017-ben érkezett Kovács Gábor csatlakozott, akinek a geoinformatikai ismeretei sokat segítettek a terepi felmérésekben és azok feldolgozásában.

A Csapó Tamás, Lenner Tibor, Kovács Gábor szerzőhármasságával született *A megyei jogú városok történeti fejlődése és településmorfológiája* című mű, amely a kézirat lezárásakor megyei jogú városi ranggal rendelkező 23 települést vizsgálja, a címet 2022. május 1-jével megkapó Baját és Esztergomot nem. Nemcsak a nagy terjedelme, hanem a sokoldalú módszertani fogásai és adatgazdagsága miatt is igazán kiforrott településföldrajzi összefoglaló műnek tekinthető.

A könyv öt fő fejezete alapvetően két tematikus egységre osztható:

- a, az 1–4. fejezet a magyar városfejlődés korszakolásával és jellemzőivel foglalkozó módszertani és általános értekezések, amelyek két további részre tagolhatók. Egyrészt a történeti földrajzra (1. fejezet), amikor az egyes történelmi időszakokban fő településformáló erőit nevezi és vizsgálja meg (retrogresszív megközelítés), másrészt a településföldrajzra (2–4. fejezet), amikor a település képének, funkcionális szerkezetének jelenlegi állapotából próbál visszakövetkeztetni az azokat létrehozó folyamatokra (retrospektív megközelítés). A retrogresszív vizsgálatnál a fő rendezőelv az időbeliség, a kronológia, míg a retrospektívénél a térbeliség, a *chorológia*. Míg az előbbi a település fejlődésének okait, hosszmetsetét adja meg, addig az utóbbi a folyamat okozatait, a helység mai állapotát, azaz keresztmetsetét. Ennek a tematikus résznek az előképei a fentiekben felsorolt összefoglaló munkák.
- b, A második egység a külön számozással nem rendelkező, de lényegében 5. fejezet, amely a 23 megyei jogú város településföldrajzi bemutatását tartalmazza alfabetikus sorrendben és azonos szempontok szerint, a történeti földrajz, a be-

építés és a funkcionális szerkezet vizsgálata alapján, ami könnyebbé teszi az egymással történő összehasonlításukat. A megértést nagyban segíti a rengeteg, igen alaposan és esztétikusan szerkesztett térkép és ábra. Ez a rész a történeti földrajzi (retrogresszív) és településföldrajzi (retrospektív) szempontú vizsgálatot ötvözi, és azok eredményeinek összegyűjtésével, alkalmazásával további ágazati és térbeli fejlődésre tudományosan megalapozott prognózisok készíthetők, illetve tudatos fejlesztésére javaslatok tehetők. Ez a kronologikus és chorologikus szemléletet integráló településfejlesztési (perspektív) megközelítés, ami tulajdonképpen a vizsgálat gyakorlati alkalmazási lehetőségét, hasznát jelenti.

A Csapó Tamás, Lenner Tibor és Kovács Gábor által jegyzett kötet terjedelme, szakmai mélysége és jelentősége alapján talán a legfontosabb magyar településföldrajzi alpműnek tekinthető Mendöl Tibor 1963-ban megjelent nagyszabású és nagy hatású *Általános településföldrajza* óta, annak méltó kezei követője. Igaz, hogy nem nemzetközi és általános, hanem magyar és alkalmazott tudományi megközelítéssel készült, de a több mint 600 oldalnyi terjedelmű és a 306 tételt számláló irodalomjegyzék jól mutatja azt a négy évtized alatt a szombathelyi Földrajz Tanszéken felhalmozott és kimerült kutatási tapasztalatot, ami az intézményt hazánk egyik meghatározó településföldrajzi műhelyévé tette. Emiatt e kiadvány nemcsak a honi geográfát gazdagítja egy új alpművel, hanem a vasi településföldrajzi kutatások hírnevét is öregbíti. Ezért (is) helye van a vármegye tudományos könyvespolcain.

Németh Sándor

Balló László: Értékes porcelánjaink. Európai porcelánkincseink gyűjteményeinkben

SZÜLŐFÖLD KÖNYVKIADÓ, SZOMBATHELY,
2023. 383 OLDAL

Balló László neve jól ismert, számos kötete jelent meg Vas megye művelődéstörténetével, történetével kapcsolatban, de irodalmi munkássága hasonlóképp tartalmas olvasnivalót kínál. Művészettörténeti szempontból kiemelkedik *Értékes óráink – Európai órakincsek gyűjteményeinkben* című reprezentatív kötete, mely 2019-ben jelent meg a Szülőföld Könyvkiadó gondozásában. A könyv sikere vezette a szerzőt és a kiadót arra, hogy a műgyűjtés egy másik, szintén kedvelt területének, a porcelánok Vas megyei jelenlétének a nyomába eredjen. Az eredmény egy közel négyszáz oldalas, leírásokkal és színes fényképfelvételekkel

ellátott album, mely betekintést enged a megye köz- és magángyűjteményeibe. A közgyűjtemények közül a szombathelyi Savaria Múzeum, illetve a Smidt Múzeum, valamint a sárvári Nádasdy Ferenc Múzeum anyagából kapunk válogatást, egyrészt a kiállított műtárgyakból, másrészt a raktárakban őrzött példányokból. Az album nagy értéke, hogy először lehet elképzelésünk azokról a porcelánokról, melyeket a magángyűjtemények őriznek. Nemcsak esztétikai értékük miatt izgalmas a válogatás, de a kutatóknak is jó tájékozódási alapot teremt a megyei gyűjtéstörténet még meg nem írt fejezeteihez.

Csapláros Andrea, a Savaria Múzeum igazgatója előszavában kiemeli a szerző hozzáértését, gondosságát. Felhívja a figyelmet arra, hogy a porcelánok megismerése egyben az elmúlt korok életstílusának, kultúrájának a megértését is segítik, de néha világtörténelmi szerepük is volt. Balló László bevezetőjében szinte folytatja az előző gondolatsorát, mely szerint a porcelán alig háromszáz éves európai története a használat és a művészet két végpontja közti állandó mozgásként is értelmezhető. A szerző joggal mutat rá ugyanakkor arra, hogy a Lajtától keletre a történelem nem engedte a gyűjtemények egyben maradását, sőt azok pusztulása is felbecsülhetetlen. A múzeumok is sokszor irigykednek a nyugat-európai gyűjtemények gazdagságára, talán egyetlen kivételt a sárvári Nádasdy Ferenc Múzeum bajor királyi hagyatéka jelent. Hadd tegyük ehhez hozzá, hogy a Smidt Múzeum porcelángyűjteménye szintén komoly színvonalat képvisel a 19. század elejéről, illetve rendkívül impozáns a Savaria Múzeum reneszánsz stílusú padlóváza párja. Véleményem szerint a kötet igazi meglepetése a magángyűjtemények gazdag anyaga, mely mind a gyártás helye (a Távol-Kelettől Angliáig), mind a gyártási

idő (a korai középkortól a 19. század végéig) rendkívül széles horizontú áttekintésére ad lehetőséget.

Az album legnagyobb szenzációja már a címlapon köszönti olvasót. Egy szombathelyi magángyűjteményben őrzik ugyanis Madame de Pompadour, a XV. Lajos francia király híres szeretőjének hagyatékából származó porcelánasztal két plakettjét. Balló László részletesen elemzi az 1756–1757-ben készült porcelándíszot, melynek megvásárlását Eszterházy Miklóshoz köti, akit Fényes Miklósnak is neveztek pompakedvelése miatt. A porcelánasztalt a márkinő halála után tartott árverésen vásárolhatta meg 1764 nyarán, majd helyezte a fertődi kastélyba.

A kötet 15 fejezetben tekinti át a megyei gyűjtemények porcelánjait. Az albumot Nagy Jácint és Tátrainé Kulcsár Irén színes fényképfelvételei illusztrálják Gyulavári Csaba gondos tervezése szerint. Az egyes műtárgyakról több esetben nagyításokat is láthatunk. A leírások egységes rend szerint közlik a porcelántárgyak készítésének helyét és idejét, valamint a méreteket, közgyűjteményi példányok esetében a leltári számot is. Minden darabról részletes leírást olvashatunk, sőt apró technikai megfigyelések, művelődéstörténeti kiegészítések is segítik a megértést. Joggal érezheti úgy az olvasó, hogy a kötet végére érve maga is egy kicsit szakértővé vált. A gördülékeny, érthető stílus is ezt segíti.

A Vas vármegyei köz- és magángyűjtemények legszebb porcelánjait bemutató kötet nemcsak szép tárgyai miatt érdemes az áttekintésre, hanem azért is, mert segítségével néhány további általános művelődéstörténeti, művészettörténeti, illetve gyűjteménytörténeti következtetést is levonhatunk. Mivel válogatásról van szó, a megállapítások érvényességét ez korlátozhatja ugyan, de látni fogjuk, inkább erősíti azokat.

Az európai porcelángyártást a keleti, kínai és japán előzmények nélkül nem érthetjük meg.

Az írásos, sőt régészeti források alapján már a 9. századtól bizonyítható a kínai agyagáru jelenléte a Közel-Keleten, illetve Észak-Afrika muszlim államaiban. A 13. században az itáliai városállamok – Vence, Genova, Firenze – kereskedői bevásároltak a keleti nagy bazároknak, többek között Alexandriában, Bejrútban, Damaszkuszban. A következő évszázadokban nemcsak különféle leltárakban vagy úgynevezett hajóladalistákban olvashatunk keleti kerámiáról, hanem képzőművészeti alkotásokon, konkrétan festményeken is láthatunk jól beazonosítható darabokat, legtöbbször kék-fehér fajanszokat, de ezek még nem porcelánok.

A fajansz lényegében fehér ónmázzal bevont fazekasáru, míg a porcelán alapanyaga a kaolin. A két kerámiatermék előállításának folyamata, az égetések hőmérséklete, általában a technológiájuk eltér egymástól. A porcelán gyártásának tökéletesedése Kínában a 13. századtól figyelhető meg, Európában azonban csak a 15. század végétől, de nagyobb arányban csak a következő században.

Források szerint Vasco da Gama már Indiába vezető első útjáról hozott haza kínai porcelánt 1498-ban. Miután visszatért Lisszabonba, ajándékokat adott át I. Manuel portugál királynak és feleségének, Izabelának. Az ajándékok között a különféle ékszerek, kelmék, fűszerek között porcelán is szerepelt, melyet Vasco da Gama az India nyugati partján fekvő jelentős kereskedelmi központban kapott az ottani királytól. Ettől kezdve a portugálok rendszeresen importálták kínai kerámiát. Egyes becslések szerint az 1530-as években évente 40–60 ezer darabot szállítottak Lisszabonba.

A porcelán népszerűségéhez nemcsak csillogó szépsége, csengő hangja járult hozzá, hanem a muszlim és az európai forrásokban egyaránt olvasható nézet, mely szerint a kínai porcelán jelzi a mérget. Egyik első megfogalmazását már egy 1405-ből származó leírásban olvashatjuk, mely szerint keleten „A nemesemberek ilyen edényekből esznek és isznak. Azt mondják, hatásosak a mérreg ellen és ami abba belekerül, mérreg vagy valami más iható, a mérreg tisztátalanságát felszívja és az italt teljesen megtisztítja.” (Paul Pelliot: *Notes on Marco Polo*, II. köt. Párizs, 1963. 808. p.)

A 16. századtól tehát porcelánáruk tömegével érkeztek Európába, először a portugálok, majd a hollandok és az angolok közvetítésével. A porcelángyártás titkára, technikai fogásaira azonban még nem sikerült rájönni. Az export mellett azonban Európa számos helyén legalább a színeket elkezdték utánózni, melynek egyik legismertebb példája a németalföldi Delftből származó darabok. Az itt készült változatos formájú fajansztárgyak jellemzője a fehér alapon kék díszítés.

A kötetben található legkorábbi darab egy 11. század végi mázas kőcserép, funkcióját tekintve rizses tálka. A magántulajdonban lévő darab a kínai kerámiaművészet egyik fénykorának tekinthető időszakának állít emléket. A Szung kínai császári dinasztia idejéből származó kerámia esetében a maga egyszerűségében is értékes darabról van szó, melynek jelenléte egy nyugat-magyarországi gyűjteményben igazán izgalmas jelenség. Ez az a dinasztia ugyanis, melynek kerámiatárgyai, köztük a porcelánok, már exportra is készültek.

A kötet egyéb japán és kínai műtárgyai már későbbi korszakokból, a 17–19. századból adnak rövid bepillantást a klasszikus keleti porcelánok világába. Mindenképp érdemes ezek alapján felhívni a figyelmet

arra, hogy mennyire eltérnek ezek a porcelánok az európai műhelyekben készült daraboktól. Ez egyáltalán nem véletlen, hanem jól megfogható magyarázata van. Amikor az európai porcelánok keleti gyökereiről beszélünk, akkor egyáltalán nem egy az egyben átvett formákról, színvilágról van szó. A klasszikus, a Vas vármegyei gyűjteményekben is jelen lévő klasszikus keleti, kínai és japán porcelán nem azonos az Európába hozott porcelánokkal. Szó szerint kemény és törekeny üzletről volt szó ugyanis akkor is, és ma is. Európában az európai ízlést kellett kielégíteni, ezért a megrendelő kereskedő semmit nem bízott a véletlenre. Az európai edények mintáit fából faragva vagy fémből öntve eljuttatták a kínai és japán gyártási központokba, ahol azok alapján elkészítették az egyes edényeket, csészéket, tálkákat, vázákat, majd következett a festés, mely szintén megfelelt az európai ízlésnek.

A kötet első fejezetében több példát is találunk a kínai és japán exportkerámiákra, melyek kimondottan európai megrendelésre készültek. A 11. szám alatt közölt *arita* váza bronztalpának és szájperemének díszítése kimondottan európai ízlésű. Ezek párhuzamait nem találjuk meg a keleti művészetben.

Az európaiakat leginkább a fehér és kék porcelánok varázsolták el. Erős Ágost százsz választófejedelem is emiatt költött hatalmas összegeket a porcelán feltalálására, a fehér-arany titkának megismerésére. A kínai mesterek is generációk hosszú során át finomították a kobaltkék gyártástechnológiáját. Míg a 15. században még gyakran elszíneződött és feketére váltott a kék, majd szürkés-kék tónust vett fel, de a lilás árnyalat sem volt ritka. A már említett delfti fajanszok jellemző fehér alapon kék díszítése sem véletlen. A 17. század végén készült darabok egyikén távol-keleti vagy legalábbis távol-keletinek, kínainak tűnő jelenetet láthatunk.

A másik példány szintén érdekes, mert mádar- és virágábrázolása az alkotó egyéni elképzelésére vet fényt, ugyanis egyáltalán nem keleti előképet követ, hanem inkább a reneszánszban gyökerezik, amikor egy éneklő madarat és színes virágokat festett a fehér felületre. Az egyéni hangulatú gyertyatartó így rendkívül izgalmas, feltétlenül további elemzésre hívó alkotás.

A meissenai porcelán úgynevezett hagyománytája szintén a kobaltkék minta kedveltségére vezethető vissza. Bár a kötetben erre nem találunk példát, a 18. század végi bécsi porcelánkészlet (55. tétel, 116. o.), vagy az angliai Staffordshire hatalmas tálja (31. tétel, 78. o.) jól mutatja, hogy egymástól távol eső helyeken is hatnak a régi formák, színek, ami a *chinoiserie*, a kínai, általában a keleti világ iránti csodálat jól érzékelhető jele.

Természetesen a kötet minden darabja megérdemelné a részletes elemzést, legyen szó angol vagy francia porcelánok változatos és gazdag forma- és színvilágú darabjairól, vagy a plasztikákról. A korai herendi készletek, a közép-európai porcelánok szintén rendkívül érdekesek és akár egy nagy kiállításon együtt is bemutatathatók.

A 79. szám alatt közölt készlet (158. o.) művelődéstörténeti értékét növeli, hogy ugyanilyen mintájú készletet rendeltek a tragikus körülmények közt elhunyt Rudolf főherceg, Sisi fiának is a csehországi Pirkenhammer manufaktúrától.

Mivel az igényes kivitelű album számos példával mutatja be a 19. század első felének porcelándivatját, érdemes röviden szólni a biedermeieréről. A téma nem lényegtelen, amit egyértelműsít az is, hogy a kötet meghatározó részében e korból származó készleteket, csészéket, csészealjakat ismerhetünk meg többek közt Smidt Lajos ma már közgyűjteményként ismert hagyatékából.

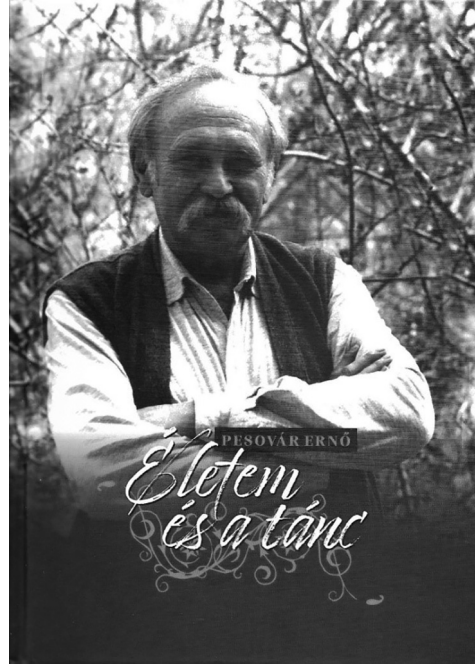
A biedermeierert sokáig azonosították a polgárság stílusával, melyekben a polgári

értékek testesülnek meg. A napóleoni háborúkat követő évtizedek kényelem után áhítózó, a nyugalmat kereső, a lázadást kerülő, az egyszerűséget példaként állító polgárság értékvilágát látták a biedermeierben megtestesülni. A művészettörténeti kutatások, elsősorban a bajor bútorművészet tanulmányozása azonban ezzel kapcsolatban új szempontokra összpontosított. Ma a kutatás legalább arra felhívja a figyelmet, hogy a korszak jóval összetettebb annál, hogy azt egyetlen elnevezéssel illessük. Ami még fontosabb, hogy a stílus eredetét inkább az uralkodói udvarokban kell keresnünk, mint a látványos élettől visszahúzódni óhajító polgárság körében.

A Vas vármegyei kötetben közölt bécsi, közép-európai készletek önmagukban ezt természetesen nem támasztják alá, hiszen nem uralkodói készletekről van szó. De épp a sárvári múzeum bajor gyűjteményében található, az állandó kiállításban is megtekinthető, bajorországi tavakat ábrázoló nymphenburgi asztali készlet kiváló példája az udvarból érkező megrendelésnek. Ugyanakkor a porcelánok nagyszámú megyei jelenléte mutatja, hogy a polgárság örömmel fogadta és illesztette be mindennapi életébe az új formákat, készleteket körülbelül a 19. század első felében.

A felsorolt példák alapján bátran kijelenthetjük, hogy Balló László kötete a megyei könyvkiadás 2023. évi teljesítményének egyik csúcspontja, mely újdonságot hoz a gyűjtők, általában a művészet iránt érdeklődők számára. Első ránézésre is büszkeséggel tölthet el minket, hogy szülőföldünkön, Vas vármegyében jelen van Európa egy olyan szeglete, amely az iparművészet egyik jelentős területét képviseli. Másrészt egy olyan összefoglalást vehetünk a kezünkbe, mely további kutatásokra ösztönöz.

Takács-Reichardt Gabriella

**Pesovár Ernő: Életem és a tánc.
Pálffy Gyula életútinterjúja
Pesovár Ernővel.**

SZERK. FELFÖLDI LÁSZLÓ. NYUGAT-MAGYARORSZÁGI NÉPTÁNC SZÖVETSÉG, KÖRMEND, 2023. 180 OLDAL

Meglehetősen rendhagyó, de a Vas vármegyében élők körében különös érdeklődésre számot tartható kötet jelent meg 2023 végén.

A kötetben a szerző lányának, Pesovár Zsófiának a gondolatait olvashatjuk az *Ajánlás helyett* című részben, többek között azt is, hogy a könyv alapját képező, 1995-ben készült interjút csak édesapja halála után olvasta. Ezt követően röviden fölidézi gyermekkori emlékeit, majd azzal zárja sorait, hogy „Pesovár Ernő tudományos munkáját, művészeti és pedagógiai tevékenységét több írásban hozzáértő szakemberek elemezték. Ez a kötetlen beszélgetés az »embert« hozza közelebb hozzánk, aki keveset beszélt az életéről.” (7. old.)

S valóban így van. A könyv címe egy speciális szakterület művelője életének ismeretetését ígéri, és ennek természetesen eleget is tesz. Am egyrészt jóval több ennél, másrészt, mint az a szerkesztő *Bevezetőjéből* (*Az életinterjú létrejötte és műfaji kérdései*) kiderül: sajátos szerkezeti fölépítésben, illetve összeállításban.

Az Országos Széchényi Könyvtár Oral History programjának keretében az interjú akkor készült Pesovár Ernővel, amikor már hét éve a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézete nyugalmazott főmunkatársa volt. Vitathatatlan, hogy a szerkesztő, Felföldi László az egyik legilletékesebb (1970 óta szakmai kapcsolatban – „tanítványi” és közvetlen munkatársi viszonyban – állt Pesovár Ernővel), hogy föltárja előttünk az interjú alanyáról, a kérdezőről, szerkesztői munkatársáról, a Pesovár-interjú létrejöttéről, az interjú tartalmi-formai-műfaji sajátosságairól a legfontosabb tudnivalókat. Mindezekkel az eligazító ismeretekkel fölverte, az olvasó nagy segítséget kap az interjúszöveg értelmezésében.

Felföldi László bevezető gondolataiban előrebocsátja, hogy a magyar néptánc kutatásban „Pesovár Ernő egyéni teljesítményét a munkamegosztásban általa vállalt feladatokon és saját kedves témáinak kutatási eredményein lehet igazán lemérni. A kettő gyakran egybeesik, mert diákkora óta szívesen foglalkozott a verbunkkal és a csárdással, amelyek kutatása a későbbi munkamegosztásban vállalt feladata is lett. E táncfajták problémáinak kutatása során Pesovár Ernő széles körű terepmunkát végzett a magyar nyelvterület középső és nyugati területén, főleg Somogyban, Rábaközben, Szigetközben, Vasban, Zalában, Veszprém megyében, Palócföldön, s a Felső-Tisza vidéken. (A csoportos munkában leggyakrabban operatorként és fotósként dolgozott. A fejlett technikai érzékkel, jó

ízléssel és a kutatás céljait tökéletesen figyelembe vevő felvételei a magyar tánc kutatás értékes dokumentumai.) A tereptapasztalatok, majd a magyar és külföldi levéltárakban végzett kutatásai tették lehetővé, hogy nyomon követhesse a verbunk történeti fejlődését a 18. századi első említésektől a 19. századi nemzeti tánc kultuszban való megjelenésén át a táncfolklórban való elterjedéséig. Kutatási eredményeit kiérlelt formában a hármuk (Lányi–Martin–Pesovár) neve alatt megjelent *’Körverbunk’ monográfiában* találhatójuk.¹ (11. oldal)

Pesovár Ernő a páros táncok kutatási területén is maradandó eredményekre jutott. „A csárdás sokak által érintett problémáiból indult ki, s a gazdag európai történeti forrásanyag áttekintésén, valamint a Kárpát-medencei élő folklórral való összevetésén át jutott el az európai páros táncok kérdéseinek megvilágításához. A magyar páros táncok című 1997-ben megjelent könyvében Pesovár Ernő impozáns, széles panorámát fest az európai páros táncok műfajának formai sokféleségéről, s nagyívű történeti fejlődéséről.”² (11. oldal)

A könyv alapját szolgáló interjú készítőjéről, Pálffy Gyuláról pedig megtudjuk, hogy jól ismerte az interjúalanyát, s a néptánc kutatásnak azt az időszakát, amelynek Pesovár Ernő egyik főszereplője volt.

Az 1995-ben készített interjú az interjú alanya és a kérdező együttműködésének sajátos képződménye. A kérdező, Pálffy Gyula végig érezhetően a bennfentesek tájékozottságával tette föl kérdéseit, Pesovár Ernő pedig – gyakran a fölöslegesnek gondolt részletkérdések nélkül – a tudottnak vélt dolgok elhagyásával igyekezett válaszolni. Tehette, mert ő teljes mértékben megfelelt

1 Lányi András – Martin György – Pesovár Ernő: *A körverbunk*. Zeneműkiadó Vállalat, Bp., 1983.

2 Pesovár Ernő: *A magyar páros táncok*. Planétás Kiadó, Bp., 1997.

az életrajzi és szakmatörténeti interjú műfaji követelményeinek. Erre eseményekben, élményekben gazdag élete, sokszínű tevékenysége, sokirányú érdeklődése révén vált alkalmassá. „Egyszerre volt néptáncutató, táncos, koreográfus, táncoktató, tánckritikus. A néptáncmozgalom céljainak, irányainak egyik meghatározója, tapasztalt népművelő, a fesztiválok zsűrijének gyakori tagja, az Állami Népi Együttes szakmai tanácsadója. E sokféle vonzódás egyrészt emberi habitusából, impulzív vibráló egyéniségéből adódott, másrészt abból a történelmi helyzetből fakadt, amelyben Pesovár Ernő felnőtt. A családi környezet, a veszprémi gimnazista évek, a Molnár Istvánnal való korai kapcsolat, a Muharay Elemérrel és a népművészeti mozgalmakkal való találkozás voltak elindítói, s gondolkodásának meghatározói.” (15. old.)

Megtudjuk, hogy korábban már történt elképzelés és szándék az interjú megjelenítésére. Elsőként 2010-ben, a *Pesovár Ernő emlékezete* című könyv anyagának összeállításánál került szóba a kiadás. Az interjú terjedelme azonban szétfeszítette volna a kötet kereteit. Szerencsések lehetünk, hogy a közreadás terve nem halt el. Aktualitást a 2021-ben, Pesovár Ernő születésének 95. évfordulójára rendezett jubileumi rendezvények jelentettek, amelyen szinte az ország összes néptáncos köre képviseltette magát. A megindult szervezés eredménye a jelen ismertetett könyv, amelynek „gondozását a Béri Balogh Ádám Táncgyűttes Kulturális Egyesület és az Ungaresca Táncgyűttes vállalta magára. Kiadása a Nyugat-Magyarországi Néptáncszövetség érdeme, amely Pesovár Ernő emlékét a legodaadóban őrzi a néptáncmozgalomban.” (17. old.)

A *Bevezető* (ami voltaképp egy önálló tanulmány) végén egy irodalomjegyzéket találunk. Fontos és hasznos, mert segíti a kifejtett gondolatok további elmélyítését. Ebben az összeállításban talán a legfigyelemremél-

több tétel egy korábban megjelent tanulmánykötet.³ E kötet több tanulmánya értelemszerűen külön is szerepel az irodalomban.⁴ Ez utóbbiak között található Nagy Zoltán 2007-ben készült interjúja is. Mivel az ő nevét nem említik a korábban készült, de csak most közölt Pálffy Gyula-interjúban, s így nem találjuk a mutatóban sem, megemlítjük, hogy a Nagy Zoltán név meglehetősen gyakori a magyar néprajzkutatásban, s így érdemes lett volna fölfedni, kiről van szó.

Tudjuk, hogy a Pesovár Ernő emlékezetére készült 2010-es tanulmánykötet tartalmazza Pesovár Ernő bibliográfiáját, aki tehát szakirodalmi munkássága iránt külön érdeklődik, ott tud tájékozódni. Azt azonban sajnáljuk, bár – a kiadás korlátozott lehetőségeit számításba véve – megértjük és elfogadjuk, hogy a Pesovár Ernőről szóló szakmai jellegű írások felsorolása nem került bele jelen kötetbe.⁵ Ezért itt megjegy-

3 Felföldi László – Müller Anita (szerk.): *Hagyomány és korszerűség a néptáncutatókban. Pesovár Ernő emlékezete*. MTA Zenetudományi Intézet, Bp., 2010.

4 1996. május 25–26-án, Kőrmenten a Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Területi Bizottsága Magyarországi Kutatási Munkabizottsága több társszervező intézménnyel tanácskozást rendezett. Ezen arra a kérdésre kerestük a választ, hogy milyen szerepe lehet a nemzeti identitás megőrzésében a népzenei, néptánc-, valamint népdal-hagyományoknak. Ez alkalommal túléptünk a képzeletbeli VEAB-régió és közvetlen kapcsolódási területe határain, s érdeklődésünket kiterjesztettük az egész Kárpát-medencére, pontosabban a magyar nyelvterület térségére. Ilyenformán a jelen határainkon túlról, mindenholon voltak előadóink. Pesovár Ernő tartotta a nyitó beszédet, s az ő előadásának címe lett a tanácskozás címe is (*Hagyomány és korszerűség*). A tanácskozás anyaga megjelent: SAVARIA – A Vas megyei Múzeumok Értesítője 22/4 – Pars ethnographica 1995–1998. Vas megyei Múzeumok Igazgatósága, Szombathely, 1999. 49–136. p.

5 Szűrőpróbaszerűen rákerestünk Pesovár Ernőre a ma oly népszerű és főként a fiatalok körében használt Wikipédiában. Jó volt látni, hogy az említett 2010-es emlékező tanulmánykötet szerepel a hivatkozásoknál, ám több nem, illetve csupán e sorok írójának egy szerény közleménye a Vasi Szemle hasábjain. Pesovár Ernő néptáncutató emlékezete. = VSZ, LXII. (3.): 277–283. p.

zem, hogy legalább két mérvadó publikációt érdemes a Pesovár Ernő személye és munkássága iránt érdeklődőknek elolvasni. Az első egy korábbi ismertetés a 2010-es kötetről. (Voigt Vilmos: Hagyomány és korszerűség a néptánc kutatásban. Pesovár Ernő emlékezete. Szerk. Felföldi László – Müller Anita. Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 2010. Könyvismertetés. = *Néprajzi Hírek*, 2013. 3. sz. 56–59.) Ebben Voigt Vilmos fölidézi, hogy az „Eredetileg 2006-ban a Pesovár 80. születésnapján tartott tudományos konferencia kiadványának terveztek, ám csak évekkel később, már emlékező kötetként jelent meg. És máris megkerülhetetlen szemléje, adattára a magyar néptánc kutatás mai fejlettségének. Köztudott – és Pesovár Ernő életművének is vezérfonala volt az –, hogy a folklórt csak úgy érdemes kutatni, ha megismerjük jelenét, eleven valóságát. Ezt azután igen gondos módszer-tannal rendszerezjük, történeti fejlődését áttekintjük, nemzetközi összefüggéseit figyelemmel kísérjük és érzékeltetjük. Pesovár Ernőnek a magyar tánc-történetéről adott áttekintéseiben mindehhez tüzetes művelődéstörténeti (elsősorban irodalomtörténeti) háttérrel is nyújt (még kartársaihoz képest is feltűnő céltudatossággal).” Voigt Vilmos nem kevés szubjektív emléket is föl idéző könyvismertetése sokkal több mint egyszerű recenzió. Mint írja: „Jóleső érzés kézbe venni e kötetet: úgy látszik, olykor nálunk is elismerik, haló porukban is megbecsülik a valódi eredményeket elérő kollégákat. Egyébként ő életében is sok elismeréshez jutott, amit a Kossuth-díj csak betetőzött. Ezeket ő nagyra értékelte, de nem ezt a dekórumot, hanem munkássága folytatódását tartotta a fontosabbnak... A mostani kötetből is »árad« az a megbecsülés és szeretet, amely feléje továbbra is irányul. Biztos vagyok abban, hogy e szép és fontos kötet nemcsak a régi társak, hanem

a következő nemzedékek számára is ilyen dokumentumaként marad meg.” A másik, a fiatalabb generáció képviselőjének későbbi áttekintése (Kavecsánszki Máté: A társastáncok kutatása a magyar táncfolklorisztika történetében. = *Ethnographia*, 2015, 2. sz. 189–210. old.; kifejezetten a 199–205. oldalakon.) Ő megállapítja, hogy „A néptáncok és a társastáncok közötti kapcsolatok elemzésében Kaposi Edit mellett Pesovár Ernő jutott a legmesszebb a nagy tánckutató nemzedék tagjai közül. Pesovár Ernő munkásságának egyik legmeghatározóbb része a magyar néptánc-kincs történeti rétegeinek feltárása szöveges források és korabeli táncábrázolások elemzését is bevonva, amelynek során a különböző táncnyelvek közötti kölcsönhatás és az interetnikus kapcsolatok problémakörét is érintette. A kutatások szintézisaként megalkotott néptánc-definíció így jelentősen kiterjesztette a korábbi meghatározások kereteit és új értelmezési szempontok felé nyitott utat: *A néptánc nem más, mint a különböző történeti korszakokban gyökerező, de a hagyományban egymás mellett élő tánc típusok és táncstílusok összessége.*” Összegezve pedig arról ír, hogy „(...) Pesovár Ernő tánc-történeti kutatásai és módszertani ajánlásai a magyar tánc-kultúra különböző stílusainak és rétegeinek egységben való kezelésére hívja fel a figyelmet. E komplex szemlélet érvényesítéséhez a fent bemutatott elméleti váz kellő kiindulópontot adott az újabb nemzedékek tánckutatóinak, mégis, a társastáncok és a paraszti tánc-kultúra kapcsolatának mélyrétegeit feltáró vizsgálódások még jócskán vártak magukra.” (199. és 205. old.)

A bevezető után következik maga az interjúszöveg 80 oldalnyi terjedelemben és rövidebb-hosszabb fejezetekre tagolva: *Herendi gyökerek; Gimnáziumi évek, regőcserkészlet; Egyetemi évek, együttesek, mozgalmak; Múzeumi gyakorlatok, szakdolgozat;*

Népművészeti Intézet, Muharay Elemér; A néptánc kutatás új utakon; A színpadi táncalkotás, tánckritika, néptáncmozgalom; Akadémiai kutatás, elméleti-módszertani elmélyülés; Nyugdíjas évek, családi és baráti körben.

A fejezetcímek önmagukért beszélnek. Az olvasó élvezetes, olvasmányos stílusú, hiteles és őszinte emlékidezésben vehet részt. „A végső szöveggialakításában nagy szerepe volt a Pesovár családnak. Pesovár Ernőné Jámbor Márta, leányaival, Annával és Zsófiával együtt javították ki a »mesélés« hevében elkövetett pontatlanságokat, illetve a lejegyzés közben félreértett szövegrészeket. Egyéb változtatásokat nem tettek, hogy az interjú hitelessége megmaradjon.” (14. oldal)

Egyetérthetünk a kötet szerkesztőjével: „(...) az élvezetes olvasmányt jelentő életrajzi visszaemlékezések és a szakmatörténeti forrásként készült korrajzok sajátos képviselője. A szöveg »élvezetes olvasmány« karakterét erősíti az oldott, családi keretben készült személyes vallomás jellege, amely gyakran olyan információk földidézését is lehetővé teszi, amelyre az emlékező nem is gondolt. Az ilyen interjú során megengedhetők az elfogultságok, ironikus megjegyzések, amelyek egy hivatalos nyilatkozatban nem fordulhatnak elő. Az interjú szakmatörténeti forrásértékét például az a mintegy 300 személynév és intézménynév adja, amelyek bemutatása, vagy csak említése a néptánc kutatás és a néptáncmozgalom teljes panorámáját fölrajzolja.” (16. old.)

A továbbiakban mintegy 50 oldalon a Szőkéné Károlyi Annamária által összeállított *Fotóalbum* következik, ugyancsak kisebb-nagyobb számú tartalmi tagolásban: *Pesovár Ernő családi vonatkozású képei; Pesovár Ernő kedves tárgyai és dokumentumai; Pesovár Ernő szakmai vonatkozású ké-*

pei; Gyűjtőutak, külföldi tanítás, munkahely; néhány portréval zárva.

A könyv utolsó része a szerkesztő összeállította *Mutatók* (Az interjúban említett személyek és Az interjúban szereplő intézmények). Egy ilyen, kétségtelenül fontos fejezet összeállítása, az indokolt és érthető körülhatárolás ellenére, nehéz feladat. Nem véletlen, hogy itt támadhat némi hiányérzetünk. Nem a bevezetőben említett „sajátos névmutató” kapcsán megfogalmazott („a név előfordulásának oldalszámát tünteti föl”) ígéret elmaradása miatt, hanem néhány személyre vonatkozó közlés okán.

Csak néhány – közöttük egy, kifejezetten szombathelyi vonatkozással is rendelkező – példát korrigálok:

1. **Kiss Gyula** (?) Bizonyosan Szombathely neves személyiségéről [Dr. Kiss Gyula (1921–1986)] van szó: művelődéstörténész, főiskolai tanár, a népművelő/művelődésszervező képzés legendás alakja. C. Harrach Erzsébettel közösen írt könyve (*Vasi műemlékek*. Szombathely, 1983.) a helyismeret nélkülözhetetlen monográfiája. Szombathelyen a Berzsényi Dániel Főiskolán (ma ELTE–Savaria Egyetemi Központ) márványtábla és a nevét viselő Kulturális Egyesület őrzi emlékét. Szerte az országban tanítványainak ezrei gondolnak rá hálával.

2. **Tóth Méry Margit** Vélhetően tévedés. Föltételezésem szerint Tóth Margit (Budapest, 1920. június 20. – 2009. november 15.) magyar zenetörténész, népzenekutató, zongoraművész a helyes azonosítás, akit pályakezdőként a Néprajzi Múzeumban volt szerencsém személyesen ismerni. Több megbízható forrás szerint (köszönöm a megerősítő azonosításban Pálóczy Krisztina, a Néprajzi Múzeum Népzenei gyűjtemény muzeológusának segítségét) Bánhidi Zoltánné, Dobozi Elemérné, Pesovár Ernő és Tóth Margit 1968-ban Nógrádmegyeren gyűjtöttek páros juhásztáncot. [Vö. „Kiss

Gyulával is gyűjtöttünk akkor cigányoknál Őriszentpéteren. – **Ő szombathelyi illetőségű?** – A szombathelyi Kiss Gyulával igen. Ez volt az egyik ilyen akció, amit itt a (a szövegkörnyezetből egyértelműen Néprajzi – megjegyzés tőlem, G. I.) múzeumban végeztem, a másik meg Tóth Margitékkal egy-két helyen akkor vettük fel Kukucskát Nógárdmegyeren.” (72. oldal)]

3. **Vince István (?)** Föltehetően Vincze István (Miskolc, 1922 – Bp., 1982): etnográfus, a történettudományok kandidátusa (1960). Tanulmányait az ELTE-n végezte (1950). A Néprajzi Múzeum – különböző időszakokban és beosztásokban – munkatársa és az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának tudományos főmunkatársa. Főképp magyarországi és kelet-európai összehasonlító szövezes és borászati kutatásokkal foglalkozott.

Az intézményekkel kapcsolatban: amíg a Néprajzi Könyvtár, a Néprajzi Múzeum Könyvtára kifejezés helyes, az ezt követő Magyar Néprajzi Múzeum téves elnevezés, ugyanis az intézmény hivatalos neve: Néprajzi Múzeum. Székhelye: Budapest. (Museum of Ethnography/Etnographisches

Museum / Musée d’ethnographie / Museo de Etnografia / Этнографический музей). A Néprajzi Múzeum Európa egyik legfontosabb szakmúzeuma, amelyben a kezdetektől fogva a magyar népi kultúra felbecsülhetetlen értékű tárgyi emlékei mellett itt található az ország legnagyobb nemzetközi gyűjteménye. A több mint 200 ezer néprajzi tárgy mellett egyedülálló fénykép-felvételeket, kéziratokat, fotókat, népzenei- és filmfelvételeket őriz gyűjteményében, és a kortárs kultúra kutatásának is fontos központja.

A kemény borítójú könyv címlapjáról Pesovár Ernő jellegzetes, visszafogott mosolyával tekint ránk. Az igényes könyvészeti és nyomdai kivitelezésű kötet (nincs megadva az előállító nyomda) megjelentetését a Hungarikum Bizottság támogatta. Sajnos az sem derül ki, hogy milyen példányszámban jelent meg, s csak remélhető, hogy a nehéz helyzetben lévő könyvterjesztés révén kiskereskedelmi forgalomba kerül, a fontosabb közönyvtárakba eljut és minél többen vehetik kézbe.

Gráfik Imre

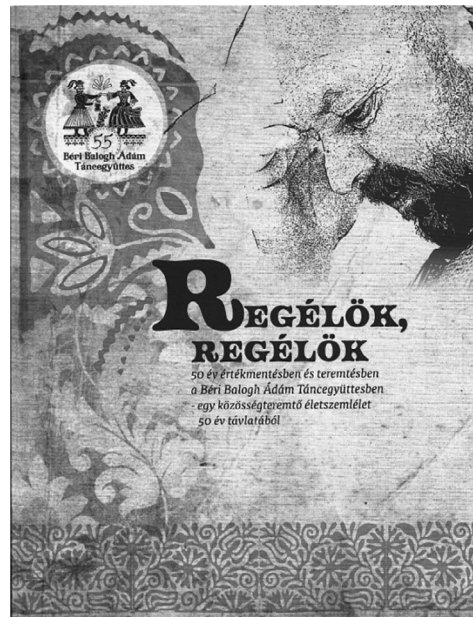
H. Nagy Katalin (szerk.): Regélők, regélők. 50 év értékmentésben és teremtésben a Béri Balogh Ádám Táncgyűttesben – egy közösségteremtő életszemlélet 50 év távlatából.

BÉRI BALOGH ÁDÁM TÁNCGYÜTTES
KULTURÁLIS EGYESÜLET, KÖRMENTD, 2023.
140 OLDAL.

A kiadvány – ha lehet mondani – egyfajta „kistestvére” a Pesovár-kötetnek, mégpedig kettős vonatkozásban. Egyfelől a szerkezet, illetve a tartalmi fölépítés mutat hasonlóságot. Másfelől pedig, a kiadvány főszerzője ez esetben is egy szerkesztett interjú (készítette Gaál Zsuzsa, elhangzott 2016-ban a Muravidéki Magyar Rádió MESE-LESEN műsorában) Korbacsics Tiborral, aki a körmenti együttes művészeti vezetője. Aki, nem mellesleg, egyik tanítómesterének tartja Pesovár Ernőt: „... Pesovár Ernő bácsi műhelyében táncolni és első kézből információkat kapni, tanulni tőle felért egy egyetemmel.” (22. old.)

Dr. Tátrai Zsuzsanna néprajzkutató ajánlása vezeti be a főszerzővet: „Különleges kiadványt tart a kezében [az olvasó]: Korbacsics Tibor a néptáncos, koreográfus, pedagógus, a rendkívüli ember őszinte vallomását gyermekekoráról, a hagyományokkal való találkozásáról, az ének, a tánc természetes szeretetéről, az egyre emelkedő életpályájáról, véleményét a tánchagyomány értelmezéséről, a nevelésről, pedagógiáról, táncosként átélt élményeiről. Megismerjük a Béri Balogh Ádám Táncgyűttes fejlődéstörténetét, a kitüntetéseiével kapcsolatos eszmefuttatásait, a családját, a régi és a mai karácsony varázsát.” (7. old.)

Az interjú fejezetcímei fölfedik a szöveg tartalmát (I. Gyermekkori emlékképek, családi háttér és a táncos múlt; II. A néptáncról és a tanításról; III. A Béri Balogh Ádám

Táncgyűttesről és az utánpótlásszervezésről, a művészeti munkáról és az elismerésekről; IV. Viszákrról és a családról; V. A karácsonyi varakozásról, hagyományokról)

Figyelmet érdemlő az a rész, amely *Visszajelzések* cím alatt a legkülönbözőbb módon az együttesrel kapcsolatba kerülők véleményét, reflexióit tartalmazza, mint azt a tanulságos megnyilatkozások csoportosítása mutatja (*Visszajelzések szakmai szemmel; Visszajelzések szülői szemmel; Visszajelzések barátoktól; Visszajelzések táncosoktól – a BBÁ 50 éves jubileumára*).

Ebből a körből csak Sztanó Hédi néptáncművész, etnográfus, filmrendező gondolataiból idézek: „A néptáncosok közönségének egyik legrégebbi, »nyugati bástyája«, a körmenti BBÁ (ahogy a helyiek rövidítik az együttes nevét), fél évszázada áll a vártán. Azóta hordozza azt a szellemiséget, amit dr. Pesovár Ernő tanítványa, az együttes első művészeti vezetője, Antal László élete végéig képviselt és amely táncos

hagyományainkat következetesen és bevalottan eredeti formájukban és a színpadra átdolgozott, tematikus irányzatot követve is értelmezi. (...) A körmendi együttes Korbacsics Tibor 'Csicsa' vezetésével és keze alatt folyamatos és lelkiismeretes munkát végzett, végez, méltón a Martin György, Pessovár Ernő által félmjelzett »nagy kutató generáció« szemléletéhez.” (58–59. old.)

Minden fejezetet, mint az egész kiadványt, gazdag és informatív fekete-fehér, illetve túlnyomórészt színes, dokumentum erejű és értékű fényképfelvételek illusztrálnak. Ezek köréből csak az *Oszlopaink* – Korbacsics Tibornak, a Béri Balogh Ádám Táncegyüttes művészeti vezetőjének, mesterei és a közösségi munkát támogató személyiségek – tablóját (94–95. old.) emelném ki.¹

Egyetértően idézem az ajánlást író néprajzkutató sorait: „Jó lenne, ha minél többen megismernék Korbacsics Tibor életét és munkásságát, mert bizonyíték arra, hogy a mai világban is lehet közösséget teremteni, lehet a hagyományokat tovább éltetni úgy, hogy örömet szerezzen az előadóknak és a nézőknek egyaránt.” (8. old.)

A puha táblás, igényes és izléses kiadvány a Hungarikum Bizottság támogatásával jelent meg, terjesztéséről, elérhetőségéről nincs információnk, de remélhetően sok fiatal és gyermeket nevelő szülő kezébe eljut.

Gráfik Imre

1 Az „Oszlopaink” több tagjával közvetlen személyes ismeretségben, munkatársi kapcsolatban állva magam is megtapasztaltam azt a szakmai fölkészültséget, elkötelezettséget és segítőkészséget, amivel a fiatal pályakezdőket fölkészítették, majd igény szerint folyamatosan támogatták. Másrészt az időközben sajnos megszűnt szombathelyi táncpedagógus-képzés keretében folklórismeret tárgyat tanítva – többek között – a Korbacsics házaspárral is megismerkedtem és a későbbiekben is, máig kapcsolatban állva követhetem munkásságukat.

ÁRPÁD BORSOS:
IN MEMORIEM VOM
HONVEDGENERAL DEZSÓ THOLD

Der General Dezsó Thold (1883-1942) gehörte zu den Honvedoffizieren, vor denen bis zu unseren Tagen – als wir aussagen können, worüber man jahrzehntelang schweigen mußte – die Ehre nicht würdig bezeugte. Ihr Andenken wurde weder an öffentlichem Ort, noch an Marmortafel und Ehrengrab aufbewahrt. Dezsó Thold schuf an der Frontlinie, in der Friedenszeit nach der Tragödie zu Trianon in der Wiederherstellung der Nationalarmee, als Geographieprofessor, inkognito, als Lehrer der zukünftigen Honvedoffiziere, Forscher ein bleibendes Lebenswerk. Der Beitrag versucht in bescheidenem Rahmen diese Mangel daran zu vermindern.

ZOLTÁN CSISZÁR: AM RANDE DER
TÜRKENHERRSCHAFT
(Alsó-Kemeneshát aus der
Türkenherrschaft – 16. Jahrhundert)

Im Beitrag wird der Status in der Türkenherrschaft als Fortsetzung der in der Zeitschrift Vasi Szemle erschienenen Beiträge Nr. 1. und 3. aus dem Jahre 2023 (villa „Dorf“; possessio „Besitz, Grundbesitz“; preadium „Mererei, Einöde“; terra „Grund, Besitz“) untergesucht. Zuerst wird die bereits aufgearbeiteten Streuangaben der türkischen Defter analysiert, dann werden die dikalen sich auf den Raum beziehenden Sammlungen der Conscriptones portarum (E 158) des Ungarischen Nationalarchivs bekannt gemacht. Die bloßgelegten Angaben geben ein umfassendes Bild über den Zustand der berührten Siedlungen und ergänzen entsprechend unsere mangelhaften Kenntnisse auf den Raum beziehend. Anhand der aufbewahrten Dokumente der ungarischen und türkischen Verwaltung ist in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts nun

mehr die Existenz von 19-20 Siedlungen nachweisbar. In dem oben zitierten Beitrag finden wir unter den identifizierten bewohnten voraussichtliche 47 Siedlungen auf 27 bzw. 28 Ortschaften keine Angaben auf.

BALÁZS TÖRÖ: ZWEIERLEI ÖRSÉG?
LOKALE EINWOHNER UND
EINWANDERER

Die sich formenden Zusammenlebenmuster zwischen den lokalen Einwohner und der Einwanderer artikulieren sich in der Gegenwart, so der Zustand der in dem Text skizzierten Pufferzonen – Nationalpark, Unterricht, Tourismus, Wirtschaft – eigentlich als Symptom „des Tastenalters“, als Übergangsbefund behandelt werden kann. Die bezeichnenden Konflikte des Verhältnissystems der im Örség lebenden Urbevölkerung entkommen meiner Meinung nach der Tatsache, daß die beiden Gruppen kaum einander kennen. Auch in den Händen der Ethnographen befindet sich die Chance, daran etwas zu ändern, auf die Weise, daß die Verfasser der angegebenen Studien die Erfahrungen mit den unter Untersuchung gezogenen Gemeinschaften teilen. Hoffentlich kann sich auch aus dem vorliegenden Beitrag für die beiden Schichten abprägen, daß sich untereinander zahlreiche Kooperationsmöglichkeiten bieten, aus denen sowohl die örtlichen Einwohner als auch die Einwanderer profitieren können. Zu dem man aber – die Vorurteile beiseitegelegt – vor allem ein Dialog braucht.

DÉNES DABÓCZI:
KUNST VON JÓZSEF LAKATOS

József Lakatos (1938-2020) war nach Absolvierung der Pädagogischen Hochschule zu Eger in Mosonmagyarórvár, dann in Győr als Lehrer tätig. Er war bereits zu dieser Zeit ein systematisch ausstellender Künstler. Seine Neigung zu der Volkskunst und

der Volkskunde wurde immer wieder stärker, unabhängig davon, ob es um geistige und sachliche Kultur geht. Er siedelte 1972 nach Nyiregyháza um, wo er sich außer den früher Erwähnten mit immer größerer Intensität an die Balladen, Herkunftssagen, archäologische Funde aus der Völkerwanderung, Goldschmiedeandenken, Runenschrift wendet. Neben den traditionellen Malertechniken bildet sich hier der Stil seiner sogenannten "Holzreliefs" heraus. Er strebt mit diesen gemischten Techniken, um die uralte Vergangenheit zu rekonstruieren. Dies bestimmt auch seine restliche Kunst zu Sárvár.

ANTAL HORVÁTH: FRAGE DER KULAKEN IM KOMITAT VAS II.

Im Beitrag wird als Fortsetzung des 1. in der Zeitschrift Vasi Szemle Nr. 2024 erschienen Teils wirtschaftlichen Beschränkungen des Kulakentums im Komitat Vas vorgelegt. Es wird unter den die Produktion berührenden Elementen die Lage der Bodennutzung, Grundkommassierung sowie die sich auf die Erdböden, Maschinen und Werkzeuge beziehenden Angebote analysiert. Es werden die Einschränkungen in Verbindung der Anwendung der Arbeitskraft und Maschinenverwendung, die Umstände der Beschlagnahmen und die Gebundenheit der Produktion vorgelegt. Unter den Entziehungen werden die Unterschiede zwischen der Besteuerung und der Einsammlung analysiert.

ÁGNES JOBST: IM VORDERGRUND DES EISERNEN VORHANGES: DIE WESTLICHE GRENZZONE

Die Errichtung des Eisernen Vorhangs geht auf die ersten Jahre des Kalten Krieges zurück. Der Vorraum des Eisernen Vorhangs war die 15 km breite Grenzzone mit beson-

derem Verwaltungsstatus. Aufgrund der sich verschlechternden sowjetisch-jugoslawischen Beziehungen wurde die erste Grenzzone am 12. April 1950 an der Südgrenze Ungarns eingerichtet. Da Österreich von vier Mächten besetzt war, die westliche Grenzzone wurde später, am 30. Januar 1952 eingerichtet. Nach Aufzeichnungen des Grenzschatzes gehörten 128 Siedlungen zur westlichen Grenzzone. In der Studie werden die Entstehung der Westgrenze und ihre Auswirkungen auf das Leben ihrer Bewohner anhand von Archivdokumenten untersucht. Zusammenfassung der Ergebnisse der Forschung: Die verstärkte Kontrolle machte das Alltagsleben besonders schwer, zusätzlich viele Bewohner waren gezwungen, ihre Heimat zu verlassen.

ÉVA KNAPP: DIE DARSTELLUNG DER SICH UMWANDELNDEN IKONOGRAPHIE DER GANDENSTATUE ZU DÖMÖLK UND IHR HISTORISCHER HINTERGRUND

Mit der Geschichte, der Wallfahrt zu Kiscell und ihren grundlegenden Quellen, unter ihnen mit der Mirakulumgeschichten beschäftigte sich eine Reihe der Fachwissenschaftler. Trotz sich auf das Thema richtende Interesse blieb bis zum heutigen Tag die ausführliche, minutiös und nuanciert überblickende, ihre Bildung und Umwandlung detaillierende Untersuchung der Ikonographie der vielfältigen graphischen Darstellungen des Gnadenortes aus. Die jetzige Untersuchung der ab 1745 bis zum zweiten Weltkrieg angefertigte, die den Kult der Jungfrau Maria zu Dömölk repräsentierende, mit verschiedener Technik verwirklichte, vielfältige Graphik versucht das Horizont der Forschungen zu Dömölk zu verbreiten.

ÁRPÁD BORSOS: IN MEMORIAM
GENERAL DEZSŐ THOLD

General Dezső Thold (1883-1942) is one of those officers to whom posterity has not paid tribute until today. We can say that we had to be silent for decades. No public place is named in their honor, no marble plaque, and no memorial tomb.

Dezső Thold made his mark as a military officer on the front line, on the firing line in peacetime, in the recovery of the national army after the Trianon tragedy, as a scholar of geography, as a distinguished teacher of future military officers, as a researcher. This study, in its modest scope, aims to fill this gap.

ZOLTÁN CSISZÁR: ON THE FRINGES OF
THE OCCUPIED TERRITORIES
(THE TURKISH-ERA OF ALSÓ-
KEMENESHÁT (16TH CENTURY))

The article is a continuation of the study published in the *Vasi Szemle* 2023, issues 1 and 3, and examines the Turkish status of the medieval settlements (*villa* ‘village’; *possessio* ‘possession, estate’; *praedium* ‘manor, lowland’; *terra* ‘land, estate’) of the small area now called Alsó-Kemeneshát. First, it analyses the sporadic data of Turkish defters, which are already considered to have been processed, and then presents the data of the Hungarian National Archives’ dical collection *Conscriptiones portarum* (E 158) for the region. The data revealed provide a comprehensive picture of the Turkish status of the settlements concerned and complement the incomplete knowledge of the region. According to the surviving documents of the Hungarian and Turkish administrations, in the second half of the 16th century only 19-20 settlements can be found in the area of the sub-region, while no data can be found for 27 or

28 of the 47 presumably inhabited places identified in the above-mentioned study.

BALÁZS TÖRŐ: TWO TYPES OF ŐRSÉG?
LOCALS AND INCOMERS IN THE
MIRROR OF EACH OTHER

The patterns of coexistence between locals and newcomers are articulated in the present, so the state of the buffer zones outlined in the text – the National Park, education, tourism, farming – can be treated as phenomena of the “feeling era”, a transitional diagnosis. The conflicts that characterize the relations between the indigenous population and the newcomers in Őrség, are, in my view, since the two groups hardly know each other. Ethnographers have the opportunity to change this somewhat by sharing their research experiences with the communities they study. It is hoped that this study will show that there are many opportunities for cooperation between the two groups, from which both locals and incomers could benefit, but that requires dialogue with the prejudices set aside.

DÉNES DABÓCZI:
THE ART OF JÓZSEF LAKATOS

József Lakatos (1938-2020) was a fine artist who worked as a teacher in Mosonmagyaróvár and Győr after graduating from the Pedagogical College in Eger, but he was already a regular exhibiting artist at that time. His interest in folk art and ethnography, both intellectual and material culture, grew stronger. In 1972, he moved to Nyíregyháza, where, in addition to the aforementioned, he turned with increasing intensity to ballads, tales of origins, archaeological finds from the Migration Period, the art of the Age of Hungarian Conquest, and runic writing. Alongside traditional painting techniques, a so-called ‘wood relief’ style is developing. With these mixed-

technique works, he sought to reconstruct the ancient past, and this is what has defined the rest of his art in Sárvár.

ANTAL HORVÁTH: THE KULAK QUESTION IN VAS COUNTY II.

As a continuation of the first part published in the 1st issue of Vasi Szemle 2024, the study presents the typical cases of economic restriction of the kulak class in Vas County. Among the elements affecting production, it analyses the use of land, the situation of land titling, and the offerings regarding land, machinery, and equipment. It describes the restrictions on the use of labor and machinery, the conditions of confiscation, and the constraints on production. The study analyses the differences between taxation and collection among the deprivations.

ÁGNES JOBST: IN THE FOREGROUND OF THE IRON CURTAIN: THE WESTERN BORDER ZONE

The construction of the Iron Curtain dates back to the early years of the Cold War. The foreground of the Iron Curtain was the 15 km wide border strip with special administrative status. Due to deteriorating Soviet-Yugoslav relations, the first frontier zone was established on the southern border of Hungary, on April 12, 1950. Since

Austria was under four-power occupation, the western border zone was later, on January 30, 1952 established. According to the records of the Border Guard, 128 settlements belonged to the western frontier zone. The study examines the creation of the western frontier and its impact on the lives of its inhabitants on archival documents. Summarising the results of the research: The increased control deeply affected the everyday lives of the locals, in addition, many residents were forced to leave their homes.

ÉVA KNAPP: THE CHANGING ICONOGRAPHY AND HISTORICAL BACKGROUND OF THE DEVOTIONAL STATUES IN DÖMÖLK

The history of the Abbey of Dömölk, the procession of the Kiscell, and its fundamental sources, including above all the miracle-sacral histories, have been the subject of a series of scholarly works. Despite this interest in the subject, there has still been no detailed and nuanced study of the iconography of the shrine's reproduced graphic representations, its development and changes. The present study of the reproduced graphics, produced from 1745 to the end of the Second World War, representing the cult of the Virgin Mary in Dömölk, using various techniques, aims to broaden the horizons of Dömölk research.

SZERZŐINK

BORSOS ÁRPÁD (1944) PhD,
ny. szellemi szabadfoglalkozású
geográfus, társadalomkutató,
az MTA köztestületi tagja

JOBST ÁGNES (1959) PhD, történész,
könyvtáros, Állambiztonsági
Szolgálatok Történeti Levéltára,
Budapest

DR. LENNER TIBOR (1966)
tanszékvezető egyetemi docens, ELTE
Berzsenyi Dániel Pedagógusképző
Központ Földrajzi Tanszék

HORVÁTH ANTAL (1948) nyugalmazott
középiskolai tanár, Kőszegi
Evangélikus Középiskola

DR. GRÁFIK IMRE (1944)
néprajzkutató, nyugalmazott múzeumi
főtanácsos

DABÓCZI DÉNES (1953) nyugalmazott
muzeológus-művészettörténész,
Nádasdy Ferenc Múzeum, Sárospatak

KNAPP ÉVA (1956) irodalomtörténész,
az MTA doktora, Budapest

CSISZÁR ZOLTÁN (1956) okleveles
gépész szakmérnök, Veszprém

TÖRŐ BALÁZS (1988) muzeológus,
Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém

DR. NÉMETH SÁNDOR (1979)
adjunktus, Eötvös Loránd
Tudományegyetem Berzsenyi Dániel
Pedagógusképző Központ, Földrajzi
Tanszék

TAKÁCS-REICHARDT GABRIELLA
(1985) történész-főmuzeológus,
Nádasdy Ferenc Múzeum, Művelődési
Központ és Könyvtár

